

63.3(0)
В-53

ВІСНИК ПРИКАРПАТСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Історія
Випуск VIII

Івано-Франківськ
2004

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ВІСНИК
ПРИКАРПАТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

**ІСТОРІЯ
ВИПУСК VIII**

663322

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
“ПЛАЙ”
2004

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені етнополітичним процесам в Україні, а також актуальним проблемам історії зарубіжних країн, джерелознавства та історіографії, праці молодих науковців.

This book contains scientific articles dealing with actual historical problems of ethnopolitical processes in Ukraine, history of foreign countries, historical sources studies, historiography, and the research results of the beginning scientists.

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ГРЕЩУК (*голова ради*); д-р філос. наук, проф. С.М.ВОЗНЯК; д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО; д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р юрид. наук, проф. В.В.ЛУЦЬ; д-р філол. наук, проф. В.Г.МАТВІЙШИН; д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК; д-р пед. наук, проф. Н.В.ЛИСЕНКО; д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЙК.

Редакційна колегія: д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК (*голова редколегії*); д-р істор. наук, проф. В.В.ГРАБОВЕЦЬКИЙ; д-р істор. наук, проф. Л.О.ЗАШКІЛЬНЯК; д-р істор. наук, проф. О.Ю.КАРПЕНКО; д-р істор. наук, проф. П.С.ФЕДОРЧАК; канд. істор. наук, доцент О.С.ЖЕРНОКЛЕЄВ (*відповідальний секретар*).

Видається з 1995 р.

Адреса редакційної колегії:

76000, Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,

Прикарпатський університет імені Василя Стефаника.

© Видавництво "Плай" Прикарпатського університету. 2004

До 60-річчя краєзнавця Богдана Гаврилів

Грабовецький В.В.

БОГДАН ГАВРИЛІВ – ДОСЛІДНИК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ПРИКАРПАТТЯ

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Прикарпатського університету імені Василя Стефаника Богдан Михайлович Гаврилів – відомий на Івано-Франківщині краєзнавець, визнаний фахівець з історії галицького краєзнавства, музеєзнавства і пам'яткознавства, який вже не один десяток років успішно займається науково-педагогічною та громадською діяльністю.

Народився Б.Гаврилів 1 грудня 1943 р. в приміському с.Опришівці (нині м.Івано-Франківськ) у багатодітній родині службовця. Ще під час навчання в початковій та середній школах у сусідньому с.Чернівці пробудився у майбутнього історика інтерес до минулого рідного краю. Одночасно було захоплення і художньою літературою, переважно історичними романами. Юнак завжди мріяв мати власну бібліотеку, але в багатодітній сім'ї наймолодшому для цього завжди бракувало коштів.

Юнацькі роки Б.Гаврилів припадають на період так званого післявоєнного соціалістичного будівництва. Через сімейні обставини в останній рік десятирічки навчався у вечірній школі робітничої молоді, яку успішно закінчив 1960 р. Водночас працював підсобним робітником на будівництві; пізніше були навчання у профтехучилищі на токаря, служба в військово-морському флоті, звідки його навіть направляли у військове училище. Але мрія про подальше навчання, зокрема на історичному факультеті, ніколи не залишала допитливого юнака.

У серпні 1965 року Б.Гаврилів, ще будучи у військовому мундирі, поступив на навчання на історичний факультет Івано-Франківського педагогічного інституту. Набутий після середньої школи 5-річний нелегкий життєвий досвід став у пригоді йому під час навчання у вузі, де він завдяки своїй працьовитості та старанності привернув увагу студентського активу і ректорату. Вже на другому курсі Б.Гаврилів стає членом інститутського профкому та головою студентського наукового товариства (СНТ), бере активну участь у роботі наукового історичного гуртка, яким керував доцент Я.С.Мельничук. З науковими повідомленнями Б.Гаврилів успішно виступає на республіканських і всесоюзній студентських наукових конференціях, був навіть переможцем (у 1969 р.) республіканського конкурсу на кращу студентську наукову роботу з відповідною рекомендацією та запрошенням в аспірантуру Київського університету.

Але в період тоталітарної системи, коли завершувалась так звана "хрущовська відлига", стати йому молодим ученим з Галичини не судилося. Більше того, служба безпеки в м. Івано-Франківську завела на кращого випускника історичного факультету Б.Гавриліва персональну справу. Причиною такого переслідування та наступного звинувачення став письмовий донос в КДБ трьох мстивих студенток-однокурсниць, які повідомляли компетентні органи про націоналістичні погляди Б.Гавриліва, що надмірно захоплювався минулим України. Тому не випадково прилюдно обізвав шовіністично настроєну студентку-росіянку "москалькою". Таким чином, Б.Гавриліва звинуватили у "націоналістичних та аполітичних висловлюваннях" і позбавили диплома з відзнакою, направлення в аспірантуру і навіть місця праці в м. Івано-Франківську, де він постійно проживав. Пізніше партійні органи дали негласну вказівку відправити молодого спеціаліста на роботу в село. Так у 1970 р. Б.Гаврилів опинився на педагогічній праці в Горохолинській СШ Богородчанського району; працював добре, організував та керував кращим у районі шкільним патріотичним клубом "Пошук" та сільським краєзнавчим музеєм, який він особисто організував. Разом з тим, у 1969 та 1970 рр. Б. Гаврилів на громадських засадах брав активну участь в організації та проведенні Прикарпатських історико-краєзнавчих конференцій, де автор цих рядків вперше познайомився з молодим краєзнавцем.

1974 р. з великими труднощами Б.Гаврилів повертається на роботу і проживає в м. Івано-Франківську, де працює на обласній станції юних туристів та веде заняття краєзнавчих гуртків, створює тут методичний кабінет, а 1976 р. його запросили на постійну педагогічну роботу в технічне училище № 1, у якому раніше навчався.

Під час перебування в м. Івано-Франківську Б.Гаврилів продовжував підтримувати зв'язки з кафедрою історії педінституту, виявляв інтерес до науки, тому не випадково 1977 року з ініціативи завідувача кафедри Я.С. Мельничука та за підтримки тодішнього ректора О.А.Устенка був запрошений на лаборантську й педагогічну роботу за сумісництвом на історичний факультет, щоправда з умовою – створити до ювілею інституту Музей історії освіти Прикарпаття, який урочисто було відкрито у 1980 р. до 40-річчя заснування першого на Прикарпатті вузу. У цьому ж році Б.Гаврилів за особистим розпорядженням міністра освіти був призначений його завідуючим. На цій посаді він пропрацював до 1990 року. На базі музею та історичного факультету успішно діяв міський народний університет пропаганди пам'яток історії та культури під керівництвом Б.Гавриліва, який був обраний делегатом IV республіканського з'їзду цього товариства у Києві. В цей період Б. Гаврилів

підготував до друку більше десятка історико-краєзнавчих праць, але вони не могли бути опубліковані з ідеологічних міркувань.

1987 р. в Ужгороді у видавництві "Карпати" Б. Гаврилів (у співавторстві) опублікував першу свою книгу "Маршрутами слави Прикарпаття", подолавши цілу низку цензурних принижень та інструкцій, які нав'язували певні ідеологічні догми.

Під час перебудови та з початком національного відродження стала можливою демократична реабілітація людей, яких раніше вважали нелояльними до радянської влади та звинувачували в націоналізмі. У зв'язку з цим, влітку 1990 р. нами нарешті було запропоновано Б.Гавриліву посаду викладача на щойно створеній кафедрі історії України. Правда, автору цих рядків пізніше довелося відстоювати в ректораті призначення Б.Гавриліва викладачем кафедри через те, що зголосилися нові претенденти із вченими ступенями.

Нам сьогодні приємно відзначити, що Б.Гаврилів досить активно включився в роботу новоствореної кафедри історії України, до речі, першої в Україні серед педвузів. Майже 3 роки він на громадських засадах виконував обов'язки заступника завідувача кафедри, одним із перших по-новому розробив курс лекцій з історії України для студентів неісторичних факультетів та опублікував для них методичні матеріали. Він регулярно виступає з науково-просвітницькими лекціями з проблем так званих "білих плям" історії України та Галичини в чисельних освітанських колективах і військових частинах.

Як відомо, навчально-методична та виховна діяльність кафедри історії України, яку очолює автор цих рядків, поширена на всі факультети та інститути університету, але основну увагу професорсько-викладацький склад кафедри приділяє фаховій підготовці студентів історичного факультету. Б.Гаврилів веде нормативний курс "Історичне краєзнавство і музеєзнавство" на I-II курсах, а також спецкурс "Розвиток історичного краєзнавства в Галичині у XIX – поч. XX ст." на V курсі. На IV курсі він є постійним науковим керівником курсових робіт студентів з написання історій населених пунктів, в яких вони проживають.

1996 р. Б.Гаврилів успішно працював під нашим керівництвом і захистив у Чернівецькому університеті кандидатську дисертацію на тему "Розвиток історичного краєзнавства на Прикарпатті у XIX – поч. XX ст.", яка в наступному році була опублікована монографією під заголовком "Галицьке краєзнавство". Пропонована робота є першим спеціальним дослідженням актуальної наукової проблеми: створення та діяльності прикарпатської історико-краєзнавчої школи у XIX – поч. XX ст. та наукової спадщини її головних українських представників. У передмові до цього видання підкреслено, що на значному фактичному докумен-

тальному матеріалі авторів вдалося показати різні напрямки краєзнавчої діяльності, і, перш за все, істориків-професіоналів, а також конкретний внесок представників галицької інтелігенції в українську історіографію. Комплексний підхід до розкриття проблем дав змогу автору охопити широке коло питань і показати стан українських історико-краєзнавчих досліджень на Прикарпатті. Проаналізувавши основні напрямки науково-організаційної діяльності краєзнавців і дослідників історії Прикарпаття, які об'єднувалися в науково-освітні гуртки і народознавчі товариства ("Руська трійця", Коломийський гурток етнографів, "Галицько-руська Матиця", Станіславський громадівський гурток та Наукове товариство імені Т.Шевченка), Б.Гаврилів у своєму дослідженні підсумовує, що етноісторичні та етнокультурні дослідження регіонів і відповідно історичне краєзнавство як наука та діяльність відіграють велику роль у вихованні патріотизму, у вивченні та збереженні історико-культурної спадщини українського народу.

Серед цілої низки навчально-методичних видань Б.Гавриліва за останні роки привертає увагу посібник "Історичне краєзнавство", виданий 2001 р. у співавторстві. Відомо, що в умовах радянської партійної-тоталітарної системи історичне краєзнавство, в основному зводилось лише до вивчення так званих революційних, бойових і трудових традицій, а дослідження минулого піддавалися ідеологічній цензурі. Практично лише в останні роки стала доступною історико-культурна спадщина українських дослідників XIX-XX ст. Але і в наші дні, на думку сучасного київського історика Юрія Мицика, краєзнавство в цілому по Україні залишається занедбаним. Ця проблема власне ще понад 100 років тому хвилювала Івана Франка, але відсутність української державності не дала можливості реалізувати ці патріотичні наміри. Тому підготовлений навчальний посібник для студентів був розроблений на матеріалах з історії регіону і всебічно висвітлив теоретичні та методичні проблеми історичного краєзнавства. Студенти мають можливість познайомитись з основними джерелами з історії краю, формами і методами їх пошуку та опрацювання, а саме: як здійснювати на практиці організацію краєзнавчої роботи в навчальних закладах, збір місцевого матеріалу для громадського музею, вивчення та написання історії населеного пункту. В посібнику передбачено також всебічне вивчення музейних та архівних фондів, які є основою краєзнавчої роботи.

Другу частину вищезазваного посібника складає "Хрестоматія з історичного краєзнавства. Збірник документів та матеріалів". Крім законів України "Про музеї та музейну справу", "Про охорону культурної спадщини" подається Статут Всеукраїнської спілки краєзнавців, положення

про національний заповідник "Давній Галич", список пам'яток архітектури Івано-Франківської області, довідник краєзнавців Прикарпаття XIX-XX ст., а також історія Прикарпаття в бібліографії.

Поряд з науково-педагогічною діяльністю Б.Гаврилів проводить значну громадську і науково-дослідну роботу з проблем краєзнавства, зокрема пам'ятокознавства і музеєзнавства. 1996 р. він був обраний головою Івано-Франківської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, яка має певні організаційні та творчі здобутки, зокрема в справі підготовки та публікації більше 100 книг з історії міст і сіл Прикарпаття. 1997 р. Б.Гавриліву за активну популяризацію історико-культурної спадщини українського народу було присвоєно звання заслуженого працівника культури України. За його ініціативи та у співавторстві були вперше опубліковані книги: "Давній Галич в пам'ятках історії та культури" (1999), "Пам'ятки історії та культури Івано-Франківщини" (2001), "Краєзнавці Прикарпаття" (2002), "Івано-Франківськ у пам'ятках історії та культури" (2001) та інші.

В період незалежності України за участю 40 співавторів Б.Гаврилів надрукував 60 окремих видань з числа всіх 400 його публікацій. Об'єм лише цих окремих книг та брошур сягає 10 томів. Крім того, він є редактором альманаху "Краєзнавець Прикарпаття". Пишучи ці рядки, автору приємно відзначити, що у 2001 році Б.Гавриліва як представника сучасної Прикарпатської історичної школи одним із перших було прийнято у дійсні члени історико-філософської секції НТШ.

Характерною особливістю більшості праць ювіляра є новизна тематики, широке використання в публікаціях документально-ілюстративного матеріалу (пам'яток історії та культури). Ним зібрані цінні краєзнавчі колекції, які успішно використані в експозиціях 15 створених ним музеїв та краєзнавчих кабінетів. Про деякі з них він підготував путівники та методичні рекомендації. Так, у 1991 році доцент Б.Гаврилів під керівництвом автора цих рядків розробив тематику та структуру кабінету історії України на історичному факультеті Прикарпатського університету. Урочисте відкриття кабінету відбулося на початку січня 1992 року. В цьому ж році навчально-методичний кабінет Міністерства вищої освіти України схвалив й узагальнив досвід роботи першого у вузах кабінету такого типу й опублікував брошуру "Кабінет історії України в навчальному процесі". У 1992 році було також надруковано тематико-експозиційний план кабінету і його зміст в "Українському історичному журналі" (№ 7. – С. 45-63). В наступні роки було створено кабінети історії українського війська та історії Прикарпаття, Музей кафедри історії України та Музей історії м. Івано-Франківська, які про-

фесорсько-викладацький склад постійно використовує для поглибленого засвоєння студентами нормативних курсів історії країни, а також виховання в молоді національної свідомості.

У нашій статті ми торкнулися лише окремих сторінок багатогранної наукової та громадської діяльності ювіляра. Але читач може почерпнути більше інформації, ознайомившись з книгою “Краєзнавчий збірник на пошану Богдана Гаврилівна”.

Богдан Михайлович, долаючи життєві труднощі, зустрічає свій ювілей в повсякденних клопотах і творчій праці, закликає молодь до всебічного вивчення історико-краєзнавчих проблем та збереження історичної пам'яті, до написання та публікацій історії міст і сіл свого краю. Не дивлячись на проблеми із здоров'ям, він постійно знаходиться у руслі наукового і громадського життя, користується заслуженим авторитетом серед колег та студентів.

Кафедра історії України Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців та автор цих рядків сердечно вітають ювіляра з його 60-літтям, бажають йому міцного здоров'я і ще багато років науково-творчої праці, яка сприятиме розвитку регіональної наукової історіографії та справжньому національному відродженню в Україні.

The article gives some brief information and it also analyzes science activities of the doctor in the field of historical sciences professor at the cathedra of Ukrainian history (Precarpatian University after V.Stefanyk). Bogdan Havryliv (in honour of his 60-th jubilee).

The is famous after his country studding activity (history of Halych), his museum-and monument investigation, who occupies with scientific and pedagogical and common activity.

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

Жерноклеєв О.С., Райківський І.Я.

ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ ЛЕВКА ГАНКЕВИЧА

У сучасних умовах виникла необхідність дослідження діяльності видатних політичних діячів, чий імена в радянські часи під тиском партійно-тоталітарної ідеології стали “білою плямою” в історії. Зокрема, до незаслужено забутих і донедавна малодосліджених постатей належить відомий український політичний діяч, адвокат, журналіст Лев Ганкевич. Він був одним із провідних членів Української соціал-демократичної партії (УСДП), багатолітнім головою партії, брав участь у створенні і деякий час очолював Союз українських адвокатів (СУА), що об'єднав адвокатів-українців під польською владою у міжвоєнний період. Будучи соціал-демократом, виступав оборонцем у політичних судових процесах над членами Української військової організації, Організації українських націоналістів, ставив вище професійні якості і загальнонаціональні інтереси над вузькопартійними. УСДП, до якої належав Л.Ганкевич, перебувала у лівоцентристському спектрі національно-державницького табору, активно відстоювала національні та соціальні права українських робітничих мас.

Багатогранна діяльність Л.Ганкевича висвітлювалася лише частково, насамперед сучасниками подій, соратниками по партії [59; 62; 69], у статті самого Ганкевича [56], а також у довідкових виданнях з історії України, що вмістили про нього стислі біографічні нариси [63, с.151; 64, с.354]. Радянська історична наука трактувала УСДП як дрібнобуржуазну, опортуністичну партію, її діяльність замовчувалася, а то й просто спотворювалася. Зрозуміло, що постать соціал-демократа Л.Ганкевича не потрапила в поле уваги радянських істориків. У сучасній вітчизняній історіографії (після 1991 р.) [66; 67; 68], у працях польських дослідників В.Найдус [73], Р.Тожецького [74] та ін. знайшли відображення окремі сторони життя і громадсько-політичної діяльності Л.Ганкевича, однак і досі не створено цілісного і детального політичного портрета цього відомого українського діяча. Тому завданням даної статті стало докладне висвітлення основних віх політичної біографії Л.Ганкевича на тлі суспільно-політичних процесів у Галичині першої половини ХХ ст.

В історію суспільно-політичного руху в Галичині початку ХХ ст. Л.Ганкевич (народився 1883 р.) увійшов насамперед як один із лідерів опозиції всередині УСДП, партії, яку значно пізніше, через два десяти-

ліття, йому довелося навіть очолювати. Членом партії він був принаймні з 1903 р., про що свідчить одна з публікацій в органі УСДП львівській газеті “Воля”, де згадувався очолюваний Л.Ганкевичем гурт молодих партійних товаришів, що мешкав тоді у Празі [17].

Значна частина діячів цього молодшого покоління (а до них, крім Л.Ганкевича, слід віднести В.Левинського, В.Темницького, Є.Косевича, В.Старосольського та ін.) прийшла до активної діяльності в партії у 1905-1907 рр. зі студентського руху, що розвивався під знаком гострого українсько-польського протистояння навколо університетського питання. Відповідні настрої були привнесені молоддю і до внутріпартійного життя. “Молоде” крило УСДП було невдоволене роллю “етнографічного додатку” до галицько-польської соціал-демократії, тобто надмірною залежністю від Польської партії соціал-демократичної Галичини і Сілезії (ППСД), яка фактично займала ключові позиції в галицькому робітничому русі. “Молоді” безпідставно вважали, що українські робітники складають якщо не більшість, то принаймні значну частку галицького пролетаріату, однак домінування ППСД у робітничих організаціях, панування там польської мови веде до полонізації українців, перешкоджає становленню українського соціал-демократичного руху, залученню до нього національно свідомих представників робітництва, селян, інтелігенції. Нова течія наполегливо виступала за реальну, а не лише формальну, незалежність УСДП від ППСД [65, с.65-66, 67-68].

Помітний вплив на формування позиції “молодих” щодо ППСД мали чеські соціал-демократи, які вели аналогічну боротьбу проти австро-німецьких однопартійців. Провідну роль у зв'язках “молодих” з чехами відігравав саме Л.Ганкевич, який до 1906 р. мешкав у Празі. Уже в грудні 1905 р. він писав іншому лідерові “молодих” В.Левинському про своє критичне ставлення до діяльності “старих” провідників – засновників УСДП М.Ганкевича та С.Вітика [5, арк.9-10], які дотримувалися тактики якнайтіснішої взаємодії з ППСД, працювали одночасно в обох партіях. На початку 1906 р. Л.Ганкевич встановив безпосередні контакти з одним із керівників Чехослов'янської соціал-демократичної робітничої партії А.Немецем, заручився його розумінням та підтримкою позиції “молодих” [5, арк.7]. У цей же період він вів постійну рубрику в празькому друкованому органі цієї партії газеті “Pravo lidu”, через яку регулярно інформував читачів про суспільно-політичне життя в Гали-

*Назва фракції “молодих” традиційно вживається в лапках, оскільки віковий критерій був доволі умовним. Молодь активно підтримувала частина старших діячів, передусім Ю.Бачинський, Я.Остапчук та деякі інші, які належали до шесті ж фракції всередині партії.

чині, зокрема розвиток соціал-демократичного і робітничого руху [5, арк.12-13, 41].

Тоді ж у 1906 р. Л.Ганкевича було кооптовано до складу Закордонного комітету Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) [6, арк.58], що діяла на Наддніпрянській Україні під владою Російської імперії. Від УСДРП “молоді” також одержували моральну та матеріальну підтримку.

Після повернення з Праги до Галичини Л.Ганкевич мешкав у м.Болехів на Станіславщині. Це дозволило йому активно включитися у внутріпартійне життя УСДП. Так, вже у січні 1907 р. він увійшов до редколегії партійного друкованого органу газети “Воля”, яка виходила у Львові [5, арк.26-27].

Однією з основних проблем, що опинилася в центрі уваги “молодих”, був напівофіційний розподіл сфер впливу між УСДП і ППСД, який склався ще в перших роках ХХ ст. і передбачав, що українські соціал-демократи мали працювати на селі, в середовищі сільськогосподарського пролетаріату, а польські – в містах, серед промислового робітництва. Такий розподіл гальмував нормальний розвиток української партії, оскільки позбавляв її доступу до класичної масової бази соціал-демократії. З іншого боку, діяльність партії на селі була переважно малоефективною через відсутність аграрної програми, специфіку селянського менталітету, використання в роботі на місцях застарілої системи так званих мужів довір'я тощо. Тому “молоді” вперше ініціювали творення місцевих партійних організацій УСДП, в тому числі й у галицьких містах, що в принципі відповідало загальнопартійному статуту австрійської соціал-демократії і не могло бути формально опротестовано (хоч і викликало відверте невдоволення) з боку ППСД. Стараннями Л.Ганкевича та робітника П.Буняка в березні 1907 р. у Львові було створено перший місцевий комітет УСДП. Зокрема, 10 березня були проведені масові робітничі збори, на яких Л.Ганкевич виступив з доповіддю про потребу організації львівських робітників під прапором української соціал-демократії, а на наступних таких зборах 23 березня було обрано місцевий комітет УСДП у Львові, який очолив Т.Мелень, Л.Ганкевич увійшов до нього як секретар [34; 35].

Нова тактика партії в організаційній роботі була схвалена конференцією УСДП, що відбулась у Львові 12-13 червня 1907 р. Л.Ганкевич виступив на конференції з першою і по суті основною доповіддю про політичні організації партії. Він запропонував зміни до статуту УСДП, що передбачали створення місцевих комітетів, причому не тільки в селах, але й у містах, розміщення повітових комітетів у повітових

містах, а також введення партвнесків, які до того збиралися через робітничі профспілки з усіх їх членів і йшли в розпорядження ППСД [36]. Прийняття цих поправок конференцією фактично означало ухвалення нового статуту, що чіткіше розмежовував українську та польську соціал-демократію в організаційному відношенні, і в комплексі з іншими політичними і тактичними рішеннями свідчило про завершення, в основному, процесу становлення УСДП як окремої, самостійної політичної сили [69, с.71], чого власне й прагнула фракція “молодих”, яка за свої тактичні підходи дістала назву “автономістів” на противагу “старим” – “централістам”.

Як показали подальші події, Л.Ганкевич виявився одним із найбільш послідовних і рішучіших лідерів “молодих”. Так, у своєму виступі під час окружної конференції УСДП на Підкарпатті 27 листопада 1910 р. в Дрогобичі він, зазначивши, що українські соціал-демократи – це партія поневоленого народу, піддав критиці польську соціал-демократію за те, що вона не завжди розуміє і підтримує національно-визвольні прагнення українців, висловився проти партійної праці по селах, як неперспективної і такої, що розпорошує сили, закликав головний натиск у роботі покласти на промислові міста і містечка, на фахові організації українського робітництва. Він також наголосив на необхідності обрання профспілковим секретарем Підкарпаття українця, а не поляка [37].

Оскільки політика ППСД щодо українського робітничого і соціал-демократичного руху не зазнала суттєвих змін, а “старі” провідники УСДП продовжували працювати одночасно в обох партіях, перетворюючи на практиці УСДП у своєрідну “філію” галицько-польської соціал-демократії, “молоді” в різкій формі поставили питання про взаємовідносини двох партій на січневій 1911 р. конференції УСДП у Львові. Ухвалена під тиском “молодих” резолюція звинуватила ППСД в тому, що вона сповідує соціал-патріотичну ідеологію, прагне монополізувати весь робітничий рух в Галичині, характеризує відносини між партіями українських і польських соціал-демократів як ненормальні, водночас містила заклик до всіх членів УСДП віддавати свій час і сили насамперед своїй партії, що було прямим натяком на поведінку лідерів “старих” та їх прихильників [38].

Активно підтримувані польськими соціал-демократами “централісти” прагнули реваншу, і питання про тактику партії щодо ППСД було знову підняте на IV з’їзді УСДП 3-4 грудня 1911 р. у Львові. На цьому

*Так, голова УСДП Микола Ганкевич одночасно очолював львівський міський комітет ППСД, у польській партії працювали також і С. Вітик, Т. Мелень та деякі ін.

з’їзді Л.Ганкевичу судилося відіграти одну з провідних ролей в остаточному розколі партії.

Склад делегатів на цей раз було підібрано таким чином, щоб забезпечити більшість “централістам”. Зокрема, серед 84 делегатів з’їзду, за підрахунками “молодих”, близько 20 репрезентували неіснуючі організації, аж 7 були з одного села. Мандатна комісія поставила під сумнів повноваження 13 делегатів, однак під тиском С.Вітика з’їзд незначною більшістю голосів їх затвердив [18; 55, с.16-17]. У вирішальний момент незначною більшістю в 40 голосів проти 38 було проголосовано внесені представниками “старих” ухвали, що фактично перекреслювали постанови січневої конференції. Це означало поразку “автономістів”. Тоді Л.Ганкевич зачитав від їх імені написану в різкій формі заяву з протестом проти штучно створеної більшості, після чого частина учасників з’їзду, очолювана ним і В.Левинським (всього 32 делегати), залишила засідання [65, с.103-104]. Судячи з усього, слід погодитися з думкою польської дослідниці В.Найдус про те, що “молоді” не хотіли розбиття партії, були не проти повернутися на певних умовах, однак, поставлені перед доконаним фактом обрання делегатами, що залишились, нового партійного керівництва, були змушені приступити до творення власних оргструктур [73, с.531].

Невдовзі після з’їзду “молоді” припустилися ще однієї тактичної помилки. Представляючи УСДП на V з’їзді Чехослов’янської соціал-демократичної робітничої партії (24-27 грудня 1911 р.), Л.Ганкевич без порозуміння з керівними органами своєї партії, як і речник УСДРП Л.Юркевич-Рибалка, висловив симпатії чеським соціал-демократам, діяльність яких, спрямована на розмежування робітничого профспілкового руху за національною ознакою, була засуджена II Інтернаціоналом [4, арк.8; 50]. Це мало несприятливий для УСДП резонанс у міжнародному соціалістичному русі, викликало незадоволення і серед “молодих”. Зокрема, лідер буковинської організації УСДП, редактор чернівецького часопису “Борба” О.Безпалко в листі В.Левинському від 3 січня 1912 р. категорично вимагав, щоб такі “гістичні люди, як Левко Ганкевич” надалі не репрезентували партію назовні, а подібні кроки взагалі узгоджувалися з партійною Екзекутивною [4, арк.8].

Обидві фракції УСДП намагалися виступати від імені всієї партії, хоч насправді кожна з них фактично мала власне керівництво, видавала свої друковані органи. Розкол негативно позначився на розвитку робітничого руху в Галичині, сприяв тимчасовому занепаду УСДП і був остаточно подоланий лише на початку 1914 р., за півроку до війни. Єдність партії відновив V з’їзд УСДП (1-2 березня 1914 р., м. Львів), на якому Л.Ганкевича було обрано до складу контрольної комісії партії [30].

Перша світова війна, що почалася в липні 1914 р., перервала нормальне громадсько-політичне життя на теренах Галичини і Буковини. Л.Ганкевич, як і ряд інших лідерів галицько-українських соціал-демократів, емігрував з краю і включився в активну роботу під егідою Союзу визволення України (СВУ), що був створений 4 серпня 1914 р. в Австро-Угорщині політичними діячами-емігрантами з Наддніпрянщини і проголосив своєю метою боротьбу за державну незалежність України. Л.Ганкевич став офіційним представником СВУ в Болгарії [16, с. 4], друкував свої кореспонденції і навіть переклади з болгарської літератури у “Віснику СВУ”. Пізніше деякий час мешкав у Відні [42], не пориваючи впродовж всього періоду зв’язків із партією. Відомо, що він був серед учасників першої за роки війни конференції УСДП, яка відбулась у Відні 5-6 серпня 1917 р. [2, арк.11], а також разом з головою партії В.Темницьким та О.Безпалком представляв українських соціал-демократів на конференції соціалістів центральних держав у Відні 29-30 серпня того ж року [56, с.27].

В умовах посилення дезінтеграційних процесів в Австро-Угорській імперії восени 1918 р. соціал-демократи виявилися, по суті, єдиною політичною силою, яка виступила не лише за створення незалежної держави на етнічних українських землях Австро-Угорщини, але й негайне проголошення її злуки з Наддніпрянською Україною. Рішучим прибічником цієї ідеї був і Л.Ганкевич. Після того, як 19 жовтня 1918 р. відповідна резолюція, внесена представниками есдеків на засіданні Української Конституанти у Львові, була відхилена її провідниками, того ж дня в приміщенні українських залізничників у Львові відбулась конференція УСДП за участю діячів національно-демократичної і радикальної партій. На пропозицію Л.Ганкевича, учасники одностайно ухвалили постанову про створення “комітетів об’єднання всіх українських земель”, для проголошення злуки мала виїхати до Києва делегація з представників усіх політичних партій. Водночас передбачалося інформувати соціал-демократичні партії Антанти і центральних держав про справу возз’єднання України [12, арк.42; 19]. Незважаючи на ідейні розбіжності з проводом Української національної ради (УНРади), УСДП підтримала Листопадову 1918 р. національно-демократичну революцію в Галичині і проголошення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Як член УСДП Л.Ганкевич увійшов до президії УНРади у Львові, став заступником її голови К.Левицького [58, с.82].

Л.Ганкевич не взяв безпосередньої участі в розбудові української державності в краї, залишився в окупованому поляками Львові. Разом з ним перебували відомі діячі Головної управи УСДП М.Ганкевич.

А.Чернецький, П.Буняк, І.Квасниця та ін. Водночас частина соціал-демократів (В.Темницький, О.Безпалко, М.Устиянович та ін.) діяла на території ЗУНР з тимчасовою столицею у Станіславі. Л.Ганкевич пізніше писав, що УСДП внаслідок польсько-української війни була розбита “на два табори, які не могли бути в злуці, все ж таки проявляла замітну діяльність і брала живу участь в будівництві нашої державності..., докладаючи всіх зусиль, щоби на Україні був заведений справжній демократичний мир і порядок” [56, с.31].

В умовах адміністративно-поліцейських переслідувань на окупованих Польщею східногалицьких землях в 1919 р. організаційне життя УСДП практично замерло. Польська влада здійснювала репресії проти українства. “Наше партійне життя розбите, – стверджувала відозва Головної управи УСДП 1 вересня 1919 р. – Наші просвітні, політичні і фахові товариства замкнені, наші організації не існують” [20]. Незважаючи на урядові переслідування, Л.Ганкевич зумів-таки організувати видавничу діяльність партії. “По окупації поляками Львова Левко Ганкевич проявляв надзвичайно багато енергії, ініціативи й завзяття, – згадував А.Чернецький. – Він умів разом з Буняком (...) зорганізувати видавництво газети “Вперед” (центральний орган УСДП. – *Авт.*) Лев Ганкевич потрапив дістатися до польської військової команди і там через знайомих з ППС роздобути дозвіл видавати газету, зумів налагодити партійне й національне життя у місті”. “За це він не раз попадав у польську тюрму, – писав далі А.Чернецький, – вмів (...) втримувати зв’язки з українським фронтом (...), бути в контакт з урядом ЗОУНР, з Наддніпрянщиною, де мав старих приятелів, а навіть з закордоном – Віднем та різними антантськими місіями, що тоді час до часу приїздили до Львова” [62, с.49, 50]. З політичних причин Л.Ганкевич відбув майже тримісячне ув’язнення в кінці 1921 р. [26].

Періодична преса УСДП постійно зазнавала цензурних обмежень. Так, газета “Вперед” друкувалась до січня 1919 р. у зменшеному об’ємі, з дублюванням українського тексту латинкою, а з 19 березня до 2 вересня 1919 р. її видання взагалі було заборонене. Крім газети “Вперед”, УСДП видавала у Львові тижневик для робітниць “Наша мета” (з лютого 1919 р.), тижневик для селян “Земля і воля” (з грудня 1919 р.), “Професіональний вісник” (з лютого 1920 р.). Преса УСДП виступала захисником всього українського населення на окупованих землях. “Вперед” стоїть “незломно на становищі української державності, – визнавав урядовий орган ЗОУНР “Республіка”. – І ціла українська громада без різниці партій і переконань радо й енергійно піддержує газету...” [47]. Зрозуміло, що захист пресою УСДП українства в перші місяці польської окупації був

можливим завдяки діяльності Л.Ганкевича. “Сильне підкреслювання українства у Львові у тих важких воєнних часах – це його безперечна заслуга, – справедливо писав А.Чернецький. – Він відіграв визначну роль не тільки в своїй партії, але й у загальній українській політиці” [56, с.49, 50]. Газета опозиційної УСДП партії трудовиків (УНТП) “Громадська думка” в 1920 р. змушена була визнати, що “Вперед” “довгий час становив властиво орган загальнонаціональний в Галичині” [27].

Л.Ганкевич мав взаємини з лідерами ідейно близької УСДП наддніпрянської Української соціал-демократичної робітничої партії. Від УСДРП він отримував фінансову допомогу для партії галицьких соціал-демократів. А.Чернецький згадував: “За їхньою допомогою Левко Ганкевич разом з Голінатим (своїм родичем. – *Авт.*) купив за гроші, що їх дістав від УСДРП, для нашої партії комплекс домів при вул. Оссолінських (№ 8, 10 і 12, нині – вул. В.Стефаніка. – *Авт.*) (...) Про цю купівлю ні я, ні ширша екзекутива партії нічого не знали (...). Умову між Голінатим і УСДП заховано в глибокій таємниці” [62, с.51]. Це пояснювалося тим, що польські власті видали, за словами А.Чернецького, “наказ-дивогляд з погляду права, що ніякий поляк, жид чи німець у Польщі не смів продати будь-яку нерухомість українцеві, громадянинуві тої ж Польщі”. З метою обійти урядове розпорядження, за порадою Л.Ганкевича і на отримані від нього кошти, будинки купив Й.Голінатий, що представився урядовцем воєводства, поляком [62, с.51].

23-26 лютого 1920 р. Л.Ганкевич разом з О.Безпалком, В.Старосольським, М.Ганкевичем та І.Квасницею взяв участь у конференції УСДРП у Варшаві. Конференція прийняла резолюцію, в якій закликала керівництво більшовицької Росії визнати “суверенність українського народу”, а також містила заклик до “тіснішого об’єднання соціалістичних партій” на території колишньої Російської імперії [59, с.197]. “Ми не маємо нічого проти Франції, але до війни з більшовиками не дамо втягнутися, – писав Л.Ганкевич у листі до В.Старосольського 10 лютого 1920 р. – Ми не хочемо з ними “любитися”, але не хочемо і “битися” [3, арк.12].

Галицька УСДП, членом якої був Л.Ганкевич, взяла активну участь у національно-визвольній боротьбі 1918-1920 рр. Після Акту злуки в січні 1919 р. партія перейшла в опозицію до уряду ЗОУНР – Державного секретаріату, виступила за створення єдиного соціалістичного уряду в Україні, практично підтримала діяльність Директорії УНР. Соціал-демократи В.Темницький, О.Безпалко, В.Старосольський і С.Вітик були членами урядів УНР (Б.Мартоса та І.Мазепи). Поразка національно-визвольних змагань, розкол між урядами УНР і ЗУНР та перебування їх в еміграції у 1920 р. викликали глибоке розчарування в

УСДП. Ідейна криза проявилася на партійній конференції 27-28 березня 1920 р. у Львові. Відкриваючи засідання, Л.Ганкевич як член Головної управи УСДП заявив про потребу дати партії “ясні директиви під теперішню хвилину загальної дезорієнтації” [24]. Делегати прийняли резолюцію, в якій закликали “до створення одноцільного українського соціалістичного фронту..., щоби станувши на чисто класовому, пролетарському становищі”, порвати “всяку політичну коаліцію і кооперацію з несоціалістичними елементами...” [23]. Виконуючи рішення конференції, Л.Ганкевич разом з партійними товаришами А.Чернецьким, П.Буняком і С.Пашкевич 30 березня 1920 р. подали заяву про вихід із президії львівської делегації Української національної ради [7, арк.16]. Водночас В.Старосольський 4 квітня 1920 р. вийшов з уряду УНР [51]. По суті, березнева 1920 р. конференція УСДП започаткувала ліворадикальну еволюцію УСДП.

Поступовий перехід УСДП на прокомуністичні позиції відбувся на початку 1920-х років. Переломним моментом еволюції стала нарада УСДП 14-15 січня 1922 р. у Львові за участю Л.Ганкевича, що виконував функції голови партії, та членів Головної управи і делегатів місцевих парторганізацій (всього – понад 20 чол.). Учасники наради одностайно ухвалили політичну резолюцію, в якій партія вперше офіційно поставила вимогу возз’єднання всіх західноукраїнських земель з радянською Україною. Зокрема, було сказано, що визволення краю нерозривно пов’язане з долею УСРР і утворенням “об’єднаної, суверенної робітничо-селянської України...” [10, арк.1]. Водночас підкреслювалося, що тогочасна радянська Україна не була “повним завершенням наших змагань і кличів...” [44].

На ґрунті ставлення до політики більшовиків на Україні намітилося різке розмежування в управі УСДП. Л.Ганкевич разом з І.Квасницею та П.Буняком становили так звану “правицю” УСДП, що ставилась до УСРР насамперед як до Української держави та відстоювала єдність національного і соціально-класового. “Ми, українські соціал-демократи, – писав Л.Ганкевич, – хочемо мати свою вільну, незалежну, суверенну Републику, щоби тим самим скорше і успішніше перевести в життя ідеї і постулати соціалізму” [21, с.1]. На Шевченківському святі в 1920 р. він відверто заявив: “Ми хочемо бути вільні і незалежні, як інші народи Європи. Тут замало радянської форми, тут треба діла, визнання України” [22, с.3]. Ліворадикальні члени УСДП Чернецьким, М.Парфановичем та І.Кушніром виступали за відокремлення України

Україну схилилися до пріоритету соціально-класового над

національним* . Розкол у Головній управі відбувся в другій половині травня 1922 р.

Приводом до розколу послужили фінансові суперечки щодо трьох будинків у Львові, придбаних Л.Ганкевичем ще в 1919 р. Довідавшись про таємну угоду, “лівиця” УСДП висунула звинувачення в “марнуванні і розтраті партійних фондів” [13, арк. 1]. 17 травня 1922 р. М.Парфанович на засіданні управи в образливій формі звинуватив Л.Ганкевича у фінансових зловживаннях. Зокрема, сказав, що він “негідник”, завів в адміністрації “Впереді” “сімейну господарку”. В свою чергу, Л.Ганкевич нервово відповів: “Злодій, верзила”, і на знак протесту залишив засідання, віддавши головування І.Кушніру. Через деякий час на засіданні було зачитано заяву Л.Ганкевича, в якій містилося прохання звільнити його від членства в Головній управі і партії, а справу конфлікту передати партійному судові [11, арк.68, 69]. Отже, протокол засідання управи чітко засвідчив гостроту суперечок у партійному керівництві. Секретар І.Квасниця на знак підтримки Л.Ганкевича 25 травня 1922 р. демонстративно покинув засідання управи, новим секретарем УСДП став А.Чернецький, а головою – І.Кушнір [11, арк. 72, 73]. Нарешті, на засіданні 29 травня зачитано лист про вихід з управи П.Буняка, функції заступника голови УСДП перейняв О.Панас [11, арк.73, 74]. “Лівиця” остаточно усунула діячів правого крила від проводу в УСДП.

Л.Ганкевич разом з І.Квасницею і П.Буняком, говорилося на засіданні управи 14 червня 1922 р., розгорнули “на провінції агітацію проти нинішнього керівництва партії, подають неточну інформацію про партійну кризу” [11, арк.75]. Загострення конфлікту в керівництві вело до розколу УСДП, паралізувало діяльність партії. Ситуація ускладнювалася тим, що відомі й заслужені в минулому соціал-демократи В.Темницький, В.Старосольський, О.Безпалко, С.Вітик і М.Ганкевич з різних причин на початку 1920-х років не брали участі в партійному житті УСДП. Комісія ширшої управи УСДП, обрана 18 лютого 1923 р., прийняла ухвалу, в якій домагалась полагождення суперечностей. Постанова закликала “Л.Ганкевича, Буняка, Квасницю, з однієї сторони, і Парфановича, Кушніра, Калятинського і Чернецького, з іншої сторони, щоб вони всі особисті суперечки між собою полагодили шляхом суда честі”, бо це позначалося “негативно на партійній роботі”. Проте ширша управа УСДП на своєму засіданні 11 березня 1923 р. більшістю голосів (лише

* А.Чернецький стверджував, що “ї нація, і національна держава – це тільки форми, інструменти та етапи в суспільному житті та організації людства”, що “самі по собі не є ціллю”. Він поклав “в основу всіх своїх змагань, а тим самим і національних” визволення трудящих “від “соціального ярма”. Детальніше див.: Райківський І. Ліворадикальна еволюція УСДП (1920-1924 рр.) // Вісник Прикарпатського університету: Історія. Івано-Франківськ. 1999. – Вип. II – С.112-123.

при одному “за”) не прийняла цієї постанови [11, арк.83,84]. “Лівиця” заперечила можливість ідейного компромісу з колишнім головою УСДП Л.Ганкевичем та його прихильниками.

Політичне протистояння між лідерами активізувало діяльність комуністів, що скористалися ідейною кризою УСДП і в середині 1922 р. почали акцію щодо опанування партії українських соціал-демократів. “Провід УСДП не розумів комуністичної небезпеки, – слушно зауважив радикал М.Стахів, – а мабуть, був вдоволений, що партія збільшується новим ніби активним “нарібком”, не дивлячись на те, що той “нарібок” був комуністичний, а не соціал-демократичний” [72, с.39, 40]. На VI партійному з’їзді 18 березня 1923 р. УСДП відкрито перейшла на комуністичні позиції, що стало причиною заборони її діяльності польською владою в січні 1924 р.

Л.Ганкевич значною мірою винен у тому, що українська соціал-демократія зійшла з політичної арени, була опанована комуністами. Саме він очолював партію у кризовий період для есдеків. Наддніпрянський соціал-демократ, колишній голова уряду УНР Ісаак Мазепа, побувавши у Львові в липні 1920 р., згадував: “Саме в цей час я познайомився ближче з провідниками УСДП Галичини, яких я раніш не знав. (...) Формальним головою УСДП Галичини був Л.Ганкевич – львівський адвокат, але фактично справами партії керували П.Буняк – друкарський робітник та І.Квасниця – урядовець місцевої каси хворих” [60, с.47,48]. Особисті амбіції лідерів УСДП взяли гору над партійними інтересами. За словами радикала І.Макуха, “правиця” УСДП, до якої належав Л.Ганкевич, не спромоглася створити політичну організацію, котра “обстоювала б далі соціал-демократичні принципи” [61, с.302]. Л.Ганкевич був присутній на засіданні управи УСДП 22 квітня 1923 р., що вирішувало справу полагождення конфлікту в партійному керівництві, але тривала дискусія завершилася безрезультатно [11, арк.95]. “Партійні розбіжності спонукали частину партії з суто національною закраскою (під проводом д-ра Льва Ганкевича, П.Буняка та І.Квасниці) стати осторонь партійного життя і дождити дальшого розвитку подій, – писала газета “Діло”. – Одночасно УСДП, увільнена від тих елементів, ... скорим кроком простувала наліво” [33, с.3].

Ліквідація УСДП негативно вплинула на розвиток українського робітничого руху, сприяла колонізації робітників-українців в умовах польської окупації краю. Вийшовши з-під арешту, А.Чернецький у червні 1924 р. стверджував, що “застав український робітничий рух цілковито розбитим... З великих фондів, які в часі УНР дістав Левко Ганкевич на партійну роботу УСДП, не лишилося нічого” [62, с.70].

Л.Ганкевич взяв участь у заходах колишнього керівництва УСДП щодо відбудови партії. Діяльність культурно-освітнього товариства “Робітнична громада” (статут затверджено в кінці 1925 р.) і видавництво газети “Вперед!” (виходила з червня 1926 р. у Львові) розширили соціальну базу української соціал-демократії. За даними поліції, Л.Ганкевич відіграв важливу роль у визначенні політичного обличчя часопису “Вперед!”, що виходив під редакцією В.Кубицького [8, арк.37]. Л.Ганкевич став учасником політичної конференції робітництва 5 грудня 1927 р. у Львові, на якій було ухвалено резолюцію про створення партії українського пролетаріату, котра до скликання найближчого “конгресу, який вирішить справу програми, виступатиме під фірмою Української соціалістичної групи (УСГ) “Вперед”. Л.Ганкевич увійшов до складу управи УСГ “Вперед” разом з В.Старосольським, І.Квасницею, П.Буняком, В.Темницьким та головою І.Жовніром [9, арк.3]. Очевидно, відновлення партії українських соціал-демократів було пов’язане з наближенням парламентських виборів 1928 р. у Польщі. УСГ “Вперед” створила на виборах разом з Українською соціалістично-радикальною партією (УСРП) Блок українських соціалістичних селянських і робітничих партій*.

Л.Ганкевич взяв участь в Українському соціалістичному конгресі 8-9 грудня 1928 р. у Львові, який завершив відбудову УСДП як лівоцентристської партії соціал-демократичного напрямку, що перебувала в національно-державницькому таборі. Він відкрив засідання конгресу, заявивши у тривалій промові, що через рік “минає 30 літ від хвилини повстання УСДП Галичини і Буковини, яка аж до розпаду партії 1923 р. вірно і чесно несла прапор визволення українського пролетаріату”. “Після п’ятилітньої перерви збираємося знову, щоб продовжувати діло”, – сказав Л.Ганкевич. – Серед українського пролетаріату, що живе в Польщі, бачимо повне розбиття”.

Далі доповідач зробив аналіз політичної ситуації в таборі соціал-демократів у 1920-х роках: “Ми остали вірні соціалізму і демократії, ми – стара гвардія УСДП”. Водночас багато партійних діячів “пішли направо або наліво від нас. Одні пішли до УНДО (Українське національно-демократичне об’єднання, виникло в 1925 р. на місці колишньої УНПІ. – *Авт.*), інші – до різних угруповань, що визнають програму радянську або їй близьку. Щодо тих останніх, бачимо, що ні одно з угруповань чи то Сельробу, чи навіть КПЗУ не мають якоїсь ясно озна-

* Блок на платформі “За землю і волю” здобув дев’ять місць до сейму та одне до сенату, за нього голосувало близько 270 тис. чол. Однак діячі УСГ “Вперед” займали у виборчому списку надто низькі місця, що не дозволило жодному з них увійти до парламенту (Див.: Макух І. На народній службі. Детройт, 1958. С.370, 371)

ченої думки щодо політичного шляху, яким має йти український пролетаріат, а найважливіше – щодо далеких ідеалів, до яких має український пролетаріат стреміти, а то передовсім в національному питанні” [1, арк. 1].

Що стосується тактики українських соціал-демократів, то Л.Ганкевич прямо заявив: “Окрім нас, маємо ще партію соціалістичну – УСРП (Українська соціалістично-радикальна партія, нову назву колишня УРП отримала в 1926 р. – *Авт.*). Це соціалісти-народники, не марксистки, партія селянська. ... Не в одній справі можна буде поступати спільно ... на будуче, але не можна не бачити основних ріжниць, що лежать в нашому розумінню соціалізму”. Отже, Л.Ганкевич закликав до тактичної співпраці еседеків з соціалістами-радикалами. “Нашою метою є український соціалізм і незалежність українського робітничого руху, ... з’єдинена Українська соціалістична республіка в сім’ї вільних соціалістичних республік інших народів” [1, арк. 1], – підсумував Л.Ганкевич.

Протокол засідання Українського соціалістичного конгресу свідчить, що Л.Ганкевич взяв активну участь у дискусіях на з’їзді щодо визначення політичного курсу відновленої УСДП. Так, після доповіді “Проект програми і організаційного статуту” В.Темницького він підтримував радянофільські ілюзії: “Ми, мала частина нації, мусимо опертися до стіни, щоби себе оборонити (...). Мусимо узнати і боронити Велику Україну проти всяких інтервенцій...”. Л.Ганкевич закликав до “об’єднання українських соціалістичних партій”, водночас взаємини з Польською партією соціалістичною вважав “болючим” питанням політики УСДП. “Поляки в усьому згідні усі без ріжниць кляси: мають досі ще пиху польської шляхти і хочуть лише панувати над нами. Тут нема ріжниць між польською буржуазією а соціалістами, хіба та одна, що перші хочуть панувати над цілим українським народом, а другі – над українським робітником, – стверджував Л.Ганкевич. – Тяжко вірити, що ППС нам по серцю брат. Зміна на краще повинна вийти від неї” [1, арк.4,5].

На другий день конгресу Л.Ганкевич влучно висловився про нерозривність національного і соціального у визвольній боротьбі українського народу. На його думку, національне і соціальне – це “як кров в тілі чоловіка, мусить бути рівночасно одно і друге. (...) Соціаліст ніколи не протиставиться національності. Національне питання – це потреба, яка рівняється потребі повітря, їдженя і т.д.” [1, арк. 11]. З радянофільських позицій Л.Ганкевич вкотре заявив, що “Радянська Україна – це наша держава, а завдання нас, українських соціалістів, щоби в ній була наша соціалістична ідея. Тепер там Комуністичний Інтернаціонал і уряд...” [1, арк. 11].

В кінці відбулися вибори Центрального Комітету (ЦК) УСДП. Головою партії делегати одностайно обрали Л.Ганкевича, що свідчило

про його беззаперечний авторитет серед товаришів. Цікаво, що протокол засідання зафіксував: “Ганкевич не хоче бути головою, кажучи, що не має до цього відповідної вдачі, а крім того, не хоче ломати засади, якою керувалася партія від 30 літ, а іменно, що головою партії був робітник. Пропонує П.Буняка...”. Однак делегати хотіли бачити на чолі УСДП саме Л.Ганкевича [1, арк.14].

Засідання конгресу завершив Л.Ганкевич промовою, в якій звернув увагу делегатів на першочергові завдання партії: 1) необхідність організаційної розбудови УСДП, починаючи зі Львова, поширення партійної “діяльності на Волинь і інші північні землі”; 2) налагодження взаємин із соціалістичними партіями інших народів; 3) потреба організації автономних професійних спілок українського робітництва, передусім у нафтовій і деревообробній промисловості. “У відношенні нашому до інших соціалістичних партій будемо старатися довести до згоди оба Інтернаціонали... Нашою метою є всеукраїнський (обіймаючий і еміграцію) робітничо-селянський рух, а далі – вільна, з’єдинена Українська Соціалістична Республіка” [1, арк.14], – завершив виступ Л.Ганкевич.

Отже, грудневий з’їзд 1928 р. відновив УСДП на старих, соціал-демократичних позиціях. Важливий внесок в ідейно-організаційну відбудову та визначення стратегії і тактики УСДП зробив Л.Ганкевич. Невдовзі після з’їзду в газетному інтерв’ю він чітко визначив завдання практичної політики УСДП. За його словами, багато делегатів робили застереження або навіть противилися вступу УСДП до II Інтернаціоналу, але жоден із них не підтримав приєднання партії до III, Комуністичного Інтернаціоналу. Разом з тим, “нема найменшого сумніву, що скорше чи пізніше УСДП приступить до одного з Інтернаціоналів”. Очевидно, мова йшла про вступ до Робітничого Соціалістичного Інтернаціоналу (РСІ). Л.Ганкевич обґрунтував потребу створення єдиних класових профспілок у Другій Речі Посполитій, в яких були б застережені автономні права “для українських робітничих мас у рамках спільного професійного руху”. Він виступив за взаємини з іншими соціалістичними партіями, “найближчою ідеологічно до УСДП” вважав УСРП: “Інші українські партії є або буржуазні, або комуністичні і з ними УСДП не може співпрацювати” [43, с.1, 2]. По суті, це твердження було надто категоричним, свідчило про марксистське доктринерство. Однак, на практиці очолювана Л.Ганкевичем УСДП неодноразово йшла на співпрацю з партіями національно-державницького табору. Л.Ганкевич торкнувся і проблеми ставлення УСДП до радянської України. “Хоч не погоджуємося зі сучасним режимом на Радянській Україні, – сказав він, висловлюючи точку зору делегатів з’їзду УСДП 1928 р., – все ж таки ми є і будемо принципо-

вими противниками всякої інтервенції проти Радянської України”. Вбачаючи в УСРП основу для будівництва незалежної Української Соціалістичної Республіки, Л.Ганкевич відверто заявив: “Радянська Україна є нашою територією...” [43, с.1, 2].

Політична доля Л.Ганкевича в кінці 1920-х – 1930-х роках була нерозривно пов’язана з УСДП. На VII партійному конгресі 4 березня 1934 р. у Львові його повторно обрали головою УСДП. На жаль, розширеного протоколу конгресу, як і наступного, проведеного 17 жовтня 1937 р., виявити не вдалося. Відомо, що VII конгрес одностайно прийняв ухвалу про вступ УСДП до Робітничого Соціалістичного Інтернаціоналу [14, s.33 zw.]. За свідченням газети УСРП “Громадський голос”, Л.Ганкевич у виступі на конгресі з’ясував “сучасний стан світового соціалістичного руху взагалі, а українського зокрема. Тов. Ганкевич спинився довше над недавною революцією в Австрії* та зложив іменем українських соціал-демократів поклін і честь її жертвам. Вкінці зложив привіт (...) товаришам у Радянській Україні, що стогнуть під важким московським ярмом, та товаришам, що живуть на еміграції, як в Європі, так і в Америці” [49, с.2, 3]. На VIII конгресі в 1937 р. у Львові головою УСДП став В.Старосольський, а Л.Ганкевича було обрано до складу ЦК [54, s.439]. Відновлена УСДП обстоювала проголошення незалежної Української соціалістичної держави, національну ідею намагалася поєднати з марксистськими гаслами. Партія критично ставилася до комуністичного руху, КПЗУ. На думку Л.Ганкевича, “комунізм, що поборював політичну демократію і в її знищенні бачив перемогу робітничої кляси”, як течія робітничого руху “збанкрутував” [40, с.1].

Л.Ганкевич як соціал-демократ тричі брав участь у спробах консолідації сил у національно-державницькому таборі в 1930-х рр. Урядовий наступ проти українства, як і взагалі проти національних меншин у Польщі, “пацифікація” створили ґрунт для порозуміння УСДП, УСРП та УНДО. Консолідаційні заходи намітила ще українсько-білорусько-литовська конференція у Варшаві 27 листопада 1929 р. за участю вище названих партій та “Селянського союзу”. Партію українських соціал-демократів на конференції представляли Л.Ганкевич і В.Старосольський [32]. УСДП, УСРП і УНДО опублікували спільну заяву з осудом “пацифікації”, сформували на виборах до польського парламенту разом з двома білоруськими партіями об’єднаний “Український і білоруський виборчий блок”. У відозві блоку, підписаній Л.Ганкевичем, підкреслювалося, що “українські національні і демократичні партії, не порушуючи

* Л.Ганкевич мав на увазі збройний виступ народних мас проти фашизації країни в лютому 1934 р.

своїх окремих ідеологічно-програмових завдань”, об’єдналися для захисту “українців без огляду на партії, класи і віросповідання” [31; 28]. Однак, зближення мало цільовий і тимчасовий характер, невдовзі після виборів блок розпався.

Вдруге УСДП пішла на консолідацію з українськими партіями наприкінці першої половини 1930-х років. Поштовх до згуртування національно-державницьких сил Західної України та діаспори дали трагічні події на Наддніпрянщині: згортання “українізації”, голодомор 1932-1933 рр. Л.Ганкевич як голова УСДП взяв активну участь у переговорах між партіями. Так, у квітні 1932 р. він увійшов до Міжпартійної езекутиви (МЕ), створеної на засіданні представників УНДО, УСРП, УСДП і Української католицько-народної партії (УКНП) у Львові з метою узгодження напрямку “активної політики і тактики”. Крім нього, членами МЕ стали М.Рудницька (УНДО), О.Навроцький (УСРП), О.Назарук (УКНП) та секретар Д.Донцов [48, с.3]. УСДП підтримала ідею скликання Всеукраїнського Національного Конгресу (ВНК) на платформі боротьби за відновлення соборної самостійної Української держави, захист поневоленої нації. Однак переговори щодо проведення ВНК в 1934 р. за участю семи партій (крім УСДП, також УНДО, УСРП, Української народної обнови та ряду емігрантських організацій), завершилися безрезультатно, були перекреслені угодовською акцією нового керівництва УНДО. Українські соціал-демократи різко виступили проти “нормалізації”.

Процес консолідації охопив ліві, соціалістичні партії в краї – УСДП і УСРП, до яких приєдналися діячі Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) та Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), що діяли в еміграції. Сталінський погром українства на Великій Україні остаточно розвіяв радянофільські ілюзії Л.Ганкевича, як і всієї УСДП. “Чи справді ідеалом соціалізму, за який боролись і вмирили мільйони, має бути голод і нужда?” [46, с.3] – з боєм запитував Л.Ганкевич. Спільну заяву чотирьох українських соціалістичних партій у січні 1934 р., що викривала злочини сталінського режиму, від імені УСДП підписали Л.Ганкевич та І.Квасниця. “...Москва своєю політикою визиску й терору поставила проти себе весь український нарід, – говорилося в резолюції. – Українські соціалісти сміють ... до сконсолідованої праці та змагання за вільну, народну, самостійну Україну” [45, с.3,4]. Однак ідея Українського соціалістичного блоку, висловлена на з’їзді УСДП, УСРП, УСДРП і УПСР 29-30 грудня 1934 р. у Львові, не знайшла організаційного оформлення.

Остання спроба консолідації національно-державницьких сил у міжвоєнний період, в якій взяла участь УСДП, припала на кінець

1930-х рр. До консолідаційних зусиль спонукали зміни у міжнародному становищі, зокрема посилення загрози світової війни, поява Карпатської України тощо. Л.Ганкевич як член ЦК підтримав лінію на зближення УСДП з партіями національно-державницького табору (створення Контактного комітету в грудні 1937 р. для пошуку шляхів порозуміння серед українського громадянства, пресова угода в 1938 р. між основними галицькими часописами, у тому числі газетою УСДП “Робітничий голос”, та ін.). Л.Ганкевич сподівався, що проголошена в кінці 1938 р. автономія Карпатської України у складі Чехо-Словаччини стане першим кроком на шляху до створення самостійної соборної Української держави. Учасники крайової конференції УСДП 22 січня 1939 р. у Львові за участю членів ЦК (у тому числі Л.Ганкевича) одностайно стверджували, що Карпатська Україна – це “вислід волі і змагання працюючих мас Закарпаття...” [39]. На жаль, тривалі дискусії щодо створення представницького органу українських легальних політичних структур у передвоєнний період не принесли успіху.

При опрацюванні першоджерел складається враження, що Л.Ганкевич у другій половині 1930-х займався партійною діяльністю менш активно, ніж раніше. Можливо, це пов’язано з несприятливими суспільно-політичними обставинами для партії українських соціал-демократів, посиленням авторитаризму і диктатури в різних формах, що суперечило політичному ідеалу УСДП – побудови демократичним шляхом соціалістичної, самостійної і соборної України. “Демократія – це шлях до перемоги соціалізму і одинока форма устрою, яка забезпечує для робучих мас соціальне визволення, – писала газета “Робітничий голос”. – Як пошесть, як масове божевілля поширилося серед українського громадянства не тільки зневіра, а просто ненависть до демократичної думки” [29, с.1].

Як соціал-демократ Л.Ганкевич виступав на захист соціально-економічних прав українського робітництва. Відновлена УСДП робила спроби, особливо в 1929 р., створити автономні українські відділи в рамках Класових професійних спілок (КПС) у Польщі. Згідно з рішенням грудневого 1928 р. з’їзду УСДП, 29 квітня 1929 р. у Львові за участю Л.Ганкевича відбулася спільна нарада ЦК УСДП та Центральної комісії КПС, що визначила умови перебування робітників-українців у КПС. Л.Ганкевич приділяв багато уваги створенню автономної української структури в КПС, будучи переконаним, що робітничі профспілки мають існувати за класовою професійною ознакою. Зокрема, він взяв участь як гість у IV конгресі КПС наприкінці травня – на початку червня 1929 р. [52, s.483]. Однак, незважаючи на підтримку Польської партії

соціалістичної, УСДП так і не спромоглася згуртувати робітників української національності в автономних класових профспілках у Речі Посполитій.

УСДП як партія соціал-демократичного напрямку в 1930-х роках мала взаємини з ППС, що розвивалися хвилеподібно, залежно від стану польсько-українських стосунків і ситуації в українському національно-державницькому таборі. Внаслідок загострення контрверзи між українськими партіями УСДП періодично шукала більш тісної співпраці з ППС. Л.Ганкевич відіграв значну роль у нормалізації стосунків між УСДП і ППС, що в період польсько-української війни 1918-1919 рр. та ліворадикальної еволюції українських есдеків на початку 20-х років характеризувалися різким протистоянням [70, с.75]. Л.Ганкевич був учасником спільної конференції УСДП і ППС 29 січня 1933 р. у Львові, на якій вперше у міжвоєнний період зібралися провідні діячі обох партій. Конференція ухвалила рішення про співпрацю УСДП і ППС у боротьбі проти націоналізму, фашизму і комунізму. Щодо національного питання, партії залишилися на старих позиціях: УСДП обстоювала створення незалежної соборної Української держави, тоді як ППС – територіальну автономію українських земель у складі Речі Посполитої. Водночас пепеєсівці підтримали принцип “самостійности й державної незалежности українського народу” [41; 53, s.75].

Л.Ганкевич був не лише активним громадсько-політичним діячем, а й мав значні здобутки у професійній діяльності як юрист. Він став одним із найвідоміших і добре оплачуваних українських адвокатів у Галичині в міжвоєнний період. Був серед засновників і першим головою Союзу українських адвокатів – професійного товариства адвокатів у Львові в 1923-1939 рр., що поширило діяльність на українські землі під Польщею [71, с.2989]. За даними Л.Ганкевича, в 1933 р. до складу СУА входило 142 з 237 українських адвокатів у Галичині і 8 – на Волині [57, с.16]. Серед членів Союзу були відомі соціал-демократи В.Старосольський, Р.Домбчевський та ін. [57, с.24]. Пізніше Л.Ганкевич входив до управи СУА, очолюваної націонал-демократом К.Левицьким [15, s.77]. Діяльність СУА мала на меті організацію захисту на політичних процесах (число їх у Польщі постійно збільшувалося), відстоювання професійних інтересів української адвокатури, боротьбу за права української мови в судовій системі, державних установах [71, с.2989]. Л.Ганкевич виступав на багатьох процесах, здобув славу блискучого оратора. Наприклад, його промову на судовій розправі 29 липня 1921 р. у Чорткові на захист вчителя Я.Зозуляка, звинуваченого в більшовизмі, присутні зустріли оплесками [25]. Він був адвокатом М.Лебеда, Д.Гнатківської, Я.Рака і

Б.Підгайного під час Варшавського процесу 1935-1936 рр. – одного з найбільших політичних судових процесів проти ОУН на Західній Україні під польською окупацією [63, с.151]. На лаві підсудних тоді опинилися видатні діячі націоналістичного підпілля, у тому числі С.Бандера.

Початок Другої світової війни, напад фашистської Німеччини на Польщу у вересні 1939 р. кардинально змінили життя Л.Ганкевича. На відміну від партійних товаришів (В.Старосольського, І.Квасниці, П.Буняка та ін.), він не став чекати встановлення в Західній Україні сталінського партійно-тоталітарного режиму і виїхав за кордон. “Завдяки тому, що він був у часі приходу більшовиків поза Львовом, на провінції, йому пощастило вирватися живим з більшовицького пекла, переїхати на Захід, а опісля за океан до США” [62, с.85], – згадував А.Чернецький. Про подальше життя Л.Ганкевича відомо небагато. Очевидно, нелегкі умови перебування в еміграції змусили його залишити політичну діяльність. “... Це вже не той Левко Ганкевич, який чверть століття свого найкращого молодого життя віддав справі соціалізму й УСДП, який стояв колись у передових лавах боротьби за незалежність УСДП від Польської соціалістичної партії, який для УСДП колись у своїх юних днях багато прислужився, – писав А.Чернецький. – На скитальщині, у вільному світі Левка Ганкевича в лавах українського робітничого руху й українського соціалізму не було” [62, с.85]. Помер Л.Ганкевич, за деякими даними, у США в 1962 р. [74, с.363].

Підсумовуючи, хотілося б відзначити, що Л.Ганкевич посів помітне, хоч і в силу обставин та особистої вдачі далеко неоднозначне, місце в історії українського соціал-демократизму, як і загалом у суспільно-політичному житті Галичини першої половини ХХ ст. Та як би не склалися перипетії його політичної долі, він завжди залишався відданим ідеалам незалежної і соборної української державності, демократії, соціальної справедливості. Головною метою його практичної суспільної діяльності були політична самодостатність і посилення українського робітничого і соціал-демократичного руху в тій мірі, що дозволила б ефективно захищати соціальні і національні інтереси українського робітництва, зробила б його дієвим чинником у подальшому поступі рідного народу на шляху до національного визволення та більш справедливого, демократичного суспільного ладу. Разом з тим, у ході подальшого дослідження теми потребують уточнення на основі джерел окремі важливі сторінки життєпису Л.Ганкевича, зокрема дати і місця його народження і смерті тощо.

1 Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.6, оп.1, спр.470.

2. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.360, оп.1, спр.53.
3. Там само, спр.496.
4. Там само, ф.387, оп.1, спр.38.
5. Там само, спр.43.
6. Там само, спр.55.
7. Там само, ф.581, оп.1, спр.113.
8. Державний архів Івано-Франківської області, ф.2, оп.1, спр.410.
9. Державний архів Львівської області, ф.121, оп.2, спр.190.
10. Там само, ф.256, оп.1, спр.38.
11. Там само, спр.40.
12. Там само, ф.257, оп.2, спр.234.
13. Там само, ф.271, оп.1, спр.304 а.
14. Archiwum akt nowych w Warszawie. Urząd Wojewódzki we Lwowie. 1920-1939, sygn.18
15. Ibid. Ministerstwo Spraw Wewnkrznych, sygn.971.
16. Вісник СВУ. – 1915. – 17 жовтня.
17. Воля. – 1903. – 1 лютого.
18. Вперед. – 1911. – 17 грудня.
19. Там само. – 1918. – 27 листопада.
20. Там само. – 1919. – 3 вересня.
21. Там само. – 1920. – 16 березня.
22. Там само. – 23 березня.
23. Там само. – 30 березня.
24. Там само. – 31 березня.
25. Там само. – 1921. – 11 серпня.
26. Там само. – 1922. – 17 січня.
27. Громадська думка. – 1920. – 12 липня.
28. Громадський голос. – 1930. – 11 жовтня.
29. Демократія // Робітничий голос. – 1938. – Березень.
30. Діло. – 1914. – 19 (6) березня.
31. Діло. – 1930. – 2 жовтня;
32. До співпраці! // Діло. – 1929. – 30 листопада.
33. З партійного життя. Оснування УСДП // Діло. – 1925. – 25 січня.
34. Земля і воля. – 1907. – 15 березня.
35. Там само. – 5 квітня.
36. Там само. – 22 червня.
37. Там само. – 1910. – 17 грудня.
38. Там само. – 1911. – 5 лютого.
39. Краєва конференція УСДП // Робітничий голос. – 1939. – Лютий.
40. Криза // Вперед. – 1931. – Травень.
41. Львівська конференція // Вперед. – 1933. – Травень.
42. Наша партія в часі війни // Українська робітничка газета. – 1918. – 23 березня.
43. Наші соціалісти про себе. Відновлення УСДП (Що говорить про УСДП її голова д-р Лев Ганкевич) // Діло. – 1929. – 13 січня.
44. Партійна нарада // Вперед. – 1922. – 19 січня.
45. Проти більшовицького гнету і проти русифікації України // Діло. – 1934. – 20 січня.
46. Рабіни з "Бунду" та полеміка д-ра Льва Ганкевича // Діло. – 1934. – 25 січня.
47. Республіка. – 1919. – 16 лютого.
48. Українська Міжпартійна Рада у Львові // Діло. – 1932. – 2 квітня.

49. Ще раз про конгрес УСДП // Громадський голос. – 1934. – 17 березня.
50. Arbeiter-Zeitung. – 1912. – 2. Jan.
51. Stowo polskie. – 1920. – 26 kwietnia.
52. Sprawy narodowościowe. – 1929. – №3-4. – październik.
53. Sprawy narodowościowe. – 1933. №1.
54. Sprawy narodowościowe. – 1937. – №4-5.
55. Бачинський Ю. Зразок публіцистичної несовісності: Відповідь О.Бауєрові. – Львів, 1912.
56. Ганкевич Л. З минулого нашої партії (Матеріали до історії УСДП) // Календар "Вперед": 1920. – Львів, 1920.
57. Ганкевич Л. Союз українських адвокатів (Матеріали й завваги з нагоди десятиліття). – Львів, 1933.
58. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. – Львів, 1931.
59. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. – Прага, 1942. – Т.ІІ.
60. Там само. – Прага, 1943. – Т.ІІІ.
61. Макух І. На народній службі. – Дітройт, 1958.
62. Чернецький А. Спомини з мого життя. – Лондон, 1964.
63. Ганкевич Лев // Довідник з історії України. А-Я. Видання 2-ге, доопр. і доповн. / За заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – К., 2001.
64. Ганкевич Лев // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Париж – Нью-Йорк, 1955 – Т.І.
65. Жерноклев О. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899-1918). – К., 2000.
66. Жерноклев О., Райківський І. Семен Вітик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. ЗУНР: історія і традиції. – Львів, 2000. – Вип.6. – С.184-188.
67. Жерноклев О., Райківський І. Володимир Старосольський: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження). – Людина і політика (Київ). – 2003. – №5 (29). – С.135-150.
68. Жерноклев О., Райківський І. Микола Ганкевич (1869-1931 рр.): основні віхи життя і громадсько-політичної діяльності // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип. VII. – С.3-22.
69. Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині. – К., 1914.
70. Райківський І. Взаємини українських соціал-демократів Галичини з Польською партією соціалістичною в 1918-1939 рр. // Галичина. – 2002. – №8. – С.70-86.
71. Союз Українських Адвокатів // Енциклопедія Українознавства. Перевид. в Україні. – Львів, 2000. – Т.8. – С.2989.
72. Стахів М. Хто винен? З історії комуністичного руху та його помічників. – Львів, 1936.
73. Najdus W. Polska partia socjalno-demokratyczna Galicji i Śląska, 1890-1919. – Warszawa, 1983.
74. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923 – 1929. – Kraków, 1989.

The article is devoted to the known west-ukrainian political figure Levko Hankevych (1883-1962). He was one of the leaders of the Ukrainian social-democratic party in Halychyna and in particular of it's national "young" wing, which purpose was the emancipation a party from the influence of the Polish social-democracy. His political activity is opened on a background of processes of the Ukrainian national revival, development of the working-class and social-democratic movement in Halychyna.

Мельник В.І.

УТВОРЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ТОВАРИСТВА “РУСЬКА РАДА” (1870-1871 рр.)

Історія політичного товариства “Русская Рада” (далі – “Руська Рада”) пов’язана з пошуком галицькими українцями національно-політичних орієнтирів у період формування модерної української нації. Дослідження передумов утворення даного товариства та організаційних засад діяльності сприятиме відтворенню об’єктивної картини політичних процесів у Східній Галичині в другій половині XIX ст. Джерельну базу статті складають рукописні матеріали, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові (фонд 196 – “Політичне товариство “Русская Рада”), а також матеріали галицько-руської преси (“Слово”, “Русская Рада”, “Наука”, “Основа”, “Галицко-Русский вѣстник”).

Заснування та організаційні засади діяльності товариства у працях видатних істориків Галичини початку XX ст. [21; 23; 25; 29], історика діаспори І.Лисяка-Рудницького [27, с.28] розглядаються фрагментарно. Поширеною в традиційній українській історіографії була думка про те, що погляди русофілів (москвофілів) викристалізувалися в 1866 р., коли в статті “Поглядъ въ будущность” було сказано: “Не можемъ отдѣлитися хиньскимъ муромъ отъ братьей нашихъ, и отстояти отъ языковой, литературной, церковной и народной связи со всѣмъ русскимъ міромъ!” [13, с.2]. Звідси робився висновок, що вже у 1866 р. було завершено формування ідейно-політичної доктрини галицьких москвофілів, які тоді цілковито сприйняли російську національну ідею [32, с.232]. Причини виникнення, особливості та етапи розвитку москвофільського руху в Галичині відображені у працях сучасних львівських дослідників [22; 26; 30; 31; 34], що на основі широкої джерельної бази русофільство трактують як складне суспільно-політичне явище, закономірний етап у становленні національної самосвідомості. Враховуючи здобутки вітчизняної історіографії, авторка статті поставила за мету з’ясувати історичні передумови заснування товариства “Руська Рада” та початковий етап його діяльності.

Передумови утворення “Руської Ради” були пов’язані з революційними подіями 1848-1849 рр. в Австрії, коли поневолені імперією народи піднялися на боротьбу за свої національні інтереси та громадянські права. Скориставшись революційною стихією, діячі польського національного руху створили у Львові політичну організацію – Центральну Раду Народову, що виступала за відродження “історичної Польщі”. Ігнорування національної окремішності русинів підштовхнуло галицько-

Мельник В.І. Утворення та організаційні засади діяльності політичного товариства “Руська Рада” (1870-1871 рр.)

руську інтелігенцію до самостійної акції. Створена у травні 1848 р. Головна Руська Рада (ГРР) – перша національно-політична організація в Галичині, поставила за мету відокремлення Східної, української Галичини від Західної, польської та об’єднання всіх українських земель Австрійської імперії в один коронний край. Австрійська влада в особі губернатора Галичини Ф.Стадіона під час революції досить прихильно ставилася до русинів з метою їх протидії більш сильному національному руху поляків. Після поразки революції ГРР втратила свій вплив і з часом саморозпустилася [24, с.27]. Наступне десятиліття позначилось відкритою урядовою реакцією: парламент був розпущений, демократичні свободи різко обмежені. Заходами галицького намісника А.Голуховського в 1850-х роках “Австрія почала підпирати поляків у Галичині” [21, с.10]. Дійшло до того, що польський намісник при підтримці уряду намагався перевести українську мову на латинський алфавіт.

Конституціоналізація внутрішнього устрою Австрійської монархії в 1860-х роках супроводжувалася посиленням у краї польських позицій. На рівноправність з поляками у заснованому в 1861 р. Галицькому сеймі годі було сподіватися. Все більше посилювалося розчарування у можливостях досягнення рівноправності в українсько-польських відносинах.

Утвердження польського панування в краї спонукало значну частину галицько-руської інтелігенції, яка вірила в підтримку Габсбургської династії і була вражена поступками Відня полякам відкрито перейти на позиції русофільства. Підтримку в боротьбі проти польського наступу русофільськи орієнтовані діячі почали шукати у могутній Росії. Галицькі русини вважалися частиною єдиної східнослов’янської спільноти, означеної поняттям “русскій народ”, причому слово “русскій” не означало російський (великоруський, московський), бо в тій спільноті визнавалося існування окремого “малоруського” масиву, хоч, правда, ступінь цієї окремішності розумівся по-різному. Русофіли дотримувалися ворожої позиції щодо поляків, розглядали їх як “одвічних ворогів Русі”, виступали за поділ Галичини та національну автономію. На різних історичних етапах русофільство мало неоднаковий зміст і відповідно різні акценти [22, с.264,267].

До кінця 60-х років XIX ст. не було різкої межі між русофілами і молодшим поколінням галицько-руської інтелігенції, що сформувався під впливом українського національного відродження на Наддніпрянщині. За зразком наддніпрянських гуртків-громад у Львові, а пізніше у багатьох містах краю виникли народовські громади. Народовці, переважно учнівська і гімназійна молодь, виступали за єдність українських земель під владою Росії та Австрії [35, с.42], обстоювали живу народну мову і фонетичний правопис. Натомість основу русофільського

табору становили греко-католицькі священники, що виступали за чистоту греко-католицького обряду, були прихильниками етимологічного правопису. Загальноприйнятим у письмі галицьких русофілів став “язик вищого слога”, “язичіє”, що ґрунтувалося на церковнослов'янській мові. На шпальтах газети “Слово”, що почала виходити в 1861 р. у Львові, русофіли неодноразово стверджували про необхідність зосередити свої сили на стримання польського наступу в Галичині, полонізації місцевого населення. Так, у 1866 р. старорусини закликали до згуртування всіх русинів у боротьбі проти поляків: “Противъ Полоніи опремяся, если соединимо всѣ наши народны силы в одинъ центръ, если оживимъ русскимъ духомъ весь народъ наш. Русь галичская должна статися крѣпкою, “твердою Русію”, а “твердая Русь” все перебудет” [14].

Наприкінці 1860-х років на ґрунті спільного протистояння полонізаційним процесам відбулося зближення народівців зі старорусинами. Спільна спроба русинів досягти примирення з поляками була зроблена у стінах Галицького Сейму в 1869 р., коли під час третього засідання сейму у вересні руські послы Ю.Лаврівський і О.Наумович, писало “Слово”, “благовѣстили согласіє, примиреніє, соединеніє... съ польскою партією” [16]. Зокрема, галицькі русини прагнули рівноправності у Львівській Шкільній Раді, вважаючи її інструментом полонізації “совсемъ неспособною для своего призванія въ восточной Галиціи” [15]. Однак, дебати з приводу нового законопроекту про крайову Шкільну Раду показали неможливість компромісу з польською сеймовою більшістю. Не вдалася спроба примирення і зніційованій Ю.Лаврівським польсько-українській комісії. Умови цієї угоди, за висловом газети “Слово”, вимагали “справедливости и равноправности заporученной законостъ”, тоді як польська сторона базувала свої вимоги “на гегемоніи ея на русской земли” [17]. Угодова акція 1869-1871 рр. показала неможливість рівноправного погодження інтересів двох народів у межах одного адміністративно-політичного утворення [33, с.87].

На хвилі дедалі очевиднішого провалу українсько-польської угодової акції виникла ідея створення єдиного представницького органу галицьких русинів. Майбутня “Руська Рада” мала стати органом, що об'єднував би, за словами народовського часопису “Основа”, усіх галицьких русинів, патріотів, що бажать добра руському народові: “Руська Рада” мала статися осередком життя народного и политичного, крѣпкимъ забородомъ проти всякимъ покривдженьямъ” [10, с.6]. В архівних джерелах не вдалося виявити, кому належала ініціатива щодо назви товариства. Згідно з відомостями, що містяться в русофільському часописі “Наука”, першим подав думку про заснування товариства “Руська

Рада” В.Ковальський, радник суду крайового у Львові [9, с.110]. Русофільська преса звернулася до місцевого населення із закликом підтримати створення нової організації. Так, газета “Слово” писала: „Мы должны всѣ... вступати въ народный советъ якъ австрійскіи русскіи, намерены защищати права австрійско-русского народа, вовсе не касаясь остальной Руси” [17].

З метою створення товариства “Руська Рада” на початку квітня 1870 р. почало діяти тимчасове правління – “провізоричний комітет” на чолі з русофілом Й.Кульчицьким, на засіданнях якого розроблялися основні положення статуту. 11 квітня 1870 р. члени “провізоричного комітету” Й.Кульчицький, М.Малиновський, В.Ковальський, Т.Павліков, Ю.Лаврівський, А.Яновський, А.Петрушевич і І.Гушалевиц зайнялися підготовкою до загальних зборів [18].

Згідно §12 статуту товариства, підготовленого “провізоричним комітетом”, обов'язковою передумовою для проведення загальних зборів була присутність 150 членів товариства. Скликання загальних зборів передбачалося 17 квітня 1870 р., але вони не відбулись, оскільки не вдалося зібрати необхідну кількість членів товариства. За повідомленням у газеті “Слово”, лише через місяць (20 травня) до товариства вступило більше 60 нових членів зі Львова. Водночас ще однією причиною, чому в квітні не відбулись загальні збори “Руської Ради”, була відсутність дозволу крайового намісництва (згідно §4 і 14 “Закону про товариства” від 15 листопада 1867 р.). Своє рішення про дозвіл заснування “Руської Ради” намісництво надіслало Й.Кульчицькому лише 13 травня 1870 р.: “Въ следствіє рескрипта зъ дня 13 мая 1870 г. 19845 высокое Наместничество противъ завязанья того же общества нищо не мае до замъчанія” [1, с.2]. Отже, 13 травня 1870 р. слід вважати днем заснування політичного товариства “Руська Рада”.

Метою політичного товариства “Руська Рада”, згідно зі статутом (§1), був захист прав руського народу. Цієї мети передбачалося досягти (§2) через обговорення на зібраннях актуальних проблем соціального і політичного життя, подання петицій, меморандумів до уряду, участь у виборчих компаніях до Галицького сейму та австрійського парламенту, проведення просвітницької роботи серед руського народу та піднесення його добробуту [1, с.1]. Місцем перебування товариства був Львів. Керував товариством виділ, а також загальні збори, які мали скликатися через три місяці. Щороку загальні збори обирали до виділу сім членів, слухали звіт попереднього виділу та розглядали актуальні питання діяльності товариства.

Вступити до “Руської Ради” міг кожний повнолітній русин, який двома членами товариства представлявся виділові, що більшістю голо-

сів ухвалював рішення про прийняття. Кожен член товариства мав право обирати і бути обраним до виділу, брати участь у всіх загальних зборах. Члени товариства платили щомісячний внесок у сумі 30 австр. крон. Голова або його заступник представляв товариство і підписував з одним членом Виділу всю документацію. Для ухвалення рішення загальних зборів вимагалася присутність однієї третини всіх членів, як мінімум, 150 осіб. Причому, рішення ухвалювалися абсолютною більшістю голосів. У разі прийняття важливих рішень обов'язково мав бути присутнім голова або його заступник та щонайменше три члени виділу. За статутом, будь-які суперечності всередині товариства, між членами та виділом вирішував суд. Кожний член товариства в будь-який момент міг вільно вийти з нього через письмову заяву на ім'я виділу, оплативши щомісячний внесок до каси. Виключення з товариства відбувалося тільки на загальних зборах рішенням двох третин присутніх. Товариство могло бути ліквідоване за рішенням загальних зборів, що спеціально скликалися з цією метою. Вимагалася присутність 2/3 членів і понад 2/3 голосуючих. Ті ж загальні збори мали вирішити, хто буде правонаступником майна товариства. Якщо такого рішення не було, то воно передавалося фонду Народного дому*.

Перші загальні збори товариства відбулися 9 червня 1870 р. З протоколу засідання довідуємось, що Й. Кульчицький, відкриваючи його, звернув увагу присутніх на важливості захисту прав руського народу, зачитав статут товариства, затверджений урядом [3, с.4]. Однак вже на початку виникли суперечності щодо продовження засідання, бо виявилось, що в донесенні поліції про дозвіл на проведення зборів було допущено технічну помилку, згідно з якою засідання мало проводитись не 9, а 10 червня 1870 р. Голова повідомив, що змушений перенести засідання на 10 червня через відсутність комісара поліції. Згідно з протоколом, присутні розділилися на дві групи: одні з них вважали, що нема потреби переносити засідання на наступний день, інші ж заперечували необхідність продовження засідання. Серед присутніх виникла незгода і галас, дехто з членів товариства залишили засідання [3, с.4].

У свою чергу, народовський часопис "Основа" дещо по-іншому оцінив ситуацію на засіданні: "Ця помилка сталась нарочно!.. Причина ошибки спочивала вь обчисленью докладному, що на загальному зборі Русини (так називали себе народовці. – В. М.) переважати будуть голосами, а за симь и виборь не випадє вь корысть "словистов" (русофілів. – В. М.) [11]. Крім того, повідомлялося, що більшість членів "прові-

зоричного комітету" задля гарантованої перемоги на виборах до виділу "не доручила карть членовства майже 30-мь до товариства приступившимь и принятымь членамь", які були народовцями. Натомість русофільська газета "Слово" стверджувала, що причиною перенесення дати засідання стало те, що запрошення на загальні збори не були розіслані іногороднім членам товариства. Зокрема, чотири священики і троє селян прийшли на збори випадково. Від імені провінційних членів ради о. І.Хомицький з Роздолу вимагав, щоб до наступних загальних зборів задалегідь розіслали запрошення, а день скликання мав бути обнародований по всьому краю. Внаслідок ідейних розходжень в українському таборі, що виявилися у різному тлумаченні подій 9 червня 1870 р., перші загальні збори не було скликано. Причиною зриву засідання виявилася не лише технічна помилка, а й боязнь русофілів утратити провідну роль на виборах до виділу "Руської Ради".

Кількість охочих вступити до товариства збільшувалася з кожним місяцем. Уже на початку червня 1870 р. новозаписаних членів нараховувалось 120 чоловік [7, с.6]. Оголошення, надруковані в типографії Ставропігійського інституту, інформували жителів краю про заснування "Руської Ради", щоденні зібрання виділу в Народному Домі у Львові [6]. Керівництво "Руської Ради" проголошувало необхідність об'єднання з народовцями, виступало проти розколу в національному русі. На сторінках газети "Слово" неодноразово наголошувалося на потребі дотримання згоди: "Нам не можна дїлитися на партїи, коли ми притісені ворогами" [19]. Однак ці заяви мали декларативний характер.

Нові вибори до сейму передбачалося провести у липні 1870 р. виділ оголосив себе центральним комітетом у підготовці до виборів, займався складанням списків майбутніх кандидатів у посли. "Руська Рада" у "Відозвах до руського народу" проголошувала необхідність обрання до сейму якомога більшої кількості русинів. Відповідні відозви було надруковано Ставропігійським інститутом у кількості 1500 примірників [2, с.23]. Результати виборів для товариства, що існувало лише півтора місяці, виявилися невтішними: не були обрані послами відомі політичні діячі Ю.Лаврівський, І.Наумович, Т.Павліков, І.Гушалевич.

На друге загальне засідання членів "Руської Ради", що відбулося 7 вересня 1870 р., після відправлення богослужіння в Успенській церкві, у залі Народного дому зібралося 218 членів товариства. Засідання відкрив Й.Кульчицький, після цього секретар І.Крижанівський повідомив про прийняття до товариства 360 осіб [4, с.36]. Отже, чисельність товариства за чотири місяці діяльності зроста вчетверо. З промовою виступив голова товариства Теофіл Павліков, зазначивши, що "Руська Рада" продовжує традиції ГРР 1848 р. у національно-визвольному русі. Однак

* Народний дім - одна з найстаріших культурно-освітніх установ Галичини, збудована в 1851-1864 рр. на пожертви українського населення.

цілі тодішньої ради і новоутвореної, на його думку, були дещо відмінними. Це було пов'язано, насамперед, зі зміною політичної ситуації, в якій довелося діяти обидвом Радам. Так, у 1848 р. Русь мала за собою "сердечно сприяющее правительство", що дало змогу успішно боротися за національні права. Відроджена "Руська Рада" мала на меті захищати права руської народності в умовах, коли уряд в результаті конституційних реформ 1860-х рр. розширив політичні права поляків і спрямував свою політику насамперед на задоволення польських інтересів у Галичині. Т.Павліков зупинився на засобах для досягнення поставленої перед товариством мети, стверджував, що для успішного захисту прав русинів необхідно вміти тими правами користуватися. Крім здібностей і прагнення працювати на благо народу, потрібна сміливість, рішучість, енергія й особливо широруський патріотизм: "Я розумію русина не раболепного, а русина щирого, не фальшивого" [3, с. 18].

Збори ухвалили рішення, що руський народ у Галичині має національну окремішність, не вважає себе складовою частиною народу польського, розвиває свою народність конституційним шляхом і домагається рівноправності з поляками в усіх сферах політичного, релігійного і соціального життя. Водночас було ухвалено рішення про те, щоб діяльність "Руської Ради" знайшла відображення у газеті "Слово". Новобраними членами виділу (комітету) стали Т.Павліков, Й.Кульчицький, І.Крижанівський, Я.Шведицький, В.Ковальський, Й.Кулачковський, І.Добрянський. Лідери народовського руху Ю.Лаврівський, К.Сушкевич, А.Вахнянин, І.Партицький вийшли з товариства. Провід "Руської Ради" опинився в руках русофілів. 22 вересня 1870 р. виділ надіслав листа до царя з проханням покращити становище галицьких русинів, щоб їх "горестное положеніе уже разъ прекратилося" [20].

На засіданні 27 жовтня 1870 р. виділом розроблене "Повчання для сільських громад" у зв'язку з наближенням виборів до повітових рад [4, с.51-56]. У "Повчанні" був визначений механізм діяльності повітових рад. У документі, зокрема, наголошувалося, що "Руська Рада" була захисником прав руського народу, містилися роз'яснення способів утворення повітових рад та їх функцій. Виділ вирішив підготувати меморандум до уряду з метою висловлення прагнень галицьких русинів до рівноправності з поляками в Галичині.

27 грудня 1870 р. митрополит Й. Сембратович надіслав до товариства "Руська Рада" меморіал, в якому пропонувалося вирішити питання про єдині правила вживання галицько-руської мови, спрямувати діяльність політичних газет русофілів ("Слово") та народовців ("Основа") в єдиному напрямку. Було висловлено бажання з'єднати обидві газети в

єдину під новою назвою. Запропоновано "Руській Раді" і "Просвіті" зібратися на спільне засідання і обговорити питання про мову та про правопис, політичну діяльність [5, с. 1-3]. Однак сторони не скористались пропозицією митрополита, спільного засідання так і не відбулося.

У лютому 1871 р. виділ "Руської Ради" затвердив програму своєї діяльності, в якій прямо стверджувалося, що русини Галичини чисельністю 3 млн. осіб "стоимо съ непоколимимую вѣрностію и прадѣдною преданностію при Высочайшей Династїи австрїйского цїсарства" [7]. Найбільшою метою русинів було зайняти таке політичне становище, яке б дало можливість безперешкодно боротися за народні права і свободи, "имъ пособствовать и ихъ цѣлость сохранять". "Руська Рада" вимагала перегляду дискримінаційних положень Галицького крайового Статуту і виборчої ординації до сейму, виступала за безпосередні вибори до державної Думи. Водночас містилися вимоги запровадження закону про народності, ліквідації міністерських указів, за якими виключно польська мова була введена в урядових установах, суді і школах Галичини. Згідно з програмою, товариство мало послідовно захищати народні права і свободи, виступати проти будь-яких посягань на національну окремішність русинів. Отже, перед товариством стояло завдання захистити права руського народу в умовах колонізаційних процесів у Галичині.

У січні 1871 р. "Руська Рада" два рази на місяць почала видавати свій друкований орган – газету з такою ж назвою. Газета "Русская Рада" була розрахована на широке коло читачів. Це підтверджує, зокрема, лист М.Прокопчика до друкаря М.Білоуса, надрукований у першому номері "Руської Ради". У ньому висловлено побажання, "щобы у насъ каждый знавь читати, щобы замѣсть сидѣти въ корчмѣ и пѣяничити, чоловік собѣ читавѣ русски газетъ и книжки" [12, с.6]. У газеті містилися пояснення для народу термінів "русска земля, русский народ, автономія, сойм, рада повітова" тощо. Що стосується політичних тем, то ставилася мета висвітлювати події, згладжуючи суперечки та непорозуміння з польською стороною: "Сваритися з поляками намъ нема чого, ми их не навчимо, а вони не покаються" [12, с.7], – писала газета.

Важливим політичним виступом "Руської Ради" стала петиція, надіслана до "високої палати депутатів і вельмож" у Відні. На загальних зборах товариства 21 березня 1871 р. за участю близько 500 членів було вирішено відкрито виступити проти резолюції Галицького сейму від 24 вересня 1868 р. Зокрема, в петиції зазначалося, що досвід роботи Галицького сейму переконав русинів у безнадійності на рівноправність у політичному житті краю. Польська сеймова більшість робила все можливе, щоб не допустити прийняття справедливих вимог русинів, повністю витіснити руську народність з Галицького сейму. Підкреслювалося, що в боротьбі

проти колонізаційних прагнень зі сторони поляків русини об'єдналися в політичне товариство "Руська Рада". Петиція товариства висловлювала переконання, що міжнаціональне порозуміння в краї можливе лише у випадку, якщо руська меншість у сеймі буде захищена від польської більшості. З цією метою вважалося необхідним провести прямі (безпосередні) вибори до Державної Думи, замінити куріальну виборчу систему національно-пропорційною, для захисту руської меншості в сеймі запровадити закон про народності [7, с.26-33].

Офіційні кола Росії з прихильністю ставилися до поширення русофільства в Галичині і підтримали заснування товариства. Щомісячний історико-літературний і політичний журнал, який видавався у Санкт-Петербурзі, "Галицко-Русский вѣстникъ" писав: "Противъ столь враждебной политики Поляковъ рускій народъ защищала старорусская партия, остающаяся вѣрной исключительно русскому дѣлу. Со стороны Поляковъ борьба эта ведется за безусловную гегемонию, какъ за конечный результатъ всехъ заветныхъ целей польской политики. Для болѣе успешнаго достиженія своихъ национальныхъ стремленій поляки подчинили себѣ почти всю партію украинофиловъ" [8, с.100].

Отже, після поразки революції 1848-1849 рр. у Галичині, при підтримці австрійського уряду, почався польський наступ на національні права русинів, що призвело до поширення серед галицько-руської інтелігенції русофільських настроїв. З метою протидії полякам провідні русофільські діячі спрямували свою увагу на захист прав руського народу. Невдача українсько-польської угової акції, зініційованої Ю.Лаврівським у 1869 р., посилила прагнення народовців і русофілів створити спільну представницьку організацію. У травні 1870 р. виникло політичне товариство "Руська Рада" у Львові. Однак, створення товариства не призвело до згоди між русофілами і народовцями. Останні вже у вересні 1870 р. вийшли з "Руської Ради", яка перетворилася, по суті, в русофільську організацію. Протягом 1870-1871 рр. відбулося організаційне становлення товариства, вироблені основні положення статуту і програми, засновано власний друкований орган. Своє призначення "Руська Рада" вбачала в тому, щоб легально повернути увагу австрійської влади до становища галицьких русинів.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 196, оп. 1, спр. 2.
2. Там само, спр. 3.
3. Там само, спр. 5.
4. Там само, спр. 6.
5. Там само, спр. 8.
6. Там само, спр. 15.

Мельник В.І. Утворення та організаційні засади діяльності політичного товариства "Руська Рада" (1870-1871 рр.)

7. Там само, спр. 24.
8. Галицко-Русский вѣстникъ. – 1894. – Август.
9. Наука. – 1871. – Ч.1. – Грудень.
10. Основа. – 1870. – 29 вересня.
11. Там само. – 2 жовтня.
12. Русская Рада. – 1871. – 15 січня.
13. Слово. – 1866. – 27 юлія.
14. Там само. – 10 авґуста.
15. Там само. – 1869. – 10 мая.
16. Там само. – 10 сентября.
17. Там само. – 1870. – 8 марта.
18. Там само. – 19 цвѣтня.
19. Там само. – 27 октябрия.
20. Там само. – 11 ноябрия.
21. Андрусак М. Нариси з історії галицького москвофільства. – Львів, 1935.
22. Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині 19 – на поч. 20 ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського національного університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. С.231-268.
23. Будзиновський В. Москвофільство. Його причини і теорії. – Львів, 1913.
24. Головна Руська Рада. Протоколи засідань і книга кореспонденції. За ред. О.Турія. – Львів, 2002.
25. Гординський Я. До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-х рр. 19 ст. // Збірник філологічної секції НТШ. – Т. 16. – Львів, 1917.
26. Киричук О. Ідеологія діячів Ставропігійського інституту у Львові в 1848-1869 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С.300-320.
27. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – Т.1. – К., 1994.
28. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою. – Мюнхен: Сучасність, 1973.
29. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. – К., 1926.
30. Макаручук С. Москвофільство: витоки та еволюція ідеї (середина 19 ст. – 1914р.) // Вісник Львівського національного університету. Серія історична. – Львів, 1997. – Вип. 32. – С.82-98.
31. Москвофільство: документи і матеріали. За заг. редакцією професора С.Макаручука. – Львів, 2001.
32. Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С.254-280.
33. Мудрий М. Спроби українсько-польського порозуміння в Галичині (60-70-і роки 19 ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип. 3-4. – С.58-119.
34. Середа О. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-і роки 19 ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С.378-393.
35. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії 19 - поч. 20 ст. – Львів, 1999.

The article deals with the preconditions of "Ruska Rada" formation and the organizational principles of its activity. The revolution of 1848-49 was defeated. In order to counter-act the Polish, who began to attack the national rights of the Rusyns in

Halychyna, the Rusophil leaders decided to pay more attentions to the protections of the Rusyns' rights. In May 1870 there appeared a new political society, which was called "Ruska Rada". 1870-71 were the years of its formation. At this time there appeared the main points of its programme and statutes. "Ruska Rada" wanted to draw the attention of the Austrian bodies of power to the Halych Rusyns and their conditions of life.

Сич О.М.

ДМИТРО ДОНЦОВ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ СТЕПАНА ЛЕНКАВСЬКОГО

У політичній історії України ХХ ст. важливу роль відіграв організований український націоналізм. Знання генези ідеології українського націоналізму та його історії сприятиме повноцінному врахуванню інтересів тої частки українського суспільства, що є прихильником націоналістичної ідеології.

Безперечний вплив на формування ідеології українського організованого націоналізму мав Дмитро Донцов. Сучасні українські історичні та політологічні дослідження його життя і діяльності характеризуються неоднозначністю і навіть полярністю оцінок. Часто в цих оцінках відчувається вплив радянських пропагандистських стереотипів крайньо негативного сприйняття Дмитра Донцова.

Важливе значення для об'єктивної характеристики історичних діячів має оцінка, яку їм дають сучасники. До кола тих сучасників Дмитра Донцова, які його близько знали, співпрацювали з ним на політичному, ідеологічному та творчому полі, був співзасновник та чільний діяч ОУН, її ідеолог Степан Ленкавський*.

Дослідники постаті Дмитра Донцова у своїх характеристиках не завжди залучають творчу спадщину Степана Ленкавського. До поодиноких винятків належать праці українського діаспорного автора М.Сос-

*Степан Ленкавський (1904-1977) - один із засновників та ідеолог Організації Українських Націоналістів від початків її створення і аж до кінця 70-х років. Народився 1904 р. в с. Угорники поблизу м. Станіслава у священницькій родині. Випускник Станіславської української гімназії. Політичну діяльність розпочав у підпільній Організації вищих класів українських гімназій. Вивчав філософію у Львівському університеті. Належав до проводу підпільної Спілки української націоналістичної молоді (далі - СУНМ), що стала структурною та кадровою основою формування ОУН на західноукраїнських землях (далі - ОУН ЗУЗ). Учасник I Конгресу українських націоналістів, на якому було засновано ОУН. В червні 1929 р. написав Декалог українського націоналіста. Постійний член Проводу ОУН ЗУЗ, заступник голови Проводу ОУН-революційної. В'язень польської та німецької порем і німецького концтабору смерті Освенцім. На еміграції заступник Степана Бандери після його смерті - провідник Закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН) [19: 20].

Сич О.М. Дмитро Донцов у творчій спадщині Степана Ленкавського

новського та сучасних українських дослідників С.М.Квіта і М.В.Чугуєнка [17; 21; 22]. Однак і вони у своїх дослідженнях покликаються всього лиш на одну статтю Степана Ленкавського – “Фільософічні підстави “Націоналізму” Донцова”.

Цей факт можемо пояснити кількома причинами: 1) сама особа С.Ленкавського, як вже вказано вище, є малодосліджена українськими вченими, а отже, в їх поле зору не потрапили і його праці; 2) більшість праць С.Ленкавського зберігаються в ранише не дослідженому особистому архіві С.Ленкавського при Інституті освітньої політики в Мюнхені та в Архівній Збірці Організації Українських Націоналістів в м. Нью-Йорку; 3) частина праць С.Ленкавського зосереджена в маловідомому Івано-Франківському Музеї визвольних змагань Карпатського краю (ІФМВЗКК)*. Завдання нашої статті – дослідити оцінку діяльності Д.Донцова у творчій спадщині С.Ленкавського.

Аналіз праць С.Ленкавського дозволяє стверджувати про існування впливу праць Д.Донцова на ідеологічне становлення Спілки української націоналістичної молоді (СУНМ). Зокрема, вчений у праці “Націоналістичний рух на ЗУЗ та Перший Конгрес Українських Націоналістів” відзначає, що в СУНМ “основою всіх коментувань і критерієм добра і зла були найперше думки Дмитра Донцова, потім програмові статті з річників “Заграви”, “Розбудови Нації”, “Літературно-Наукового Вісника...”** [5, с.402].

У справі ідеологічного становлення галицької молоді в умовах активізації діяльності радянофілів на початку 20-х рр. ХХ ст. С.Ленкавський надзвичайно високо поцінував редаговану Д.Донцовим “Заграву”. За твердженням політика, висловленим у внутріорганізаційному вишкільному курсі “Короткий нарис історії українського націоналізму”, саме півмісячник “Заграда” за редагування Д.Донцова і стає першим ядром боротьби між націоналістами та радянофілами” [4, арк.12; 9, с.62].

* Більшість цих праць вперше опубліковано автором: Ленкавський С. Український Націоналізм. Твори. – Т1 / За ред. О.Сича. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ. 2002. 600 с

** “Заграда” – друкований орган Української партії національної революції (УПНР), редагований Донцовим у 1923-1924 рр.; “Розбудова нації” – друкований орган Проводу українських націоналістів, заснований з метою ідеологічної, політичної і психологічної підготовки Конгресу українських націоналістів. Виходив у 1928-1934 рр.; “Літературно-Науковий Вісник” – місячник, редактором якого від 1922 до 1932 рр. був Дмитро Донцов. Від 1932 р. Дмитро Донцов редагує заснований ним “Вісник”.

Цю ж думку він розширює і в вишкільному матеріалі “Українська Військова Організація”: “Заграва ввесь час б’є і по автономістах, і по радянофілах, закидаючи обом ту саму помилку: брак віри у власні сили, брак незалежної української політичної думки і постійну ставку на чужі, неукраїнські сили... Біля “Заграви” формується група однодумців у свідомості того, що вони є виразниками нового напрямку політичної думки... Сказано все те, чого всі віддавна хотіли, до чого прагнули безсумнівно, а що так неможливо було виказати словами політичної мови. Аж Донцов сказав “те неможливе” напрочуд просто і ясно: наш шлях не на Москву і не на Варшаву. До Києва, до нашого, а не радянського Києва, наш шлях. А дійдемо цього не інакше, як через боротьбу своїми власними силами...” [1, арк.23-24; 9, с.155-156].

Як бачимо, цією цитатою С.Ленкавський підкреслив, що один із засадничих ідеологічних і програмових принципів ОУН – опертя на власні сили українського народу – було сформульовано Д.Донцовим.

Таку ж етапну роль у становленні українського організованого націоналізму відводить С.Ленкавський “Літературно-Науковому Віснику” (ЛНВ). Він відносить публікації ЛНВ до тих факторів, які стали основою формування політичної думки націоналістичного середовища [4, арк.18].

Характеризуючи становлення націоналістичного руху, С.Ленкавський пише у вишкільній праці, призначеній для внутрішнього вжитку членів ОУН: “Це був тільки початок шляху. Ще не було ясно, що в деталях добре, а що зле. Не було політичної теорії. Був тільки політичний напрям. Але теорія ступнево розроблялась. В кожному числі місячника ЛНВ було обговорення і нова оцінка біжучих політичних подій. Аж пізніше, в 1926 р., вийшла ґрунтовніша праця Донцова “Націоналізм”, а тим часом був “фронт боротьби з тими, що помилялися” [1, арк.24].

На час формування СУНМ припадає також поява фундаментальної праці Д.Донцова “Націоналізм”. Вона стала основою подальшого ідеологічного становлення націоналістичної молоді Галичини. Однак, за визнанням С.Ленкавського, “...праці Д.Донцова були занадто трудною лектурою для цього віку і треба було готувати популярні матеріали” [5, с.404].

“Всі її читали й хотіли вважати неначе новою євангелією, може не так з уваги на її зміст – бо не всі його тоді розуміли і мушу признатися, що і я до них належав, – але головню тому, що написав її Донцов і в першій її частині громив “лібералів”, “соціялістів” та “демократів”, бив наліво й направо, як крокодиль хвостом”, – признається також Зиновій Книш [11, с.33].

Для того, щоб галицька молодь розібралася в глибинах книги Д.Донцова, С.Ленкавський написав працю “Ідеологічні підстави “Націоналізму” Донцова”. Вона спочатку була надрукована для широкого підпільного вжитку, а в 1928 р. – у журналі “Розбудова Нації” [6, с.272-276; 9, с.204-209]. Свідченням того, як сучасники дослідника поцінували цю працю, є слова доктора Степана Галамая: “...Зараз же після книжки д-ра Дмитра Донцова у Львові п.н. “Націоналізм” в 1926 р. появився еляборат С.Ленкавського “Філософічні основи “Націоналізму” Донцова”. Я завжди цікавився філософією і якщо не помиляюся, то принайменше в першому десятиріччі після 1926 р. ніякий подібний (до С.Ленкавського) еляборат не появився” [16, с.43].

Однак слід зауважити, що автор дав таку оцінку філософським основам ідеологічної системи Д.Донцова: “Ідеологія націоналізму в праці Донцова, як світогляд, приймає чинник нематеріальний – волю – за основу буття, як етика, вважає за добро те, що зміцнює силу нації, як історичний світогляд, признає ідеям вплив на життя, а як наслідок ділання на психіку її визнає, примушує здійснити візію вимріяної майбутності” [6, с.276].

С.Ленкавський у своїй короткій праці не тільки систематизував філософські основи “Націоналізму” Д.Донцова, але й як професійний філософ (з уваги на рід студій друзі називали його “тяжким філософом” [18, с.1200]) вказав на деякі недоліки термінологічної бази в Д.Донцова, що значно полегшило сприйняття “Націоналізму” його молодими сучасниками.

Зокрема, вчений пояснює різницю між термінами “ідеалізм”, “волонтаризм”, “енергетизм” і “динамізм”, які Д.Донцов вживав як синоніми. Д.Донцов, як публіцист, не приділяв цьому значної уваги, однак С.Ленкавський вважав, що “від цього залежить стійкість ідеології”.

Водночас С.Ленкавський подав критичні зауваження принципового характеру. Він вважав помилковим виводити ідеологію націоналізму з теорії дарвінізму і справедливо зауважував, що дарвінізм є ідеологією матеріалістичного походження, в той час як націоналізм базується на ідеалістичній основі.

Здійснюючи критичний аналіз філософських основ ідеологічної системи Д.Донцова, С.Ленкавський не абсолютизував його працю “Націоналізм”, а відносив її тільки до початків ідеології українського націоналізму. Вже на самому початку своєї розвідки він зауважує: “Коли мова йде про ідеологію Донцова, то її слід захищати до першої стадії кожної ідеології, коли вона охоплює й оформлює течії, що нуртують у душах покоління, яке шукає нових шляхів” [6, с.273]. Цим самим С.Ленкавський давав зрозуміти шанувальникам творів Д.Донцова, що їм

відкритий не тільки шлях до пізнання основ нової ідеології українського націоналізму, але й до її поглиблення.

Принагідно слід зауважити, що Д.Донцов ніколи не входив до ОУН, не визнавався її ідеологом, так само і його ідеологічна система ніколи офіційно не проголошувалася ідеологією ОУН. З цього приводу В.Мартинець писав: “Безперечно, ми визнавали авторитет Донцова, але разом з цим не тільки не були сліпими звеличниками його ідей, а ставились до них критично, а деякі з них і відкидали. ...Ми дискутували, ми шукали. Одним із таких шукачів був для нас і Д.Донцов; і він міг так само в цьому чи іншому помилятися, як і інші. Чому ж не подискутувати з ним?” [12, с.155-156].

Проте, як один з співтворців ОУН, С.Ленкавський у працях, присвячених викладу історії українського націоналізму, завжди ставив Д.Донцова на найвище місце в справі формування ідеологічного фундаменту ОУН. У лекціях з історії українського націоналізму, призначених для внутрішнього організаційного вишколу членства ОУН (“Короткий нарис історії українського націоналізму”, “Українська Військова Організація”, “Український націоналізм”), С.Ленкавський дав високу оцінку творчості Д.Донцова [9]. Ці праці не були призначені для зовнішнього пропагандистського ефекту, а отже, відображали внутрішнє переконання автора.

Про роль Д.Донцова в ідеологічному становленні українського організованого націоналізму С.Ленкавський пише у вишкільній праці “Українська військова організація” (1946 р.). Він віддає належне Д.Донцову у руйнуванні основ “розкладницького соціалізму і демолібералізму”, “які навіть діставши таку рідку історичну шансу, як власну державність, у свої руки, завалили її нерішучістю – чи варто боротися їм за самостійність, чи може вистарчило б за федерацію”. С.Ленкавський вважав, що це є “заслугою історичного значення..., особа Донцова є сьогодні і буде ще довгий час зненавиджена всіма чужими і своїми, що через його велику роботу над викоріненням рабських прикмет української вдачі втратили свої впливи на сучасників” [1, арк.33].

С.Ленкавський цими словами фактично став на захист Д.Донцова. Адже від другої половини 40-х років і аж до кінця 50-х рр. ХХ ст. на еміграції розгорнулася ціла кампанія боротьби проти ідей Д.Донцова і його самого [15, с.12]. Висловлюючи таку високу оцінку Д.Донцову у вищезгаданій праці та в деяких інших, С.Ленкавський одночасно підкреслює ті причини, що призвели до критики Д.Донцова і його ідеології.

У 1946 р. в ЗЧ ОУН якраз розпочалися тривалі дискусії і, врешті від ЗЧ ОУН відколотася група членів, що означила себе як ОУНЗ (“двійкарі”). Серед вимог, які “опозиціонери” ставили перед Проводом

ЗЧ ОУН і які врешті призвели до розколу, було також заперечення винятковості філософсько-ідеалістичних основ ідеології українського націоналізму та визнання, що вплив Д.Донцова на націоналістичну молодь носить “аморальний характер” [19, с.112].

Ця дискусія була важким періодом у житті ОУН. Вона мала непростий характер. Опосередковано про це свідчить лист С.Ленкавського до провідника ОУН в Україні Леміша (Василя Кука). Він дає можливість однозначно зрозуміти, що насправді боротьба проти Д.Донцова мала приховане спрямування проти самої Організації Українських Націоналістів [9, с.297].

До заслуг Д.Донцова в період становлення організованого націоналізму С.Ленкавський у своїх лекціях для внутрішнього організаційного вишколу відносить і започаткування ним боротьби з оманливим радянським фільством: “...Донцов ясно поставив: ворогом України число один є Москва. Україна іде з Європою проти Москви, а не навпаки...” [3, арк.8; 9, с.178], “розбиття вузькості задушливого галицького гета”, а одночасно “поборювання всесвітництва і космополітизму”, розробку стратегії і тактики визвольної боротьби.

Та й загалом, за словами С.Ленкавського, “новий український націоналістично-революційний рух дістав від Донцова те, чого йому не доставало: міцне підсилення назріваючого в ньому духового переродження, а, крім того – теоретичне обґрунтування своїх позицій, свою власну українську політичну теорію, може й неповну, але вистарчальну для актуальних питань і для перспективи майбутніх цілей. Маючи такий ідеологічний виряд, націоналістичний рух вийшов на арену боротьби” [1, арк.35; 9, с.163].

До того ж, С.Ленкавський у “Короткому нарисі історії українського націоналізму” відзначив роль Д.Донцова у формуванні здорового боекратного типу “української людини, позбавивши її традиційної беззубості, хитливості, м’якості й безхребетності” [4, арк.18].

Високу оцінку ролі Д.Донцова у становленні новітньої української політичної думки подав С.Ленкавський і в працях, призначених для іноземного читача. Так, у редактованому ним збірнику “Російський колоніалізм в Україні”, що вийшов у 1962 р. німецькою та англійською мовами, С.Ленкавський так характеризує Д.Донцова: “Публіцистична боротьба проти радянського напрямку та проти політики легальних партій була розпочата провідним ідеологом українського націоналізму Дмитром Донцовим. Його мужня діяльність мала вирішальний вплив на формування політичної ідеології, яка стала основою ідей нового покоління українських націоналістів” [8, с.167].

Крім того, на підставі існуючих джерел можна стверджувати, що С.Ленкавський достатньо тісно співпрацював з Д.Донцовим та з редактованими ним "Літературно-Науковим Вісником" і "Вісником" 30-х років ХХ ст. Зокрема, про факт співпраці з "ЛНВ" деяких своїх друзів дослідник говорив з ноткою високої оцінки: "Дехто добився чести бути друкованим у "Літературно-Науковому Віснику" [5, с.403; 9, с.201]. Достовірно відомо, що в "ЛНВ" свого часу було надруковано переклад С.Ленкавського праці Фрідріха Шредера "Оптимізм як життєва сила" [7].

У повоєнний час на еміграції С.Ленкавський навіть здійснював заходи до відновлення видання "ЛНВ" і вів переговори з Д.Донцовим, щоб той знову перебрав на себе редагування. Адміністратором видання був М.Миرونенко, і відомо, що навіть вийшло принаймні два його номери [13].

Свідченням того, що С.Ленкавський співпрацював і з "Вісником", є такі слова М.Гікавого, близького співробітника та адміністратора "Вісника": "В адміністрації "Вісника" бували: Б.Антонич, С.Бандера, Р.Волошин, І.Габрусевич, З.Косак, С. Ленкавський, Р.Шухевич, д-р Р.Єндик та інші визначні особи українського життя і підпілля" [10].

Аналіз стосунків С.Ленкавського та Д.Донцова на еміграції дає підстави стверджувати про їх доброзичливий характер. Відвідуючи Канаду як Голова Проводу ЗЧ ОУН, С.Ленкавський неодмінно намагався зустрітися з Д.Донцовим. Про це свідчать численні світлини в мюнхенському архіві С.Ленкавського та в ряді видань [14]. В архіві С.Ленкавського серед його особистих речей є також настільний портрет Д.Донцова.

Слід зауважити, що С.Ленкавський в еміграційний період життя обережно віднісся до книги М.Сосновського "Дмитро Донцов. Політичний портрет". Сам М.Сосновський про це мимохідь згадує у своїй передмові: "Ідеологію чинного націоналізму автор обговорював з проф. Степаном Ленкавським, одним з перших авторів, який критично розглядав філософські підстави "чинного націоналізму". І далі зазначає: "Автор вважає за свій обов'язок скласти подяку всім, хто в будь-якій мірі причинився до написання цієї книги. ... Автор вдячний також за критичні зауваги проф. С.Ленкавському..." [21, с.9].

Зі змісту листа М.Сосновського до С.Ленкавського від 1 жовтня 1971 р. дізнаємося, що С.Ленкавський не відгукнувся на появу цієї праці: "Досі я не дістав від Вас, Пане Професоре, приобіцяних критичних зауваг і я все таки надіюся (контра спем сперо), що такі зауваги від Вас дістану... я б хотів Вас дуже просити, щоб Ви написали бодай коротеньку передмову до цієї моєї праці. Для мене особисто це мало б велике значення, тим більше, що Ви були... першим, хто зробив критичний огляд філософських підстав "творчого націоналізму" [2], – читаємо в згаданому листі. Відомо, що такої передмови у праці М.Сосновського немає.

Підсумовуючи, відзначимо, що С.Ленкавський, як і Д.Донцов, репрезентував в українській політичній думці ідеологію українського націоналізму. В зв'язку з цим в оцінках С.Ленкавського могли проявитися елементи суб'єктивізму. Проте, як видно з вищенаведеного, позиція С.Ленкавського стосовно Д.Донцова не зводилася тільки до позитивних характеристик, але й містила критику філософських основ його ідеологічної системи. В цьому вбачається об'єктивна позиція автора. Вважаємо, що праці С.Ленкавського є перспективним і цінним джерелом для подальшого вивчення історії українського організованого націоналізму.

1. Ленкавський С. Українська Військова Організація // Архів Степана Ленкавського при Інституті Освітньої Політики в Мюнхені.
2. Лист М.Сосновського С. Ленкавському від 1 жовтня 1971 р. // Там само.
3. Ленкавський С. Український націоналізм // Там само.
4. Ленкавський С. Короткий нарис історії українського націоналізму // Івано-Франківський Музей визвольних змагань Карпатського краю, фонд Степана Ленкавського.
5. Ленкавський С. Націоналістичний рух на ЗУЗ та 1-й Конгрес Українських Націоналістів // Євген Коновалець та його доба – Мюнхен: Фондація ім. Євгена Коновальця, 1974. – С.395-425.
6. Ленкавський С. Філософічні підстави "Націоналізму" Донцова // Розбудова Нації. – 1928. – Ч.7-8. – С.272-276.
7. Див.: Др. Фридрих Шредер. Оптимізм як життєва сила (переклад з німецького Ст. Л-кий) // Літературно-Науковий Вісник. – 1929. – Т.99. – С.564-567.
8. Stephan Lenkawskyj. Der Kampfweg einer Befreiungsorganisation // Russischer Kolonialismus in der Ukraine. – Munchen, 1962. – S.164-179.
9. Ленкавський С. Український Націоналізм. Твори. Т.1. / За ред. О.Сича. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 600 с.
10. Гікавий М. Пробудник національної совісти // Шлях перемоги – 1963. – 25 серпня.
11. Книш З. Далекий приціл. – Торонто: Срібна Сурма, 1967. – 471 с.
12. Мартинець В. Українське підпілля від УВО до ОУН. – 1949.
13. М. М. (криптонім Мироненка М.). Відновлено видання "Літературно-Наукового Вісника" // Вісник. – 1949. – Ч. 1-2.
14. Див.: Шушко В. Завдання виконав (видання друге, доповнене і виправлене). – Львів, 2000. – 308 с.
15. Дашкевич Я. Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини // Дмитро Донцов. Твори. Том I. Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів: Кальварія, 2001. – С.7-19.
16. Галамай С. Боротьба за визволення України 1929-1989. – Львів: Каменяр, 1993. – 343 с.
17. Квіт С. М. Дмитро Донцов Ідеологічний портрет. – Київ: видавничий центр "Київський університет", 2000. – 260 с.
18. Климишин М. Степан Ленкавський (у десяту річницю його смерті) // Визвольний шлях. – 1987. – Кн. 11. – С. 1200.
19. Сич О. Степан Ленкавський: життєвий шлях на тлі історії ОУН. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 160 с.
20. Сич О. Життєвий шлях Степана Ленкавського // Ленкавський С. Український Націоналізм. Твори Том I. За ред. О.Сича. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – С.9-47.

21. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. З історії розвитку ідеології українського націоналізму. - Нью-Йорк-Торонто, 1974. - 419 с.
22. Чугуєнко М.В. Формування та розвиток ідеології Дмитра Донцова // Автореф. дис. канд. філос. наук. - Х., 1998. - 16 с.

In the article the author reviews the works of one of the leading figure and ideologist of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) Stephan Lenkavsky, in which the characteristic of ideologic system of Dmytro Dontsov is given and his influence on the development of Ukrainian nationalistic movement. For the first time the analysis includes a number of materials from ūmigrŭ publications and archival collections.

Холак В.Я.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН НА СХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Основним центром українського націоналістичного руху в міжвоєнний період була Галичина. Однак ОУН, як соборницька організація, вела відповідну роботу і на східноукраїнських землях. На нашу думку, без розкриття цієї малодослідженої проблеми неможливо скласти цілісне уявлення про організаційно-політичну діяльність ОУН у 1929-1939 рр.

Вивчення діяльності ОУН на території Радянської України затруднюється кількома факторами. По-перше, малою кількістю архівних документів і, по-друге, фрагментарністю націоналістичних джерел з даної проблематики. Такий стан речей пояснюється тим, що, зважаючи на винятковість політичного становища східноукраїнських земель, усією роботою в цій галузі керував особисто голова Проводу українських націоналістів (ПУН) Євген Коновалець. Проте після його загибелі в 1938 р. зникли основні відомості про діяльність ОУН у даній площині.

Характерними з цього приводу є слова референта (керівника) пропаганди ОУН Володимира Мартинця, в свій час одного з керівників Української військової організації (УВО), про діяльність підпільників УВО на території Радянської України: "Не знати, скільки їх було, як не знати, чи були й як великі були кадри УВО в сов. Україні, з кого склалися, чи діяли й що конкретно робили: чи провадили бойово-терористичну акцію чи політичну, чи можливо обмежилися проникненням у духове середовище й до національно-культурного будівництва" [5, с.309]. Зазначимо, що такі опосередковані свідчення про контакти з підрадянською Україною залишилися і в інших керівників ОУН.

Відомо, що у 1920 р. на східноукраїнські землі було вислано десятки колишніх Січових Стрільців з метою проникнення в школи червоних старшин та пропаганди там української національної ідеї. Однак досить

Холак В.Я. Діяльність ОУН на східноукраїнських землях у міжвоєнний період

швидко вони були викриті та розстріляні [2, арк.179]. Зокрема, 28 серпня 1921 р. загинув Крайовий комендант УВО на східноукраїнські землі Іван Андрух. Тому з 1923 р. спостерігалась стагнація підпільної роботи УВО в УСРР [5, с.306-307; 17, с.601-602].

З утворенням в 1927 р. ПУН розпочинається новий етап проникнення українського націоналізму та націоналістів на східноукраїнські землі. Тут слід відзначити щомісячне розсилання сотень примірників офіційного органу ПУН "Розбудови нації" на адресу радянських наукових установ й бібліотек з надією, що з ними зможе ознайомитися українська інтелегенція [5, с.312]. Ця робота була припинена в кінці 1928 р., коли Державне політичне управління (ДПУ) України розіслало до усіх підпорядкованих установ обіжник з вимогою звернути "найбільшу увагу на те, щоб із поштою з-за кордону не попадав орган українських фашистів у Празі" [12, с.458].

Проте певних успіхів вищеозначена тактика досягла. В 1930 р. радянський мистецький журнал "Пролітфронт" опублікував статтю публіциста і письменника Костя Буревія "Фашизм і футуризм", де згадується "Розбудова нації" та ПУН. Прискіпливий аналіз статті доводить, що застосована в даному випадку критика українського націоналізму була лише тактичним засобом його пропаганди [18, с.110-111].

Слід зазначити, що в журналі "Розбудова нації" значна кількість статей присвячувалася аналізу становища в УРСР. Тут слід виділити працю організаційного референта ОУН Миколи Сціборського "Вмираючий режим", у якій з пафосом проголошувалася швидка і неминуча катастрофа радянської влади, а запровадження диктатури Сталіна оголошувалося виявом розвалу комуністичного режиму [14, с.390]. Оскільки М.Сціборський був членом ПУН, то, мабуть, у цій статті відбивалися ідеалістичні погляди значної частини керівництва ОУН.

Загалом позицію керівництва ОУН стосовно стратегії діяльності на східноукраїнських землях можна прослідкувати завдяки дискусії, яка розгорнулася в 1934 р. навколо статті Головного судді ОУН Макара Кушніра "Націоналізм переможе". У її попередньому варіанті автор зазначив, що стосовно Радянської України націоналісти мають відійти від тактики абсолютної відмови від співпраці з "опортуністичним табором". На думку М.Кушніра, у даному випадку слід творити якомога ширший фронт національної революції, залучаючи до нього і проукраїнськи налаштоване комуністичне керівництво [1, арк.151-152]. Його повністю підтримав політичний референт ОУН Дмитро Андрієвський, далекоглядно зауваживши, що "ближче обізнання зазбручанських українців з нашою тактикою скоріше відхилить їх від нас, а – ніж

приверне. Пора над тим задуматись” [1, арк.204]. Проти думок М.Кушніра різко виступили М.Сціборський, В.Мартинець, голова італійського відділу ОУН Євген Онацький та референт ідеологічного вишколу Іван Габрусевич. Особливо негативно вони сприйняли тезу про Миколу Скрипника як “колосального українця, який дбав про добро Української Нації” [8, с.98-99, 159]. І.Габрусевич, з цього приводу, зазначив: “Націоналістичне ядро заперечує все поза собою з націонал-більшовизмом включно” [1, арк.203]. Внаслідок дискусії перемогла друга точка зору, і стаття М.Кушніра була опублікована із значними змінами та відсутністю реверансів у бік націонал-комуністів [11].

Однак головним напрямом діяльності ОУН в поширенні впливу на східноукраїнські землі була не пропагандистська, а підпільна робота. Тобто без створення відповідних організаційних структур залучити громадян УРСР до українського націоналістичного руху було неможливо.

Розуміючи це, Є.Коновалець шукав відповідних контактів. За свідченням близьких до керівника ОУН осіб, у період з 1928-1930 рр., поки був можливий зв'язок через р. Збруч, Є.Коновалець зустрічався з представниками Наддніпрянщини не рідше ніж раз у три місяці. Після повного перекриття кордону по р. Збруч керівництво ОУН, в особі референта зв'язку з краєм Ярослава Барановського, намагалося утворити перехідний пункт на території Румунії [17, с.610-611]. З 1934 р. аналогічною проблемою на території Фінляндії займався Д.Андрієвський. Важливість створення структурних одиниць ОУН на території Фінляндії зумовлювалася і близькістю цієї країни до радянських концентраційних таборів, де, за словами Д.Андрієвського, були “сотки тисяч людей, готових до борні” [8, с.149].

З початку 1928 р. М.Кушнір, під виглядом радянофіла, розпочав співпрацю з органом ЦК КП(б)У – газетою “Комуніст”. Можливо, маючи певний авторитет у провідних радянських виданнях він мав виїхати до України і очолити підпілля. Зі щоденників українського політичного діяча Є.Бачини-Бачинського можна довідатися, що у 1932 р. М.Кушнір нелегально пробув два тижні на радянській території недалеко від м. Хотин [17, с.605-606; 4, с.722]. Однак в умовах сталінського терору можна було створити лише децентралізовані, самостійно діючі підпільні групи, і тому від плану М.Кушніра довелося відмовитись.

Дослідник історії ОУН Петро Мірчук, на підставі інформації найближчих співробітників Є.Коновальця, стверджував, що на зламі 1937/1938 рр. на Наддніпрянщині існувало щонайменше п'ять таких самостійно діючих центрів, з якими голова ПУН за допомогою посередників утримував зв'язок. Більше того, з тих самих джерел відомо, що

весною 1938 р. Є.Коновалець розпочав підготовку до особистої нелегальної подорожі в УРСР з метою на місці перевірити стан і можливості підпільно-революційної діяльності [21, с.92-93].

Починаючи з 1930 р. в УРСР розпочалися масові політичні репресії. Протиправні методи, які застосовувалися до заарештованих, змушували останніх визнавати вину та приналежність до нав'язаних їм антирадянських рухів та центрів. Восени 1933 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив резолюцію про зв'язок українських націоналістів Радянської України з “гітлерівським наємником Коновальцем” [22, с.217-218]. З цього часу багатьом заарештованим інкримінувалася робота на УВО-ОУН, що, переважно, не відповідало дійсності. Проте можна достовірно стверджувати причетність певної частини репресованих до ОУН. Зокрема, це засуджені в 1931-1936 рр. Степан Індишевський (член УВО, брат Крайового коменданта УВО Ярослава Індишевського), Гриць Коссак (колишній комендант УГА), Осип Букшований (отаман І Бригади Українських січових стрільців), Плєскачевський (працівник більшовицької місії в Женеві, де неодноразово зустрічався з Є.Коновальцем) та ін. [22, с.227].

Однак говорити про розгалужену мережу націоналістичного підпілля в УРСР і причетність до неї значної частини репресованих українських літераторів, як це зробив на основі зізнань заарештованих та виступів секретаря ЦК КП(б)У Павла Постишева дослідник даної проблеми Ю.Бойко [16, с.45-48, 50-52], на нашу думку, не слід.

Висновки Ю.Бойка суперечать, насамперед, словам Є.Коновальця, який у листі до членів ПУН від 15 квітня 1932 р., говорячи про розвиток націоналізму, зазначив: “На Великій Україні той рух розвивається без найменшого нашого безпосереднього впливу, але посередній вплив на оформлювання того руху ми безперечно маємо” [6, с.393]. А 25 лютого 1933 р. в листі до Д.Андрієвського керівник ОУН оголосив про необхідність “приступити до розв'язки найважливішої, на мою думку, проблеми, себто започаткування хоч би мінімальної нашої діяльності на Східньо-Українських Землях” [7, с.100].

Запровадження заходів щодо вирішення цієї проблеми стало основним питанням чергової конференції ОУН в червні 1933 р., на якій були прийняті “Постанови конференції ОУН у справі Східних Українських Земель (СУЗ)”. В них зазначалося, що “під цю пору головним завданням ОУН є: 1. Нав'язання зв'язків зі СУЗ. 2. Пропаганда на СУЗ. 3. Переведення акцій, що мали б на меті заманіфестувати на СУЗ факту самого існування ОУН та її визвольних змагань” [7, с.249]. Безпосередніми наслідками діяльності ОУН, згідно з прийнятими постановами, стало, зокрема, застосування “бальонової пропаганди” (запуск пропагандист-

ських матеріалів на територію СРСР за допомогою повітряних кульок) та вбивство працівника радянського консульства у Львові 22 жовтня 1933 р. [7, с.267-269].

Таким чином, можна зробити висновок, що поширення діяльності ОУН на територію Радянської України розпочалося не раніше 1933 р.

Слід зазначити, що зацікавлення, яке виявляло керівництво ОУН у справі Радянської України мало двосторонній характер. Зі свого боку більшовицька влада не могла обійти увагою українських націоналістів, оскільки їх стратегія і тактика безпосередньо торкалася території СРСР.

Вже в січні 1929 р. орган ЦК КП(б)У “Більшовик України” надрукував критичну статтю М.Мотузка “Зовсім нового типу українці...”, у якій автор доводив, що “Ідеологічний натиск фашизму може за певних умов виявлятися на деяких ділянках нашого життя” [15, с.304]. Наступні виступи комуністичного керівництва проти ОУН датуються кінцем 1933 р., коли заяви про проникнення націоналістичної ідеології та діячів у лави КП(б)У оголосили перший і другий секретарі організації С.Косіор і П.Постишев [22, с.217-220].

Окрім безпосередньої боротьби з “націоналістичним підпіллям” більшовики намагалися перешкодити діяльності ОУН дипломатичним шляхом. Зокрема, в період постійного проживання Є.Коновальця у Женеві (1930-1935 рр.), президент Женевського кантону Леон Ніколь, під тиском народного комісара закордонних справ СРСР Максима Литвинова, неодноразово домагався видворення полковника за межі Швейцарії [9, с.756-757]. Через радянські демарші до французького уряду в 1938 р., був змушений залишити Париж та переїхати до Відня М.Сціборський [20, с.40]. А в 1933 р. під час радянсько-італійських переговорів про торговельний договір, радянське посольство внесло протест проти підтримки італійським урядом українських “контрреволюціонерів”, вбачаючи в цьому втручання у внутрішні справи СРСР [7, с.211].

Також радянські каральні органи перманентно намагалися проникнути в закордонну мережу ОУН. Так, одним із засновників організації був більшовицький агент Леонід Костарів, викритий на початку 1933 р. [22, с.519-520]. Тоді ж був розкритий ще один агент Закордонної секції ДПУ Шиманський [3, с.69]. У 1935 р. радянська розвідка зуміла ліквідувати зв'язковий шлях ОУН через Фінляндію, провівши туди свого резидента на прізвище Полуведько [19, с.45].

Показовою в цьому контексті є ситуація, яка виникла наприкінці 1934 р. зі М.Сціборським. До нього прибув чоловік (“Іван Іванович”), який відрекомендувався представником найвищого українського партійного керівництва, і запропонував М.Сціборському “великі гроші” за

припинення діяльності в ОУН та повернення до УРСР. Іван Іванович повідомив, що при політбюро утворено спеціальний відділ для вивчення діяльності українських націоналістів та складання їх психологічної характеристики, з метою “в потрібний момент все паралізувати” [1, арк.174-175]. Як наслідок, М.Сціборський був усунутий від поточної праці. Щоб зняти з себе підозру в контактах із ДПУ, референт ПУН був змушений стати перед організаційним судом ОУН, який його цілковито виправдав [22, с.517-518].

Саме спроби українських націоналістів поширити свою діяльність на територію УРСР та намагання комуністичного керівництва паралізувати роботу ОУН призвели до трагічної загибелі Є.Коновальця 23 травня 1938 р.

У серпні 1933 р. радянським органам держбезпеки вдалося ввести у найближче оточення провідника ОУН свого агента, колишнього старшину Січових Стрільців – Хом'яка. Взявши псевдонім “Найденко”, Хом'як зарекомендував себе радянофобом і навіть публікувався зі своїми спогадами на сторінках “Розбудови Нації”. Зрештою, було вирішено використати його для організації націоналістичного підпілля у Харкові [22, 527-528; 7, с.466; 13]. Найденко в свою чергу ввів у мережу ОУН свого зв'язкового – П.Грищенка (справжнє прізвище – П.Судоплатов), який за наказом найвищого радянського керівництва вбив Є.Коновальця [10, с.34-45; 22, с.528-529].

Таким чином, безперечно, що у міжвоєнний період на східноукраїнських землях існувало пов'язане з ОУН націоналістичне підпілля. Однак досі залишаються невідомими його чисельність та напрями діяльності. Зрозуміло, що воно не було масовим, так само не відомо про проведення ним гучних політичних акцій. Проте, вже саме його існування в умовах сталінського режиму свідчить про важливу роль соборницького напрямку в діяльності ОУН.

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф.3833, он.3, спр.1.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Львові. - Ф.359, оп.1., спр.205.
3. Книш З. З тасмних документів польської окупації Західної України. - Торонто, 1983.
4. Бачина-Бачинський Є. Є Коновалець у Женеві // Євген Коновалець та його доба - Мюнхен, 1974. - С.701-745.
5. Мартинєць В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. - Б.м., 1949.
6. Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. 1931-1932 рік. - Торонто, 1981.

7. Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. 1933 рік. – Торонто, 1985.
8. Онацький Є. У вічному місті. Записки українського журналіста. 1934 рік. – Торонто, 1989.
9. Питляр О. Є. Коновалець в очах молодого студента // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974.
10. Судоплатов П. Спецоперації. Лубянка и Кремль 1930-1950 годы. – М.: Олма-пресс, 2003. – 687 с.
11. Богуш В. Націоналізм переможе! // Розбудова Нації. – 1934. – Ч. 5-6. – С. 118-122.
12. Єдиним фронтом // Розбудова Нації. – 1928. – Ч. 12. – С. 457-458.
13. Н.Н. Радянська Україна // Розбудова Нації. – 1934. – Ч. 3-4. – С. 62-73.
14. Єциборський М. Вмираючий режим // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 12. – С. 386-391.
15. Хто ми такі? (На підставі голосів наших противників) // Розбудова Нації. – 1929. – Ч. 8-9. – С. 304-307.
16. Бойко Ю. Євген Коновалець і Осередньо-Східні Землі. – Б.м., 1947.
17. Бойко Ю. Націоналізм на Східноукраїнських землях у добу Коновальця // Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 577-617.
18. Кармазин Д. Український націоналізм в УРСР // Організація Українських Націоналістів. 1929-1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. – Б.м., 1955. – С. 103-114.
19. Книш З. ОУН до світової війни // Календар-Альманах "Нового Шляху". 1979 р. – Торонто, 1979. – С. 39-51.
20. Мельник А. Пам'яті впадших за волю і велич України // Організація Українських Націоналістів. 1929-1954. Збірник статей у 25-ліття ОУН. – Б.м., 1955. – С. 17-47.
21. Мірчук П. Євген Коновалець. (У 20-річчя смерті). – Торонто, 1958.
22. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968.

The author opens a problem expansion activity of Organization of the Ukrainian nationalists in between-war period on the East-Ukrainian grounds. In clause the examples are resulted which indoubtedly prove the large interest of the OUN leaders in penetration on territory USSR. On the other hand, the questions of struggle of the Soviet leaders with this activity are covered.

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Алексієвець Л.М.

ВІДРОДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПОЛЬЩІ: КРІЗЬ ПРИЗМУ 85-річчя

Проголошення 11 листопада 1918 р. незалежної Польської держави увінчало понад 120-літню історію національно-визвольної боротьби польського народу. Розтягнуті на довгі роки визвольні змагання за вільне життя на власній землі у суверенній державі справдилися на початку ХХ ст. Торжество державного самоствердження Польщі після Першої світової війни стало квінтесенцією смислу її історичного поступу, надавши власній історії логічного вивершення. У період національно-державного відродження, 85-річчя якого відзначатиметься цього року, польський народ, як й інші слов'янські народи, став на шлях самостійного розвитку.

Доба II Речі Посполитої є одним із найважливіших кроків на шляху національного самовизначення, це час розбудови польським суспільством своєї державної незалежності у надзвичайно важких умовах, що склалися як у міжвоєнній Європі, так і в середині країни. Проте за неповних 20 років незалежного існування у міжвоєнний період Польща нагромадила цінний досвід державного будівництва, формування демократичної системи, розв'язання важливих соціально-економічних завдань на ринкових засадах, становлення духовних основ польського суспільства на цьому етапі вітчизняного відродження і свободи. У період відновлення, становлення і розвитку Польської держави відбулося об'єднання більшості польських етнографічних територій та населення в єдиному державному організмі, що привело до економічної єдності, ліквідувало загрозу русифікації та онічечення поляків.

У цьому зв'язку важливе значення для сучасного відродження незалежності країн Центрально-Східної Європи має досвід II Речі Посполитої, її політичного, соціально-економічного й духовного становлення в період між двома світовими війнами. Важко не помітити його важливості для новітньої української історіографії, з огляду, що Україна і Польща належать до спільного регіону Європи в історичному, геополітичному, соціально-економічному, культурному та географічному планах, що обидві країни на певний час втрачали свою незалежність, будучи під пануванням, хоч і в різних масштабах, одних і тих же імперій (Австро-Угорської, Російської та Радянської), та визволилися у ті ж роки (1918 і 1989-1991). Окремо можна заакцентувати і на перетині історичних подій

Україні і Польщі, в оцінці яких і досі бракує однозначності, об'єктивності, врешті й толерантності. Тож наукове осмислення досвіду міжвоєнного польського національно-державного будівництва є корисним, і вивчення його є нагальним завданням історичної науки. Системне дослідження суспільства міжвоєнної Польщі дозволить переосмислити низку маловивчених та невідомих її сторінок, знайти дотичні моменти з сучасністю, зіставити їх із ще гарячими подіями 1989-1991 рр., виявити найбільш цінні аспекти її соціально-економічного та політичного досвіду для сучасного відродження наших держав, особливо це важливо в контексті проведення в 2004 р. Року Польщі в Україні, а в 2005 р. Року України у Польщі.

Сучасний стан вітчизняної історіографії свідчить, що, незважаючи на деякі праці загального характеру та видання, в яких висвітлюються певні аспекти розвитку нововідродженої Польської держави у період між двома світовими війнами [1], окреслені нами проблеми не знайшли ще й досі належного спеціального висвітлення. У польській сучасній історіографії цим питанням приділяється значно більше уваги [2]. Окремим аспектам відродження і розвитку Польщі у міжвоєнну добу присвячені праці авторки даної статті [3]. Проте аналіз літератури засвідчує, що поставлені нами питання не знайшли ґрунтовного висвітлення в українській історіографії. Немає праць, у яких би були розкриті історичні передумови проголошення незалежності Польщі в 1918 р., її основні тенденції внутрішньо- і зовнішньополітичного розвитку. Тим більше, що до цього часу багато аспектів цієї проблеми мають дискусійний характер, відчувається відгомін тоталітарного минулого, а вони залишаються невивченими. Велика кількість, різноманітність, змістовність доступного нині документального матеріалу, а також свобода творчого пошуку дозволяють вдатися до поглибленого розгляду цієї проблематики. Спробою певною мірою усунути цю прогалину української історіографії є пропонована стаття, в якій авторка на основі використання вітчизняних і зарубіжних, переважно польських, джерел комплексно висвітлює історичні передумови відновлення Польщі після Першої світової війни, неупереджено й об'єктивно розкриває деякі аспекти процесу формування її політичної системи, з'ясовує у світлі новітньої методології тенденції соціально-економічного розвитку II Речі Посполитої, визначає її місце і роль у структурі міжнародних відносин Центрально-Східної Європи у 1918-1939 рр., основні етапи і зовнішньополітичні пріоритети у цей час. Актуальність поставлених питань не викликає сумніву так само, як і необхідність їх подальшого вивчення.

Перша світова війна позначилася на долі багатьох народів Центрально-Східної Європи. Її політично-географічна структура зазнала

значних змін. Уже на завершальному етапі війни в Центральній і Південно-Східній Європі на фоні розпаду Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій відбулися процеси національно-державного відродження, сформувалися нові державні утворення. Їх число з 24 перед війною зросло до 36, отже на 12 більше від передвоєнного часу. Майже всі вони постають на руїнах колишніх імперій як національні держави. У війні й національно-визвольній боротьбі поневолені народи звільнилися до самостійного державного життя.

У цей час національного відродження поляки, як й інші слов'янські народи, після більш як 120-літнього поневолення чужоземними державами здобули втрачену державність і самостійність. Події післявоєнного часу були для польського народу не випадковими. Вони мали глибоке коріння, були зумовлені низкою історичних подій. За час перебування польських земель під чужоземним владарюванням у поляків нагромадився великий потенціал протесту, нестримного прагнення до волі, бажання розпоряджатися власною долею. Тому з перших днів створення у 1918 р. незалежної Польської держави національно-визвольний рух влився могутнім потоком у спільний процес демократичних соціально-економічних перетворень, зумовлюючи незворотність започаткованого переустрою суспільства на нових засадах.

11 листопада 1918 р. є однією із найважливіших дат більш як тисячолітньої історії Польської держави. Цю дату відзначали в міжвоєнній Польщі як День відновлення польської національної державності. У 1989 р. поляки знову поновили свято у його правах.

Польська Республіка відроджувалася поряд з багатьма іншими державами регіону. Поява на європейській політичній карті Польщі як суверенної країни, її устрій і кордони залежали від численних внутрішніх і зовнішніх чинників. На жаль, ще й досі відновлення та становлення Польщі в міжвоєнний період в українській історіографії подається спрощено, без належного аналізу історичних передумов і конкретних обставин, що їм передували. Існуючі праці мають відбиток догматичного розгляду багатьох важливих питань польської історії повоєнних років. В радянській історіографії її перекручували і спотворювали, боячись бути звинуваченими у "буржуазному націоналізмі", і бути репресованими. Дослідники висвітлювали лише під кутом впливу жовтневого перевороту 1917 р. і ортодоксального марксизму, розглядали польські події цього часу з позицій класової боротьби й пролетарського інтернаціоналізму, а II Річ Посполиту подавали як "польську буржуазно-поміщицьку країну фашистського типу", уряди новопосталої Польщі - як "антинародні", їх політику розкривали як "авантюристичну", "реак-

ційну”, а “санаційний” режим суто як “фашистський”, який спирався на підтримку “англо-американських імперіалістів і зв’язаних з ними кіл польської фінансово-промислової буржуазії” і т.д. [4]. Усе, що не вписувалося у класово-партійні підходи, ідеологи оголошували таким, що не відповідало історичним закономірностям, а відтак – контрреволюційним, буржуазно-націоналістичним. Переважне число праць мало політичний характер, служило зброєю у гострій ідеологічній боротьбі. З відновленням державної незалежності України, ліквідації надмірної ідеологізації науки склалися умови для творчого пошуку та об’єктивного аналізу цієї проблематики. Між іншим, як раніше, так і нині, при розгляді історичних передумов відродження Польської держави, її подальшого розвитку у вітчизняній історичній науці точиться жвава дискусія між істориками та громадськими діячами стосовно переважної питомої ваги закордонного чи, навпаки, польського національно-визвольного руху у суверенізації та унезалеженні Польської Республіки у 1918 р., внутрішнього чи зовнішнього чинників. За часів соціалістичної доби наголос однозначно робився на впливові соціальних факторів і жовтневого перевороту 1917 р., а поява незалежної Польщі пояснювалася діями пролетаріату і широких народних мас. Не впадаючи в крайнощі, слід визнати деяку вагомість страйків і маніфестацій, проте провідна роль, звичайно, належить національно-визвольним польським силам.

Відновлення суверенітету і незалежності Польщі та її Друге національне відродження стали виявом багатовікового національно-визвольного руху польського народу, який сам по собі був проявом закономірності процесу становлення національної держави. На початку ХХ ст. на польських землях склалися об’єктивні історичні умови для відродження національної польської державності. Великий вплив на розвиток польського народу справляв факт його національного поневолення. Перебування окупантів на польських землях тривало понад сто п’ятдесят років і являло собою небачене лихоліття в історії польського народу, котрий був доведений до становища паріїв не тільки у змісті політичного безправ’я, але і у всіх інших відношеннях, аж до релігійного обмеження. Імперські кола Відня, Берліна та Петербурга безроздільно панували на польській землі й творили зло: грабували і використовували населення й багатства країни, жорстоко переслідували демократично-визвольні рухи та прогресивні елементи, проводили заходи щодо насильницького онімечення і русифікації поляків, по-варварськи руйнували польську культуру і все польське, прищемлювали свободи польського населення й грубо ображали його національні почуття [5, с.9]. Зрозуміло, все це не могло не залишити слідів гіркоти та образи у свідомості поляків.

Виявом цього були як відкриті повстання і війни, так і різноманітні форми політичної національно-визвольної боротьби польського народу. На думку авторки, II Річ Посполита утворилася внаслідок комбінованої дії багатьох об’єктивних факторів як внутрішнього, насамперед, так і міжнародного характеру, тобто передусім завдяки збігові національних інтересів і зовнішньополітичної ситуації повоєнної Європи. Неабияку роль відіграли зручне географічне становище, етнопольська свідомість польського населення і його політичний досвід, історико-правова традиція польської національної державності і врешті-решт поразка Четвертого Союзу в світовій війні й піднесення національно-визвольного руху на тлі загальної революційної ситуації в Європі. Важливе стимулююче значення мала пропаганда і діяльність польських емігрантських кіл та утворення легіонів за кордоном, що започаткувало розбудову майбутніх збройних сил. Використовуючи сприятливу ситуацію, створену Першою світовою війною, різноманітні польські угруповання заснували політичні організації й союзи, формували військові об’єднання, які діяли в межах, визначених урядами різних держав. Важливе значення мала трансформація позицій західних держав щодо “польського питання”.

Виникнення після Першої світової війни Польської держави стало завершенням довготривалого процесу національно-визвольної боротьби польського народу. Війна лише прискорила процес становлення польської національної державності, який сам по собі був проявом закономірності розвитку історичних подій, історичної зумовленості її відродження. Польські політичні сили уже до осені 1918 р. були готові у випадку поразки блоку Центральних держав взяти у свої руки владу та проголосити незалежність. Для цього були підготовлені відповідні владні структури. Водночас, як зазначалось вище, завоювання незалежності Польщі відбувалося в сприятливих зовнішніх умовах: поразка блоку Центральних держав, революція в Росії, підтримка гасел визвольного руху з боку керівництва Антанти та США, які восени 1918 р. все більш визначено виступали за утворення незалежної Польської держави з виходом до Балтійського моря. У радянській історіографії домінувала теза, що анулювання більшовиками поділів Польщі мало для її відродження основне значення. У дійсності було зовсім інакше: по-перше, договори про поділи Польщі практично були анульовані початком війни між державами, а також спробою реалізації їх нових загарбницьких планів; по-друге, вони були перекреслені одностороннім актом 5 листопада 1916 р. і проголошенням Центральними державами Королівства Польського; по-третє, зазначені угоди були анульовані підписанням брестських

договорів між Центральними державами і Українською Народною Республікою (9. III. 1918 р.); а також з Радянською Росією (3. II. 1918 р.); і, нарешті, по-четверте, скасування більшовиками договору про поділи Польщі в серпні 1918 р. мало лише пропагандистське значення. У той час німці стояли біля Петрограда, окупувавши землі, від яких більшовики повинні були відмовитися згідно з Брестським договором, і лише після цього проголосили світові про свою “великодушність” щодо поляків [6].

Вирішальне значення мала позиція самих поляків, які були неодноразово переможені, але не втратили волі до національно-визвольної боротьби і віри у майбутнє відродження Вітчизни. Однак здійснення цих прагнень до свободи й волі могло наступити тоді, коли були переможені загарбники. Падіння російського царату, як і поразка Центральних держав зробили можливим здобуття польським народом державної незалежності [6, с. 13]. Але все це не означало, що ситуація автоматично зумовлювала появу на карті Європи нової незалежної Польщі. Треба було мати на увазі, що вмираючі імперії були сильні своїми традиціями, а Німеччина ще й своєю військовою силою. Тому навіть у момент розпаду європейських імперій поляки не змогли б розраховувати на незалежність та державність, якщо б їх не досягли та утримали власними військовими, політичними й дипломатичними зусиллями. Безумовно, остаточно питання про створення національної незалежної держави поляки вирішували самі.

З утворенням та проголошенням 11 листопада 1918 р. незалежності Польської держави постали нові проблеми як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного характеру. На становлення суспільства міжвоєнної Польщі здійснювали вплив чимало внутрішніх і зовнішніх чинників. До найголовніших з них слід віднести: утворення держави з трьох різних частин, в кожній з яких склалися свої традиції та способи ставлення до дійсності; вплив цивілізаційних здобутків (засобів комунікації, радіо, телефону), що реалізувались у швидкому поширенні інформації й освоєнні нових технологій, поліпшенні умов життя населення; прагнення різних соціальних верств змінити на краще своє матеріальне становище і спосіб життя; формування території й кордонів держави, в результаті чого в її складі примусово опинилися національні меншини, які не пов'язували свою долю з Польщею; великі відмінності у баченні шляхів розвитку країни між представниками різних політичних угруповань і таборів; труднощі господарського плану, зумовлені загальними диспропорціями попереднього розвитку [7, с. 490-491]. Вказані чинники не вичерпували усієї історичної ситуації, але істотно позначалися на формуванні польської національної державності у повоєнні роки.

Вирішення широкого спектра внутрішньополітичних і зовнішніх проблем полегшувалося тим, що поляки мали міцну історичну традицію,

набули певного позитивного досвіду державної розбудови ще до листопада 1918 р. в складних воєнних умовах, незважаючи на які діяли різноманітні партії, товариства та установи. Державний характер мали уже Тимчасова державна рада, Регентська рада, Польський національний комітет та ін. Поза межами ще окупованих польських земель постала незалежна від загарбників національна збройна сила у формі військових польських формувань у Франції та Росії – один з істотних елементів майбутньої Польської держави [6, с. 17]. На міжнародній арені польський народ домогся визнання права мати власну державу, що підтвердили як Центральні держави, так і країни Антанти й США. Активна діяльність польських патріотичних сил у країні і в еміграції у роки Першої світової війни в різних формах і на різному рівні уможливила успішне використання восени 1918 р. сприятливої міжнародної ситуації для здійснення основної національної мети – відновлення і будівництва основ власної суверенної польської державності.

Як польські, так і українські дослідники звертають увагу на необхідність уточнення хронологічних рамок процесу становлення Польської держави після її відновлення в листопаді 1918 р. та її базових характеристик. Його належне наукове висвітлення забезпечує вирішення низки проблем: періодизації історії Польщі, оцінки ступеня ефективності державних структур у міжвоєнний період, співвідношення наступності, перемін та еволюції парламентської системи. Доцільно замислитися над кількома важливими теоретичними проблемами щодо оцінок відродженої Польщі. Зрозуміло, потребує перегляду базове положення радянської історіографії про Польську державу доби 1918-1939 рр. як “державу фашистського характеру” [8, с. 17]. Упередженість такої марксистської оцінки очевидна. Тож необхідний об'єктивний аналіз новопосталої Польщі, особливо етапу її проголошення восени 1918 р. й утвердження національної державності в нових історичних умовах.

Відновлення польської державності відбувалося в обстановці активізації демократичних і революційних рухів, зростання політичної активності широких верств населення. Це унеможливлювало у країні на початку ХХ ст. встановлення монархії, як цього хотіли деякі польські консерватори. Вони у своїх політичних програмах зверталися до традицій великої держави, яка існувала до поділів Речі Посполитої. При цьому не брали до уваги, що ситуація у ХХ ст. в Європі була зовсім іншою, ніж у кінці ХVІІІ ст. Такі підходи значно ускладнювали реалізацію польського національного державотворення.

Враховуючи історико-політичні, соціально-економічні й духовні процеси у відродженій Польщі, можна стверджувати, що становлення

самостійної Польської держави завершилося в 1921 р., після міжнародно-правового врегулювання кордонів і прийняття Березневої Конституції 1921 р. [9, с.622]. У новітній історії Польщі період з листопада 1918 р. до березня 1921 р. займає особливе місце, насичений важливими політичними і соціально-економічними подіями. 11 листопада 1918 р. Ю.Пілсудський, спираючись на Польську військову організацію і ліві партії, проголосив відновлення Польської Республіки. Після самоліквідації Регентської ради Люблінський уряд, а також діюча в Кракові Ліквідаційна комісія визнали як повноваження Пілсудського, так і призначення 18 листопада представника правого крила ППС, його соратника Е.Морачевського главою першого загальнопольського уряду (листопад 1918 р. – січень 1919 р.) [10, с.278]. На основі підписаного 22 листопада 1918 р. “Декрету про верховну представницьку владу Польської Республіки”, що становив фактично першу тимчасову конституційну норму незалежної країни, Ю.Пілсудський здобув найвищу владу в країні і був проголошений “тимчасовим начальником держави” з правом звільняти уряд, затверджувати чи відмінити урядові законопроекти і бюджет, призначати вищих посадових осіб тощо. Видання декрету про вищу владу в країні можна трактувати як завдання початкового етапу будівництва основних підвалин нового устрою незалежної Польської держави.

28 листопада 1918 р. був опублікований декрет про виборчий закон і водночас призначено вибори до Законодавчого сейму на 26 січня 1919 р. [11, с.200]. Проголошені декретом принципи стали основою виборчої системи, що існувала в Польщі з невеликими змінами до 1935 р. Січневими виборами 1919 р. завершувався перший етап становлення незалежності новопосталої Польщі як демократичної держави, котрий підтримував увесь народ. На першому засіданні Законодавчого сейму 10 лютого 1919 р. його маршалом був обраний ендек В.Тромпчинський. Зважаючи на те, що підготовка Конституції вимагала тривалого обговорення, сейм ухвалив “Малу конституцію” – закон про тимчасову організацію влади, і на Ю.Пілсудського покладалися обов’язки начальника держави.

Після досягнення незалежності й прийняття 17 березня 1921 р. Конституції Польської Республіки [12, с.507] в країні був установлений демократично-парламентський устрій. Парламент з його пропорційною системою представництва політичних сил був центральним інститутом політичної системи II Речі Посполитої, являв собою всю політичну палітру польського соціуму міжвоєнного часу й відбивав світоглядні засади тих чи інших верств населення, з яких і складався польський народ. Травневий переворот 1926 р. спричинив зміни у функціонуванні

але не в самій моделі політичного устрою Польщі, підтвердженням його було існування опозиційних політичних партій і об’єднань до кінця II Речі Посполитої. В міру наростання кризових явищ у парламентській демократії і після 1926 р. коаліції партійно-політичних сил залишалися важливим структурно-функціональним компонентом парламентської системи у Польщі й при існуючому балансі сил у міжвоєнний період відповідали загальним інтересам правлячих кіл країни. Загалом після травневого перевороту 1926 р. у Польщі витворилася авторитарна форма політичного ладу, яку інколи називають традиційною диктатурою чи режимом особистої влади, а режим “санації” характеризують як плюралістичний авторитаризм. Хоча в цей час вісь політичного життя поступово дедалі більше нахилилася вправо, завдяки тактичній маневреності польської політичної еліти, яка відстоювала перш за все свої функції влади, а також боротьбі масових верств за збереження демократичних завоювань, “санаційний” режим у міжвоєнній Польщі за всіх його модифікацій зберігав буржуазно-демократичний характер. Тому неправомірно вважати парламентську систему завершеною після державного перевороту 1926 р. Характерно, що незважаючи на деякі правові та адміністративні обмеження, котрі стосувалися, передусім, опозиції політичних партій і зв’язаних з нею організацій, головні опозиційні партії, діючи в час “санаційних” урядів у складних і суперечливих умовах, проіснували аж до фашистської навали, яка поставила питання про етнічне та фізичне виживання поляків. Саме існування опозиційних партій в країні відрізняло “санаційний” режим Ю.Пілсудського не лише від фашистських диктатур, а й від інших авторитарних систем в Європі, які, як відомо, не були терпимими до будь-яких антирежимових чи опозиційних сил. Слабким місцем польської парламентської системи була політична роздробленість сейму, наділеного широкими повноваженнями. Це не сприяло створенню міцних урядових коаліцій і ухвалі конкретних рішень, втіленням яких у життя належало зайнятися урядові. Причини корінилися як у програмних відмінностях і парламентських суперечностях між партіями національних меншин, так і в історичних наслідках епохи поділів. І хоча здобуття незалежності полегшувало повільний, через різні обставини, процес реорганізації і об’єднання партій з подібними програмами, проблеми повсякденного життя нерідко негативно впливали на суспільно-політичне життя демократичної держави.

Після встановлення кордонів і схвалення Конституції на перший план вийшли проблеми соціально-економічного розвитку міжвоєнної Польщі. У складних повоєнних умовах було виведено країну з економічного розладу, відновлено зруйновані війною промисловість і сільське

господарство, створено ємкий внутрішній ринок й завойовано нові зовнішні ринки, ліквідовано фінансовий хаос та припинено інфляцію, надано роботу сотням тисяч безробітних, а також забезпечено населення продуктами харчування. Соціально-економічний розвиток Польщі міжвоєнної доби характерний численними злетами і спадами, що відповідали розвитку суспільно-політичної ситуації у країні і світі. Історичний процес відбудови і дальшого розвитку польської економіки міжвоєнного періоду можна поділити на два основні цикли: перший охоплює 1922-1929 рр., а другий – 1930-1939 рр. Враховуючи внутрішню і світову кон'юнктуру, обидва цикли відрізнялися за економічними характеристиками і діями уряду Польщі. Найсприятливішими періодами в економіці визволеної Польщі можна вважати 1921-1922, 1927-1928, і 1936-1938 рр. У країні було створено єдиний народногосподарський організм шляхом уніфікації господарського права, технічних нормативів і стандартів, проведено відповідну реструктуризацію промисловості та зміни в її територіальному розміщенні, а також забезпечено своє власне місце в міжнародному поділі праці. Із відродженням незалежності Польщі було відновлено роботу транспорту, проведено аграрну і грошову реформи, інші соціально-економічні перетворення. Усе це позитивно позначилося на сфері суспільно-політичного життя у післявоєнній Польщі.

Проте, відзначаючи позитивні тенденції у розвитку економіки II Речі Посполитої, все ж слід зауважити, що загальний баланс промислового розвитку країни навряд чи можна вважати однозначно позитивним. Виробництво у ряді основних галузей промисловості в 1938 р. було нижчим, ніж у 1913 р., багато з них перебували у стані застою. Через загальний розлад світового економічного життя різко зменшилася економічна еміграція в Західну Європу і за океан. Уповільнення темпів промислового розвитку порівняно з довоєнним періодом ускладнювало відтік сільського населення у міста. У результаті наприкінці 30-х років аграрне перенаселення, що розпочалося ще в XIX ст., становило близько 5 млн. осіб. Особливо важкою була ситуація в українсько-білоруських регіонах і Малій Польщі [13, арк. 1138]. Урядові так і не вдалося добитися значного поліпшення ситуації в сільському господарстві. Пожвавленню економіки певною мірою сприяли впровадження в польську промисловість англійських, німецьких та американських капіталів, поява нових галузей промисловості, одержання у жовтні 1927 р. кредиту – 62 млн. доларів і 2 млн. фунтів стерлінгів [14, с.443].

Утворення незалежної Польської держави створило сприятливі умови для розвитку польської культури, освіти і науки. При цьому варто зауважити, що польський народ, поділений країнами-загарбниками,

систематично денационалізований ними і репресований через визвольні виступи, не лише не зігнувся під тиском поневолювачів, але ще в період найбільших переслідувань зберіг духовну єдність і примножив національну культуру. У незалежній Польщі стрімко зростає кількість періодичних видань – газет і часописів різних напрямів і відтінків. Здобуття незалежності більшістю творчих особистостей сприймалося як настання “ери свободи”. Якщо в 1918 р. у польських землях видавалося близько 500 назв періодики, то наприкінці міжвоєнного періоду їх кількість перевищувала 2600; 80 % видань виходило польською мовою [7, с.496]. Велику кількість періодичних видань друкували політичні партії та громадські організації.

Новий імпульс для розвитку отримала мережа бібліотек і читальень. У 30-і роки налічувалося понад 9 тис. загальних і 26 тис. шкільних бібліотек, які обслуговували до 1 млн. читачів. Особливою популярністю користувалися твори Г.Сенкевича, Б.Пруса, Е.Ожешко, В.Реймонта, С.Жеромського. Продовжували культурно-просвітницьку діяльність громадські товариства, створені у часи неволі – Польська мацеж школьна, Товариство школи людової та ін. [7, с.497].

Надзвичайне значення для поширення культури серед мас мали радіо, кінематограф, театр. Перша радіостанція була створена у Варшаві 1925 р., а в 1939 р. їх було вже 11; у 1936 р. діяло 103 театри, з них 47 постійних і 56 пересувних [7, с.497].

Одним із найбільших здобутків II Речі Посполитої стало формування польської системи освіти. Важливе значення для розвитку освіти уже мала перша декларація польського уряду від 20 листопада 1918 р., в якій йшлося про створення загальної, світської, безкоштовної школи, однаково доступної для всіх. 9 лютого 1919 р. з'явився декрет про обов'язкове навчання у семирічній загальній школі. У лютому 1922 р. сейм ухвалив закон, за яким створення та утримання загальних шкіл покладалося на місцеве самоврядування. Кількість загальних шкіл зростає від 18 404 у 1910 р., до 27 515 в 1922/23 рр., а в 1938/39 рр. – уже за 28 881. Усе це дало змогу поліпшити справу з освітнім рівнем суспільства: якщо у 1921 р. неписьменних у віці понад 10 років було 33 %, то в 1931 р. – 22 %, а в 1939 р. – 20 % [7, с.500].

Значної розбудови і зміцнення зазнала вища школа. На момент проголошення незалежності діяло три університети (у Кракові, Львові, Варшаві) і дві політехніки (у Львові і Варшаві). У 1919 р. було відкрито Познанський університет, відновлено роботу Віленського університету, створено Католицький університет у Любліні. У наступні роки відкрили двері Гірничу академію в Кракові, Головна школа сільського господарств-

ва у Варшаві, Академія мистецтв у Варшаві та ін. На кінець міжвоєнного періоду діяло 16 державних і 11 приватних вищих шкіл, в яких навчалось понад 50 тис. студентів. За двадцятиріччя дипломи про вищу освіту одержали 83 тис. осіб [7, с.500]. Підвищився рівень науки, успішно розвивалися й інші напрями польської культури, і лише фашистська навала перервала цей процес, зруйнувала духовні центри країни, а велику кількість історико-культурних пам'яток гітлерівці вивезли у Німеччину. Поляки у міжвоєнні роки відіграли важливу роль у формуванні європейської, а відтак і світової духовної культури.

Національне відродження привело до відновлення вагомого місця Польщі в структурі міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі, її впливу на історичні процеси на європейському континенті в нових умовах міжвоєнної доби. Основними завданнями зовнішньої політики відродженої держави були: формування території та визначення кордонів, захист національної державності, збереження територіальної цілісності та утвердження на міжнародній арені як суверенної держави. Зовнішню політику Польщі міжвоєнного періоду можна поділити на три основні етапи: перший охоплює 1918-1923 рр. і характеризується зусиллями стосовно визначення кордонів нововиниклої Польської держави, а також її міжнародного визнання; другий – 1923-1932 рр., коли Польща простувала до зміцнення свого становища в Європі, головним чином спираючись на Лігу Націй, і, насамперед, до укладення відносин із сусідами й тогочасними великими державами; третій – 1933-1939 рр., в які розпочалася і велася дипломатична боротьба за існування II Речі Посполитої, а також цілісність її території [15, с.5]. Виникнення незалежної Польщі в 1918 р. стало важливою подією не лише для неї, але і для Європи. Із відновленням єдності польського народу і польської території виникла нова ситуація в Центральній Європі, де відроджена Польща була однією із найбільших держав з багатовіковими традиціями самостійного існування і активної зовнішньої політики. Упродовж двадцяти міжвоєнних років незалежності Польщі значною була роль її зовнішньої політики у налагодженні і розвитку відносин з державами Європи і світу, зміцненні міжнародного становища Польської держави, котра була активною складовою міжнародної політики. Багато відомих польських діячів виступали на міжнародній арені, були знані за кордоном, підтримували зв'язки з державними діячами інших зарубіжних країн, ініціювали ідеї, визначали не лише обличчя Польщі, а й Європи.

Зовнішня політика II Речі Посполитої розвивалась у 1918-1939 рр. здебільшого відповідно до тих чи інших дипломатичних комбінацій великих держав, що були спрямовані на зміцнення власних позицій та

послаблення впливу суперників на міжнародній арені. В умовах корінної перебудови міжнародних відносин в Європі й світі були сформульовані основні принципи польської зовнішньої політики, які отримали назву політики балансування. Вона здебільшого випливала з концепції “двох ворогів”, яка об'єктивно вимагала від польської дипломатії постійного лавірування між сильнішими сусідами – Радянським Союзом і Третім рейхом на заході. Польща проводила лінію “рівної віддаленості” від Німеччини й СРСР і намагалася всіма засобами протидіяти їх можливому зближенню і союзу на антипольській платформі [16, с.371].

Для зовнішньої політики Польщі початку 30-х років була характерна переорієнтація на поліпшення відносин з Німеччиною. Польща не погоджувалася приєднатися до пакту про неагресію і взаємодопомогу, ініційованого міністром закордонних справ Франції Л.Барту. Проте у липні 1933 р. разом з іншими державами Польща підписала запропоновану СРСР конвенцію про визначення агресора. Хоча і надалі позиція польських правлячих кіл щодо СРСР залишалася непослідовною і ворожою, а укладення радянсько-німецького пакту про ненапад 23 серпня 1939 р. перекреслило будь-яку можливість взаємодії Польщі з СРСР. Радянсько-німецька домовленість про долю Польщі свідчила, що сталося те, чого боялися польські політики і дипломати: дві сусідні великі держави об'єдналися для боротьби проти дискримінації їх Версальською системою, невід'ємною частиною якої стала Польща, що врешті-решт призвело до драматичних подій у вересні 1939 р., до воєнної катастрофи, якої зазнала Польська держава, втрати нею свободи і незалежності. Звичайно, польська дипломатія взагалі, в тому числі напередодні Другої світової війни, була далеко не невинною: її упущення й помилки пояснюються головним чином ідейно-політичними позиціями правлячих кіл та панівних верств населення, для яких Захід (за винятком Німеччини) був завжди ближчим і зрозумілішим, ніж Схід. Однак далеко не безневинні у зовнішній політиці були й інші учасники міжнародних відносин того часу, в тому числі СРСР, Англія, Франція, без допомоги яких Польща не могла встояти проти гітлерівської агресії; тим більше, що від підкорення рейху вона рішуче відмовилася. Значні економічні й фінансові зусилля не могли врятувати Польщу наприкінці 30-х років. Внутрішній лад II Речі Посполитої був достатньо міцним, щоб вона могла здійснювати власну внутрішню політику, але він не був настільки сильним, аби вона могла захищатися від натиску зовні. Безпосередньо внутрішньою причиною падіння Польщі була її воєнна слабкість. Польську державу прирекли на загибель у вересні 1939 р. не стільки суперечливі внутрішні процеси, скільки складні перипетії європейського і світового історич-

ного процесу, в ході яких зовнішньополітичні фактори відігравали головнішу роль, ніж внутрішні. У польській історіографії, в національній свідомості і традиції живе переконання, що поляки у безнадійній ситуації цілковитого оточення зайняли гідну позицію, заявили про моральну силу, яку дало їм переконання, що відстоюють справедливую справу, що захист незалежності, отриманої з такими труднощами у 1918 р., є найвищим наказом – боротися за Вітчизну, що така боротьба – це потужний моральний капітал, вона буде початком для широкого руху опору проти загарбників, а в сприятливих умовах можна відбудувати вільну і суверенну Польську державу. Події Другої світової війни і післявоєнного часу переконливо довели непереборну силу і бажання польського народу до звільнення країни від окупантів і відновлення національної державної незалежності.

Польська Річ Посполита нагромадила у міжвоєнний період певний цінний досвід національно-державного будівництва, наукове осмислення якого корисне для сучасного відродження держав Центрально-Східної Європи. Вивчення його залишається нагальним завданням історичної науки.

1. Яровий В.І. Історія західних та південних слов'ян у ХХ ст. – К.: Либідь, 1996. – 416 с.; Історія західних і південних слов'ян: ХХ ст. / Є.П.Пугач, С.Ю.Страшний, Р.М.Постоловський та ін. – Харків: Око, 1998. – 464 с.; Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.; Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів: Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.; Гетьманчук М. Г. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920-1939 рр. – Львів: Світ, 1998. – 428 с. та ін.
2. Terlecki O. Z dziejów Drugiej Rzeczypospolitej. – Kraków, 1985. – 401 s.; Czubiński A. Spory o II Rzeczypospolitej. Ewolucja poglądów publicystyki i historiografii polskiej na temat przyczyn odbudowy i znaczenia niepodległego państwa dla narodu polskiego. – Poznań, 1988; Problem granic i obszaru odrodzonego państwa polskiego (1918-1990). Praca zbiorowa / Pod red. A. Czubińskiego. – Poznań: Wyd-wo Naukowe UAM, 1992. – 244 s.; Łossowski P. Dyplomacja Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1992; Łossowski P. Dyplomacja polska 1918-1939. – Warszawa, 2001. – 477 s.; Sowa A.L. U progu wojny. Z dziejów spraw wewnętrznych i polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej. – Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1997. – 319 s.; Jezierski A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza Polski. – Warszawa, 1999. – 560 s.
3. Алексієвць Л.М. Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.; Алексієвць Л.М. Новітня історія Польщі (1918–1939). – Київ–Тернопіль: Астон, 2002. – 320 с. та ін.
4. Братківський Ю. Фашистська Польща на шляху до революційної кризи. – Харків: Пролетар, 1933. – 180 с.; Кундюба І.Д. Исторические предпосылки краха панской Польши. – К.: Изд-во Киевского университета, 1959. – 119 с. та ін.
5. Terlecki O. Z dziejów Drugiej Rzeczypospolitej. – Kraków, 1985. – 401 s.
6. Jędruszcak T. Problemy odbudowy niepodległego państwa polskiego w 1918 roku // Polska odrodzona 1918-1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Pod red. J. Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – 679 s.

7. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
8. Братківський Ю. Фашистська Польща на шляху до революційної кризи. – Харків: Пролетар, 1933. – 180 с.
9. Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / Pod red. H.Janowskiej i T.Jędruszczaaka. – Warszawa, 1984. – 788 s.
10. Tymowski M., Kieniewicz J., Holzer J. Historia Polski. – Warszawa, 1991. – 410 s.
11. Druga Rzeczpospolita. Wybór dokumentów – Warszawa, 1997. – 787 s.
12. Kumaniecki K. W. Odbudowa państwowości polskiej: Najważniejsze dokumenty. 1912 – styczeń 1924. – Warszawa, Kraków, 1924. – S.507.
13. Державний архів Тернопільської області, ф. 231, оп. 6, спр. 1138.
14. ХХ век. Краткая историческая энциклопедия. – Т. I. – М.: Наука, 2001. – С.443.
15. Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939. – Т. I. 1918-1932 / Pod red. naukową T.Jędruszczaaka i M.Nowak-Kietbikowej. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1989. – 540 s.
16. Łossowski P. Dyplomacja polska 1918-1939. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2001. – 477 s.

The paper presents the general characteristic of the historical process of the historical process of the rebirth of the Polish State at the end of World War I as well as the main trends of its domestic and foreign development from the point view of present period.

Пендзей І.В.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ І ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УГОРЩИНІ (1988-1990 рр.)*

Становище неімущих, збіднілих верств населення привернуло увагу парламентарів, окремих організацій. Фонд допомоги бідним**,

* Продовження, початок див. у вип. II, IV- V, VI, VII.

** Фонд допомоги бідним був створений групою творчої інтелігенції в 1979 р., в умовах, коли в другій половині 70-х років появились негативні тенденції в розвитку економіки і, як наслідок дискримінаційної соціальної політики, – зниження життєвого рівня окремих соціальних груп: старих і хворих, багатодітних сімей, безробітних, бездомних. Тоді і виник благодійний рух допомоги бідним, матеріальними джерелами якого були всенародні пожертви, появилася категорія “соціальні працівники”, яка піклувалась бідними.

Офіційні власті не визнали Фонд: у соціалістичному суспільстві, як вважала партійно-урядова верхівка, не могло бути бідних. Вони – це “виразки капіталізму” і є в західних суспільствах, у нас же – “тимчасові труднощі”, або люди, які знаходяться в “особливо скрутних умовах” [13].

Фонд став для офіційних властей неприємним стресовим фактом. Засновників Фонду вважали дисидентами, їх переслідували, навіть арештовували. Пізніше, в кінці 80-х років, ці люди стали активними політиками, засновниками і учасниками альтернативних рухів, а згодом і нових партій, основою політичної опозиції режиму.

який раніше діяв у напівлегальному режимі, а тепер повністю легалізувався, висловив рішучий протест і звернувся до уряду з вимогою передати під житло знедоленим одну із колишніх казарм розформованої міліції, ряд інших приміщень [13]. Депутат Держзборів Угорщини від СВД Оттилія Шолт відкрито висловила точку зору неімущих прошарків, вдалася до політичного тиску на уряд. “Ми бачимо, що бідних відверто пригноблюють, – заявила вона. “Треба було домогтися, щоб не поліцейським кийком “вирішувалися” проблеми. Але зараз знову бачимо, що демохристиянський урядовий блок, який прийшов до влади, виявляє готовність вирішувати проблеми силою”, – констатувала депутат. На її думку, в урядовій програмі містились навіть такі моменти, які спрямовані ... проти неімущих. О.Шолт заявила: “Розпочалась боротьба між нами і урядом” [13].

Після чергового підвищення цін зубожілі громадяни пішли до будинку парламенту, несучи транспаранти з вимогами: “Досить здирати з народу шкуру!”. У центрі Будапешта на торговій вулиці Ваці, закритій для руху автомашин, появились фанерні щити, які закривали вітрини: хтось вночі бив їх дзеркальне скло. В угорських газетах ці дії були оцінені як “прожиткові злочини” [13].

Опозиційний правлячій коаліції ліберальний СВД звинуватив уряд у неповороткості, невмінні прогнозувати економічну ситуацію, внаслідок чого були знову підвищені ціни. “Це підвищення (липень 1990 р. – *І.П.*), яке зачіпало безпосередньо інтереси населення, було проведене без точної інформації і переконливих пояснень причин дефіциту бюджету, взаємозв’язку з іншими можливими джерелами доходу” [10], – заявили представники вільних демократів. Зростаюча внаслідок підвищення цін інфляція погіршувала становище – кожен відсоток її росту означав зростання дефіциту бюджету на 2-2,5 млрд. форинтів [11].

СВД заявив, що “уряд своїми рішеннями нагромаджував одну помилку за іншою”, що треба готуватись до “будь-якої ситуації”. Аби краще реагувати на виникаючі в країні проблеми, СВД реформував парламентську фракцію, створив власну економічну колегію [10].

Соціал-демократична партія Угорщини (СДПУ) твердила про загрозу соціального вибуху [10].

Політичну нестійкість створював і конфлікт, що виник із союзницею демфорумців НПДГ. Один з її керівників направив у обласні організації партії листа, в якому йшлося про необхідність роззосередження своїх людей в армії і поліції “в інтересах прискорення справжньої заміни режиму, а також щоб можна було б в майбутньому повністю помінати владу” [10].

Наростаючі неузгодження і розбіжності в урядовій коаліції перешкоджали виробленню цілісної стратегії вирішення вузлових проблем, прийняттю комплексних і ефективних рішень з ключових завдань реформування економіки, поступу на шляху розвитку демократії.

Нагромаджувались невирішені проблеми, негативні явища в суспільному житті. Молодь не могла здобути засобів до існування [5]. Структура і рівень доходів молоді (особливо молодих сімей у період народження дітей) суттєво відставали від життєвих потреб. Побутові питання, головним чином проблема житла, породжували песимізм в оцінці життєвих перспектив. Високим був рівень безробіття серед молодих людей. Люмпенізація супроводжувалась виникненням і зростанням об’єднань соціально небезпечної спрямованості. Тривожили наміри властей заборонити аборти, обов’язкового викладання Закону Божого в школах [20, с. 28], перспектива здобуття вищої освіти.

Надзвичайно тривожною була демографічна ситуація. Скорочувалось число жителів. Висока дитяча смертність, занадто високі показники переривання вагітності. Знизилась кількість одружень. Молодь усе менше прагнула до створення сім’ї. Розпадалось сімей більше, ніж створювалось [15].

У результаті соціологічних досліджень з’ясувалось, що основні джерела, причини розлучень – матеріальні, економічні. У багатьох сім’ях (майже в кожній другій) глава працює додатково, за сумісництвом. Як правило, працюють і жінки, приділяючи все менше уваги чоловіку, дітям. Перевантаженість службовими справами заважала подружжю розібратись у назриваючих конфліктах, спокійно вирішувати непорозуміння. У сім’ях часто гостро стояло житлове питання. Особливо воно тривожило молодь. Більше чверті опитаних вказали на алкоголізм як небезпеку для міцної сім’ї. Цей мотив розлучень стосувався в основному подружжів з низьким культурно-освітнім рівнем [15].

Зростала злочинність, яка викликала все більшу тривогу в угорській поліції. За перше півріччя 1990 р. було зареєстровано 140 тис. протиправних дій. 5-6 років тому стільки здійснювалось за весь рік. Тепер у їх структурі було більше всього пограбувань квартир (збільшення на 65%), крадіжок (на 54%). Збитки від крадіжок державної, кооперативної і особистої власності склали 3 млрд. форинтів. За шість місяців 1990 р. 100 людей було вбито [2].

Поширення набули крадіжки предметів мистецтва, особливо з приватних колекцій, деякі з них оцінювались у мільярд форинтів (картини, ювелірні вироби, предмети античної культури). “Скарби мистецтва в більшості випадків викрадаються на замовлення, – твердив підполков-

ник поліції Тібор Пер. – Злочинці завжди втікають з місця подій з найціннішими творами, які становлять національне надбання” [9]. Існувала сітка скупників украдених цінностей, контрабандистів, які переправляли на західні антикварні ринки безцінні предмети мистецтва. Угорська поліція була безсила “зупинити” організовану злочинність [9].

Вибухонебезпечного ефекту набув вихід на арену громадського життя проблеми поширення порнографічної продукції. Порнографічний бум супроводжувався зростанням проституції, осереддям якої стала відома усій країні площа Ракоці, нелегально діяла “служба виклику” [13].

У пресі висловлювались думки про легалізацію проституції, створення громадського органу на кшталт профспілки для захисту представниць платної любові. Це сприяло б зменшенню венеричних захворювань, поповненню казни – члени такої організації сплачували б податки, в тому числі валютою.

У звичайних магазинах фото- і кінотоварів була широко представлена порнопродукція. А в грудні 1989 р. відкрився спеціальний магазин “Інтимцентр”, де порнофільми можна було дивитись. Власник магазину заснував перший у країні секс-клуб, членами якого були багаті і солідні громадяни Будапешта. За деякими підрахунками прибутки угорського порнокороля складали 300-600 млн. форинтів, які навіть при 50% податку були фантастичною сумою [18].

Поширення набули сексжурнали. У листопаді 1989 р. угорською мовою вийшов журнал “Плейбой”, планувалося видання західнонімецького журналу угорською мовою “Сент Паулі”, а також “Лесбі герл” та “Сексі мен”. Із західною участю видавався стотисячний тираж журналу “Попо магазин”, особливо популярним був “Секспрес”, 120 тис. примірників якого розкуповувались найшвидше [18].

Серед причин зростання проституції та порнографії, за словами самих повій, – на першому місці були зростання вартості життя, бажання “жити по-людськи в умовах дорожнечі всього, що потрібно для нормального існування”. Суспільство не в змозі було запропонувати жінкам інші можливості реалізувати себе в такій мірі, щоб задовольнити матеріальні потреби [18].

На думку спеціалістів Угорського інституту з вивчення громадської думки, причина бурхливого розповсюдження порнографії – попит. Зайнявши найбільш значні місця газетних кіосків та книжкових магазинів, цей вид продукції викликав незадоволення віруючих і католицької молоді. Держзбори Угорщини прийняли закон про заборону публічного розповсюдження порнографічної продукції [18]. Обраний від опозиційного СВД на жовтневих 1990 р. муніципальних виборах бургомістр

Г. Демські, наводячи в місті порядок, намагався знищити в підземних переходах лотки з порнографією. Але попит, як і раніше, породжував пропозицію, і в Угорщині всерйоз поговорювали про відкриття не чергового порножурналу, а справжнього публічного будинку [18].

Люди втрачали впевненість у завтрашньому дні, власну гідність, повагу один до одного. Суспільно-психологічний клімат погіршувався. Презирство і зневага, лукавство одних, нелюбов і ненависть інших, страхом породжена підозрілість отруювали людські взаємини. У духовному житті посилювався націоналізм, зворотню стороною якого були антисемітизм, расизм, мали місце випадки расової дискримінації циган [19, с. 10].

“Уряд істориків”, – як охарактеризував своїх колег міністр закордонних справ Геза Єсенскі, – попав у полон власного романтизму [22, с. 26], невиправданих сподівань на порівняно легкий перехід суспільства до нових ціннісних орієнтацій, адже в країні зберігся дух підприємництва і парламентський менталітет досоціалістичної епохи: з 60-х років спостерігалось хоч і скромне, але пожвавлення приватного сектора у сфері послуг, економічною реформою 1968 р. вводились в соціалістичну планову економіку елементи ринку [1, с. 69]. З’ясувалось, що й соціалізм приніс блага, з якими було важко розлучатись: люди хворобливо сприймали втрату соціальної захищеності, поглиблення розриву між бідністю і багатством, їх лякала перспектива зростаючого безробіття.

Невиправданими виявились сподівання на західну “підтримку демократичних реформ”, щедрі обіцянки якої рясно лунали напередодні парламентських виборів. Тоді угорські правоконсервативні партії отримали значну моральну і матеріальну допомогу з-за кордону – мільйони форинтів були виділені для своїх фаворитів: американцями для СВД*, західними німцями для УДФ і т.д. Це дало підстави голові УСРП Д. Тюрмеру заявити, що “Угорські вибори були куплені Заходом на корню” [20, с. 28]. Питанням декількох тижнів, максимум місяців, бачився вступ Угорщини в ЄС, Раду Європи, ЄАВТ, НАТО. Вже підраховувались доходи від застосування західних технологій і ноу-хау. Обіцяні кредити і капіталовкладення віщували західний рай в мінімальні строки. Тільки через деякий час угорці зрозуміли, що допомоги їм чекати нізвідки. Більша частина кредитів залишилась обіцянкою [22, с. 27, 29].

Уряд Й. Анталла, що складався переважно з представників творчої інтелігенції, яка раніше не мала ніякого відношення до влади, звичайно ж, не зміг уникнути прорахунків і помилок, обумовлених недостатністю

* Буквально в 24 години був знятий американський посол у Будапешті, коли з’ясувалось, що СВД до влади не прийде

професійного досвіду. Ліберальні партії звинувачували його в надмірній централізації влади і бюрократизації державно-адміністративного апарату, популістських проявах, надмірних і нездійснених обіцянках [16, с. 147].

Гостру, а іноді просто нищівну критику опозиції зумовили спроби уряду хоч би частково підкорити собі засоби масової інформації, які знаходились в основному під контролем його політичних опонентів. Заява прем'єр-міністра на сесії парламенту, що “пресі треба заборонити критикувати уряд”, викликала звинувачення правоконсервативної коаліції і насамперед УДФ у їх прагненні до авторитаризму – у фактичному збереженні в країні авторитарного режиму, переродженні УДФ у нову державну партію [16, с. 147]. Ця заява Й. Анталла була розцінена лідером ортодоксальних комуністів Д. Тюрмером як ознака “скочування країни до диктатури” [19, с. 29]. “Сьогодні пресою в Угорщині управляють, – заявив він, – точно так же, як у найгірші часи сталінізму” [20, с. 29].

Незадоволення і гостру критику “зліва” викликали чистки, що проводились урядом, висунення нових керівників за принципом політичної лояльності на шкоду професійній компетентності, а також “відродження” деяких традицій хортистської Угорщини, що скомпрометували себе.

У широкомасштабному всеохоплюючому процесі “зміни системи” важливо було не допустити порушень законності, громадянських прав. Урядові органи, як і сам прем'єр-міністр, не раз заявляли, що “половання на відьом” не передбачається: не будуть звільнятися, а тим більше переслідуватись колишні керівники УСРП, “партійної держави”, якщо вони, звичайно, не замішані в корупції, яких-небудь злочинах [4; 7].

Офіційно “заборони на професії” не існувало. Але в ході боротьби за “відновлення історичної справедливості”, розпочатої владою, з'ясувалось, що в продовженні характерної для виборів у парламент конфліктної лінії “комунізм-антикомунізм” можливе зведення рахунків з номенклатурою колишньої УСРП. Певною мірою цьому сприяло розвінчання корумпованих чиновників, як, наприклад, колишнього міністра оборони Угорщини Л. Цінеге. Правда, корупційних кримінальних справ тут було набагато менше, ніж у сусідів, що скинули комуністичні кайдани. Колишній лідер Я. Кадар був аскетично скромним – до останніх днів свого життя задовольнявся телевізором “Юність” і катушним магнітофоном [22, с. 26].

Прийшовши до влади, УДФ підтвердив передвиборчі обіцянки не використовувати в нових адміністраціях, органах державного управління “апаратчиків режиму Я. Кадара”. У цьому зв'язку вигнання старої еліти і заміна на іншу, певна чистка велися планомірно, хвиля за хвилею,

аж поки повністю не було замінено управлінську верхівку і на вищих постах у армії, міністерстві внутрішніх справ, держпараті не опинились вірні своїм партіям люди. “Свої люди” зайняли в першу чергу пости у великих установах, інститутах, на підприємствах, які знаходились під безпосереднім контролем нової адміністрації. На вищих постах, як твердив угорський політолог М. Біхарі, вірні своїм партіям люди нерідко мали доволі невисокі професійні знання [4].

У ряді випадків необґрунтовані звільнення спеціалістів високої кваліфікації (керівників угорської армії і міністерства внутрішніх справ, директорів великих підприємств) супроводжувались гучними скандалами. Висунення нових керівників за принципом політичної лояльності на шкоду професійній компетенції піддавались гнівному осудові. Заміна Й. Анталлом голови Національного банку Д. Шурані (в минулому працівник ЦК УСРП), спеціаліста високої кваліфікації, була піддана гострій критиці не тільки з боку лівої опозиції, громадськості, преси, ліберального СВД, але й політичного союзника УДФ по урядовій коаліції НДПГ. Прем'єр-міністра звинуватили в особистій диктатурі [4].

Звільнені спеціалісти – колишні члени УСРП, керівники “партійної держави” в умовах дефіциту висококваліфікованих працівників, не залишились без роботи. Їх охоче брали на службу іноземні фірми. Американських чи німецьких бізнесменів мало цікавило політичне минуле цих людей – вони високо цінили їх організаторські здібності, професіоналізм, глибоку фахову підготовку, досвід. “Старі кадри” стали засновниками успішних акціонерних товариств, малих підприємств, очолили підприємства зі змішаною власністю, банки або ж залишились на своїх місцях як директори [4].

Власті відмінили підвищені пенсії, надбавки до пенсій, встановлені державним і партійним керівникам попереднього режиму. Якщо в минулому привілеї отримували партійні функціонери, то тепер їх роздавали “героям 1956 р.” – вони отримували квартири, державні нагороди, просування по службі, можливість закордонних поїздок [20, с. 29].

“Відновленню історичної справедливості”, – на думку представників урядової коаліції, – сприяла б і “націоналізація” розкішних службових апартаментів і квартир, котрі напередодні парламентських виборів були передбачливо куплені їх господарями – номенклатурою правлячої партії за символічну ціну. У цьому зв'язку члени уряду Й. Анталла, особливо ті, хто приїхав з периферії, декілька місяців не могли отримати житлові й службові приміщення. Однак для реалізації цих намірів не було жодних юридичних підстав: купили – значить їх власність [17]. Щоб перешкодити зловживанню чиновників, особливо оволодінню майном незаконним шляхом у майбутньому, парламент зобов'язав усіх керів-

ників заявляти про свій майновий стан при вступі на посаду і при звільненні з неї [17].

Глибоке роздратування й обурення викликав факт принизливого (без попередження) вилучення в колишньої номенклатури УСРП табельної зброї – 20 тисяч пістолетів, виданих у свій час для самооборони. Вияснилось, що поліцейські вривались у квартири, шукали “стволы”. “Що, хіба готувався державний переворот?”, – задавали питання в парламенті депутати УСР і СВД [4].

Правляча коаліція посилалась на існуючі серед частини угорців старі образи, незаживаючі рани суспільної свідомості, викликані репресіями. За 40 років приблизно 10% населення побувало в тюрмах, концтаборах або ж стало спецпереселенцями. Не кажучи вже про тих, у кого було відібрано землю, будинок. Багатьом хотілося, щоб були притягнуті до політичної відповідальності винні за кризу в країні [17].

Проте “відновити історичну справедливість” було надзвичайно складно. Ні одна з існуючих правових норм, згідно з заявою УДФ, не дозволяла притягнути винних до політичної відповідальності [12; 17]. А з беззаконням неможливо боротись незаконними засобами – Угорщина стала на шлях побудови правової держави.

З метою створення відповідної законодавчої бази Незалежний форум юристів (формально “незалежна” організація. – *І.П.*) виступив з пропозицією прийняти закон про спосіб звітності колишніх партійців, особисто відповідальних за те, що країна опинилась у кризовому становищі. Розслідування справ місцевих керівників, за його твердженням, могли б розпочати комісії, створені місцевими органами самоврядування [11]. Демохристияни підготували законопроект “Юстиція”, який передбачав політичну відповідальність колишніх керівників “державної партії”. Після тривалого і бурхливого обговорення він (розцінений як спроба звести рахунки з колишніми керівниками УСРП і відступ УДФ від передвиборчої обіцянки в разі приходу до влади не влаштовувати “полювання на відьом”) так і не був проведений через парламент – Конституційний суд визнав законопроект таким, що не відповідає Конституції, і відхилив його [3].

Поширення набули інтелектуальні дискусії в рамках так званої “культурної боротьби” [23, с. 1172], в яких з’ясовувались духовні основи будівництва нового суспільного ладу, роль партій, політики, ідеології в епоху кардинальних змін. Малозрозумілі для простих громадян, вони створювали враження, “що партії достатньою мірою не концентрують свої зусилля на вирішенні конкретних соціально-економічних проблем” [21, с. 38]. Тотальне руйнування попереднього ідеологічного фундаменту

супроводжувалось переоцінкою історичного минулого, насадженням новочасних ідеологем, продиктованих логікою політичної боротьби.

Із свідомості людей старались витравити усе, що могло сприяти позитивному сприйняттю подій 1945 р., визволення від фашизму, революційного піднесення мас, діяльності угорських комуністів і соціал-демократів у період між двома світовими війнами. Звичними стали упереджені оцінки соціалістичного етапу, “режиму Кадара”.

Визволення Угорщини Радянською армією від фашизму подавалось тепер тільки як “окупація”: захоплення полонених, грабунки, насилля. Саме в такому ракурсі висвітлювались події в опублікованих у 1990 р. декількох книгах про “окупацію”. Замовчувались тяжкі жертви, яких зазнала Радянська армія в жорстоких боях з ворогом і під Дебрецемом, і під Будапештом, і біля озера Балатон; те, що ще до підписання мирного договору в 1945 р. 150 тис. угорських військовополонених були відпущені додому, німецька власність досить швидко була передана угорській державі, Радянський Союз надав допомогу хлібом, паливом, машинами, відстрочками по виплаті репарацій, “золотими позичками” [6]. На 4 квітня 1991 р., тобто річницю офіційно відміненого свята Дня визволення, в угорській пресі і книгах, виданих в умовах “зміни системи”, а також у нових шкільних підручниках уже не залишилось поняття “визволення”, яке було замінене на “окупацію” [8].

Між нацистською окупацією і приходом до влади в країні в березні 1944 р. “схрещено-стрільців” Салаші і визволенням Радянською армією Угорщини 4 квітня 1945 р. не робилось практично ніякої різниці. Так, прем’єр-міністр, голова УДФ Й.Анталл у квітні 1991 р. зауважив, що тоді, 47 років назад, Угорщина де-юре втратила суверенітет. “Цей історичний процес закінчиться в цьому році 30 червня, – підкреслив прем’єр, – коли Угорщину покине останній іноземний солдат” (тобто радянський. – *І.П.*) [8].

Чи була різниця в позиціях щодо 4 квітня УДФ і опозиційного ліберального СВД? Ось як ці події трактував депутат парламенту, член Правління СВД М. Харасті: “День 4 квітня був офіційним святом, запровадженим комуністичною партією. Цей факт визначає майбутнє такої річниці, навіть якщо буде, а точно буде, багато людей, що згадуватимуть з почуттям сорому про те, що Угорщина у Другій світовій війні вступила в ряди країн, які напали на Радянський Союз, і, які, з іншого боку, з вдячністю згадуватимуть, що радянські зусилля покінчили з німецькою домінантою. Незважаючи на це, – підкреслив М.Харасті, – дуже мало таких людей, що кінець Другої світової війни тут вважають визволенням. Адже доведено, що з приходом Радянської армії свобода не прийшла” [8].

(Далі буде)

1. Балог А. Приватизація в Венгрії // *Экономические науки*. – 1991. – №3.
2. Венгрия // *Правда*. – 1990. – 13 августа.
3. Герасимов В. Виден ли свет в конце тоннеля? // *Правда*. – 1990. – 19 декабря.
4. Его же. Глаз за глаз // *Правда*. – 1991. – 31 декабря.
5. Его же. И блеск, и нищета // *Правда*. – 1990. – 14 марта.
6. Его же. Как разгуливается антисоветизм. Кто и почему раздувает это пламя // *Правда*. – 1990. – 5 октября.
7. Его же. Качнулась стрелка компаса // *Правда*. – 1990. – 12 июня.
8. Его же. Люди помнят // *Правда*. – 1991. – 2 апреля.
9. Его же. Мафия атакует коллекции // *Правда*. – 1990. – 26 июня.
10. Его же. Нагромождение ошибок // *Правда*. – 1990. – 19 июня.
11. Его же. Пиррова победа // *Правда*. – 1990. – 15 июня.
12. Его же. Поиски ответственных // *Правда*. – 1990. – 28 июля.
13. Его же. По разряду бедности // *Правда*. – 1990. – 7 августа.
14. Его же. Реабилитируют хортистов // *Правда*. – 1990. – 4 августа.
15. Его же. Тучи над семейным очагом // *Правда*. – 1991. – 19 января.
16. Марков Д. Политические силы в постсоциалистических обществах. Венгрия // *Общественные науки и современность*. – 1993. – №1.
17. Моржеретто И., Шестаков Б. До чуда ещё далеко // *Аргументы и факты*. – 1990. – №49 (декабрь).
18. Салієв А. Скільки коштує нині любов? // *Прикарпатська правда*. – 1990. – 21 липня.
19. Тюрмер Д. Завтра люди вспомнят о социализме // *Новое время*. – 1990. – №11.
20. Его же. “Социалисты оставили нам Маркса, а капитал унесли...” // *Новое время*. – 1990. – №38.
21. Чилла М. Партийная система в посткоммунистической Венгрии (1990-1994 гг.) // *Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки*. – 1998. – №1.
22. Шишелина Л. Демократы сдавали в багаж... // *Новое время*. – 1993. – №23.
23. Markus Y. Politische Konflikte und Legitimation in Ostmitteleuropa. Der Fall Ungarn // *Osteuropa*. – 1993. – №10.

It is showed hard social consequences of the transition to market economy in this article: decrease of living standard of citizens, increase in crime, pornography and prostitution, negative population situation; it is analyzed actions of Y. Antalla's government within the limits of "renovation of historical truth", clarified reaction of public, opposition as for personnel purges and dismissals.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Марчук В.В.

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В ЕТНОКУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Минуле століття, як відомо, стало жорстким екзаменатором міцності національного характеру українців, його здатності до самостійного державотворення і соборного єднання земель. Важливим чинником етнотворення, духовно-культурного самовдосконалення поневоленого народу завжди виступала Греко-католицька церква, життєдіяльність якої віддзеркалювала трагедію та поступ не лише греко-католиків, але й всього українського народу. Власне, пропонується стаття є спробою окреслити головні наукові здобутки та перспективи дослідження цієї міждисциплінарної проблеми, яка в останнє десятиліття стала об'єктом посиленої уваги істориків, політологів, археографів, етнологів, педагогів, зокрема й Прикарпатського університету імені Василя Стефаника.

Насамперед треба зазначити, що у радянський період спеціальних фахових досліджень з історії Греко-католицької церкви не було. Науковці вивчали лише окремі проблеми з історії християнства. Численні пропагандистські брошури, які виходили в Москві, Києві та Львові масовим накладом на замовлення компартійних керівників тоталітарного режиму, хоч і містили деякий маловідомий конкретно-історичний матеріал, мали інше завдання: ізолювати “нову історичну спільність” – радянський народ від багатовікових християнських цінностей, народних релігійних традицій і тим самим насадити комуністичну ідеологію з войовничим атеїзмом, інтернаціонально-пролетарською культурою [17, с.144-156].

Яскравим представником радянської антиклерикальної думки можна вважати Ярослава Галана (псевдонім “Володимир Росович”), який 8 квітня 1945 р. у львівській газеті “Вільна Україна” опублікував статтю “З хрестом чи з ножом” (того ж року вийшла окремою брошурою). Недавній член КПЗУ звинуватив “уніатську церкву” та її служителів у насильному витісненні православної віри на українських землях. У червні 1948 р. обласна газета “Закарпатська Україна” опублікувала його статтю “Присмерк чужих богів”, спрямовану проти забороненої церкви та її спочилого митрополита А.Шептицького. Її поява в ужгородській газеті стане зрозумілою, якщо взяти до уваги той факт, що партійно-репресивні органи розгорнули активну роботу з ліквідації УГКЦ на Закарпатті. Нова агітка переповідала зміст памфлету “З хрестом чи з

ножем”, дошкуляла Ватикану і на цей раз таврувала дії наступника Шептицького митрополита Й. Сліпого. Критикуючи УГКЦ, москвофіл Ярослав Галан протиставляв їй Російську православну церкву, її духовенство як послідовних борців за повернення західних українців до віри предків [43, с.61-73].

Лише у часи горбачовської “перебудови” посилювався інтерес науковців до проблем національно-культурного життя західних українців. Відтак у роботах того часу, зокрема книзі “Історичні передумови возз’єднання українських земель” (Львів, 1989), яку підготували науковці Інституту суспільних наук АН УРСР, уже подано інформацію про участь греко-католицьких священників у діяльності читальень “Просвіти” і “Українського товариства педагогічного” (до 1912 р. – “Руське товариство педагогічне”), заснуванні 1896 р. “Русько-католицького союзу”, організації у Львові віча на честь 300-річчя Брестської унії, фінансово-господарському житті краю. Автори інформували читачів, що за переписом 1900 р. основну частину населення Східної Галичини (без Бжозовського повіту, заселеного переважно поляками) становили греко-католики: 3005916 осіб, або 63, 18% загальної чисельності [20, с.258]. У часи перебудови стали доступними й праці, що довгі роки зберігалися у спецфондах архівів.

Для глибшого теоретичного осмислення науковці почали звертатися до узагальнюючих робіт з історії християнства і Церкви в Україні, насамперед Степана Томашівського [23], Івана Огієнка (митрополита Іларіона) [39], Миколи Чубатого [61], Матвія Стахіва [35], Григорія Лужницького [33], Юрія Федоріва [60] та ін., які вийшли за кордоном або ж до 1939 р. у Західній Україні. Вони вже були об’єктом історіографічних оглядів, тому зупинимося на здобутках сучасної історіографії проблеми.

У навчальному посібнику “Історія релігії в Україні” (Київ, 1999) за редакцією А. Колодного і П. Яроцького викладено “становлення греко-католицизму як чинника національного пробудження” українців, проаналізовано загальні тенденції розвитку Греко-католицької церкви в XVII-XX ст. Автори намагалися з’ясувати також сучасні проблеми церкви, зокрема, “поляризаційні” процеси між частинами духовенства, які перенесли великий тягар переслідування, перебуваючи в “катакомбній” церкві, і між тими, хто повернувся з діаспори; між тими, хто твердо дотримувався греко-католицизму, і між священниками, які в останнє десятиліття перейшли з православ’я. Автори слушно не оминули й проблему патріархату церкви, на що Апостольська столиця ще не дала свого благословення. Слушно стверджено й те, що соціальна доктрина УГКЦ

базується на принципі “спомагання”, що сприяє розвитку здібностей та ініціативи людської особи і має бути головним дороговказом у проведенні реформ суспільно-економічного устрою. Водночас дискусійною є теза київських релігієзнавців про те, що “хитання духовного світу між протилежними екстремами зумовило байдужість українця до питань своєї конфесійної приналежності, формувало у нього плюралістичний світогляд” [21, с.608-625].

Зрозуміло, що поневолені співвітчизники завжди прагнули національної церкви, а у переломні періоди – національно-державної релігії. Феномен українського національно-культурного відродження XVI-XVII ст., що призвів до Берестейської унії, став об’єктом наукового дослідження ректора Українського католицького університету о. Бориса Гудзяка. Зокрема, львівський релігієзнавець дослідив релігійно-культурні реформи у Київській митрополії, а також її взаємини з візантійською церквою і латинським Заходом, негативний і позитивний вплив на Київську митрополію Польсько-Литовської держави та Московського царства. Важливо й те, що дослідник критично переосмислив українську та світову історіографію генези, змісту та наслідків унії, які стали докорінним переломом в історії Київської церкви, наслідки якої викликали глибокий резонанс у релігійному, культурному й політичному житті Східної Європи і ще довго позначалися на міжконфесійних стосунках у християнському світі [15, с.426]. Вказана праця є цінною з методологічної точки зору як для початкуючих, так і зрілих істориків-релігієзнавців.

Монографія єпископа Української церкви в Аргентині Андрія Сапеляка (1997 р. повернувся в Україну) “Київська церква на слов’янському Сході” (Буенос-Айрес; Львів, 1999) на великому документальному матеріалі з архіву Апостольського Престолу відтворює картину екуменічно-унійного процесу в Київській церкві; при цьому підкреслено заслуги великих її будівничих – Вельямина Рутського, Андрія Шептицького, Йосипа Сліпого. Вартує погодитися також із авторським висновком: “Якщо хрещення України назагал позитивно оцінюється істориками як подія, що започаткувала нову християнську еру в Київській Русі, то про Берестейську унію маємо уже протягом чотирьох століть не тільки різні точки зору, але й відверту фальсифікацію. Тому конче необхідно відтворити історичну правду про унію на підставі джерел...” [53, с.8]. Автор слушно вважає, що політична консолідація незалежної держави неможлива без церковної єдності суспільства.

Діаспорний дослідник Стахій Стеблецький узагальнив репресії російської імперської влади щодо Української та Білоруської католицьких церков у XVIII-XX ст. Він стверджує, що масове усунення уніатських

священиків від парохій на Волині, Поліссі, Поділлі та Холмщині почалося після царського указу 1832 р., згідно з яким обсада парохій відбувалася лише після дозволу влади – губернатора. Аналізується й волюнтаристський указ від 1833 р.: “Хто за володіння Катерини II, Павла I та Александра I перейшов з уніята на римо-католицьке, той рахується православним”. Водночас автор дещо емоційно критикує знаних істориків М.Грушевського, М.Аркаса, В.Антоновича, які “нарочно закрили перед нами огидні переслідування (уніятів. – *Авт.*) від царів, злегковажили ту, таку важливу справу документально” [56, с.60-78]. Нині книжка є бібліографічною рідкістю і потребує перевидання в Україні.

У новій монографії Андрія Пашука “Українська церква і незалежність” (Львів, 2003) розглянуто політичну роль християнських церков у національно-культурному житті України та українців. Основну увагу львівський філософ приділив релігійно-конфесійним стосункам у добу середньовіччя та новий період. Автор справедливо вважає, що “важливу роль у денационалізації українського народу і зміцненні свого панування над ним загарбники відводили і релігійно-конфесійному чиннику, розуміючи силу й волю його впливу на духовність, психологію та свідомість як людини, так і періоду в цілому”. Тому міжконфесійні протиріччя, резюмує автор, завжди ослаблювали українське суспільство, що мало “фатально небезпечні наслідки для державотворення, зміцнення безпеки і незалежності України” (с.5). На прикладі публікації Володимира Росовича (Ярослава Галана) “З хрестом чи з ножем” (1945 р.) А.Пашук аргументовано розвінчує радянські фальшивки з приводу наслідків Берестейської унії (ніби це справа рук поляків і спольщених німців, колоністів-католиків у Львові), а також “звинувачення” митрополита, єпископату і духовенства церкви у співпраці з “буржуазними націоналістами” та “німецькими фашистами”.

Сучасну історіографію проблеми важко уявити без чотирьох випусків “Ковчегу” – “наукового збірника із церковної історії”, який видає з 1993 р. у Львові Інститут історії Церкви Українського католицького університету (до 2002 р. – Львівська богословська академія). Вказаний інститут організував низку наукових конференцій, зокрема цикл “Берестейських читань”, приурочених 400-літтю Берестейської унії. Власне результатами його дослідницьких проектів з давньої та новітньої історії стали статті у вказаному збірнику. Насамперед виділимо студії, присвячені участі митрополита А. Шептицького у суспільно-політичному житті України та світу [8, с.212-223].

Серед сучасних українських науковців до вивчення духовної спадщини митрополита чи не найбільше спричинилася Оксана Гайова

(Центральний державний історичний архів України у Львові), яка упорядковує архів родини Шептицьких і є співупорядником кількатомного видання “Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали”, який видається у Львові з 1995 р. (робота над ним продовжується). Утім, це велике фундаментальне видання заслуговує на більш розлогі передмови, особливо археографічні частини.

Візитатійна документація церкви та проблема її дослідження була об’єктом археографічних узагальнень Ігоря Скочилися (Український католицький університет) [54, с.470].

Окремі сюжети про суспільно-культурну місію греко-католицьких громад на Буковині – їх участь 1864 р. спільно з православними у панахиді в пам’ять Т.Шевченка у чернівецькій церкві св. Параскеви, перебудові за проектом В. Залозецького і Й.Легнера греко-католицької церкви у Чернівцях у 1930-1936 рр. та ін. – містяться у колективній роботі науковців Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича “Буковина: Історичний нарис” (Чернівці, 1998).

Вдалою спробою узагальнення історії УГКЦ на Буковині став невеликий нарис Степана Карачка, вміщений у “Католицькому щорічнику” за 1996 р., що підготував Видавничий дім Києво-Могилянської академії [25]. Автор стверджує, що перші спроби організувати у краї греко-католицькі громади було зроблено ще у 80-і роки XVIII ст., однак лише у 1811-1814 рр. у Чернівцях та навколишніх селах започатковано регулярну греко-католицьку відправу; відзначає громадську вагомість візитатій у регіон митрополитів Йосифа Сембратовича (1880 р.) і Андрея Шептицького (1900 р.), подає факти злочинів комуністичної влади щодо репресованої церкви та її святинь, зокрема Успенської церкви у Чернівцях. Можна лише пошкодувати, що нарис позбавлений науково-джерельного апарату.

Політично обійдено увагою дослідників суспільно-освітню діяльність греко-католицьких семінарій, які стали школою не лише богословських, але й політичних студій для сотень українських юнаків. Як відомо, вихованець Львівської греко-католицької семінарії та член польсько-української конспірації “Союз синів вітчизни” (1837-1840) о. Василь Подолинський (1815-1876) у польськомовній рукописній брошурі “Слово перестороги” (1848 р.; перевидана у Львові 2001 р. з коментарями Ф.Стебля) виступив із критикою усього, що пережило себе і перешкоджало суспільному прогресові. Його ідея – рівноправність усіх людей; без громадянської рівності немає свободи. Автор заперечує тенденційні твердження польських публіцистів Й.Супінського та Й.Цибульського, начебто українці не є окремою нацією, а становлять частину польського

народу. Священик бачив серед українців різні політичні течії (“партії”), що були зорієнтовані на підтримку зовнішніх сил (Польщі, Австрії чи Росії), але найбільше йому імпонувала “чисто українська течія”, що прагнула безумовно національної незалежності українського народу (“незалежної Русі”) в колі вільних слов’янських народів [47].

Окремі сторони проблеми знайшли висвітлення в релігіознавчих працях з церковної історії регіонів. Насамперед виділимо двотомні “Нариси історії Церкви Закарпаття” відомого богослова Атанасія Пекара, в яких узагальнено суспільно-культурну та наукову працю духовенства, проаналізовано діяльність священницьких товариств – Общества св. Василія, Товариства катехитів, Апостольства св. Кирила і Методія, Товариства українських греко-католицьких священників) і навчальних закладів (Мукачівської богословської школи, Ужгородської та Пряшівської семінарії). Чимало уваги приділено добродійній діяльності церкви у першій половині ХХ ст. – будівництву епархіальних гуртожитків для гімназистів, сиротинців і народових кухонь, господарській освіті селян, проведенню антиалкогольних кампаній, музично-мистецькому вихованню [44, с.172-231, 292-305].

З’явилася низка публікацій, у яких зроблено спробу відтворити участь священослужителів у кооперативному русі кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., зокрема створенні 1904 р. за ініціативою отця Остапа Нижанковського, у Завадові на Стрийщині першої української молочно-чарської спілки, що стала зав’язком потужного “Краєвого господарсько-молочарського союзу” [22]. Поштовхом і документальним підґрунтям для цих робіт послужили історико-мемуарні та аналітичні публікації американського вченого українського походження І.Витановича, насамперед його фундаментальна монографія “Історія українського кооперативного руху” (Нью-Йорк, 1964).

Порівняно недостатньо розкрита тема взаємозв’язків священослужителів із світською інтелігенцією. Втім, в останні роки з’явилися публікації, які, всупереч радянським ідеологемам, розкривають підтримку греко-католицьким священництвом творчості зрілого Івана Франка. Свою шану Каменяреві священники, зокрема, висловлювали, відвідуючи ювілейні концерти, маніфестації, авторські академії; митрополит А.Шептицький на 40-літньому творчому ювілеї “галицького українського Шевченка” у Великому театрі (1913 р.) “під оплески присутніх випроводив його під руку на почесне місце” [36].

Іван-Павло Химка, вивчаючи греко-католицьке духовенство, наочно показав, як воно наприкінці ХІХ ст. поступово втратило свою провідну роль у національному русі Галичини поступившись нею

світській, здебільшого соціалістично налаштованій еліті. Власне греко-католицьке духовенство було відсунуте на другий план тим рухом, який воно само започаткувало. І тільки завдяки особистій харизмі та заангажованості митрополита Андрея в національну справу церква знову змогла відновити суспільний авторитет, хоч, як вказує дослідник, тут також виникали конфлікти – між на той час уже політично організованим національним рухом та християнсько-гуманістичними поглядами архиєрея [11].

Не оминають дослідники складних і неоднозначних аспектів життєдіяльності церкви, зокрема міжвоєнного періоду ХХ ст. М.Москалюк проаналізував здобутки та невдачі християнсько-суспільного руху [38], В.Перевезій [45], В.Марчук [35], І.Пилипів [46] – роль та місце УГКЦ у політичній системі Другої Речі Посполитої. О.Єгрешій розкрив причини і суть ідейних розбіжностей між владиками УГКЦ; визначив передумови формування єпископом Г.Хомишиним окцидентальної ідеологічної течії та консервативної програми українсько-польського порозуміння 30-х рр. [18, с.315]. Однак, на нашу думку, непереконливим є авторський висновок про ідейний розкол в УГКЦ 30-х рр. (мова може йти лише про ідейні хитання окремих чільних діячів) [19].

Професор Прикарпатського університету ім. В.Стефаніка Микола Кугутяк, розглядаючи етнополітичні витoki та історичну роль західноукраїнської націонал-демократії у першій чверті ХХ ст., наводить численні факти опосередкованого чи прямого втягнення у вир цього політичного руху греко-католицького духовенства, яке прагнуло консолідувати і гармонізувати національно-державний табір краю [30, с.84-89].

Роль та місце християнсько-суспільної думки в суспільно-політичному житті західного регіону з’ясовано у навчальному посібнику “Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (ХІХ-ХХ ст.) (Львів, 2001), що вийшов під загальною редакцією професора Ярослава Малика. Зокрема, узагальнено основні віхи діяльності у міжвоєнний період Української християнської організації, Української народної католицької партії, Українського католицького союзу, яких класифіковано угодовськими партіями. Аналізуючи антицерковну кампанію 1944-1946 рр., автори книги справедливо резюмують: “Радянська влада небезпідставно розглядала УГКЦ передусім як національну церкву, яка обстоювала ідеї національної державності, відроджувала її в 1941 р., допомагала створенню військових формувань на окупованій гітлерівцями території, була своєрідною ланкою між західними українцями і Заходом, становила джерело такої ж небезпеки, якою для радянської влади були ОУН та УПА” (с.180).

У новій монографії Степана Качараби “Еміграція з Західної України (1919-1939)” (Львів, 2003) на основі офіційних переписів населення та новітніх студій зарубіжних і вітчизняних авторів уточнено чисельність населення регіону за віросповіданням, показано соціальний статус греко-католиків історичної Галичини. Автор зазначає, що серед ініціаторів створення у 1925 р. Товариства опіки над українськими емігрантами був А.Шептицький; Товариство опіки над українськими переселенцями ім. св. Рафаїла (ств. 1925 р. у Вінніпезі) активно підтримував єпископ церкви у Канаді Никита Будка.

Активізувалися дослідження з історії Церкви на польсько-українському пограниччі, зокрема Надсянні. Чимало спеціальних розвідок опубліковано у тритомному збірнику наукових праць і матеріалів “Перемишль і Перемишльська земля протягом віків” (Перемишль; Львів, 1996-2003), який підготовлений Інститутом українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України спільно з Науковим товариством ім. Шевченка у Польщі. Особливо зацікавлять читачів статті, присвячені організації та територіальній структурі Перемишльської єпархії [57, с.195-233], діяльності Перемишльської капітули [40, с.167-182], духовної семінарії [7, с.155-156], дякоучительського інституту [64, с.245-259] і парафіяльних шкіл [16, с.260-272], історія митри Перемишльських владик [5, с.245-248], а також суспільному чину і життєдіяльності єпископів Григорія Лакоти і Йосафата Коциловського.

Київський архівіст Георгій Папакін зробив спробу реконструювати ставлення гетьмана Павла Скоропадського (1918 р.) до митрополита Андрея Шептицького, в якому він бачив майбутнього патріарха об'єднаної Української церкви. Автор зауважує, що “з особливою симпатією до гетьмана ставився Василіянський чин УГКЦ, який активно підтримував державницький рух не лише на теренах Східної Галичини, Польщі, а й по всьому світу, сподіваючися на відбудову гетьманської України”. Г.Папакін проаналізував неопубліковану переписку галицького клерикального діяча О.Назарука із П.Скоропадським, яка свідчить про підготовку зустрічі митрополита з гетьманом у 1938-1939 рр., що не відбулася через трагедію Карпатської України та вибух нової світової війни [41, с.117-134].

У полі зору дослідників (Казимира Б., Марунчак М., Понятишин П., Хомин П., Цегельський Л.), головно діаспорних, були місіонерські візити митрополита А.Шептицького у Північну і Південну Америку в міжвоєнний період [24]. Утім, значно менше уваги приділено його поїздкам країнами Західної Європи. Частково цю проблему розглянув львівський історик Орест Красівський у книзі “За Українську державу і Церкву” (Львів, 1995).

Цій непересічній постаті присвятив нарис та підбірку богословських праць і світлин Ярослав Заборовський [37]. У книзі велику увагу приділено екуменічній поставі митрополита Андрея, його зовнішньополітичній та фінансово-господарській діяльності на захист поневолених західних і східних українців; стверджено ініціювання ним низки протестаційних секцій та збору зерна для голодуючих у УРСР.

Пам'яткоохоронна діяльність церкви (музейництво, наукові експедиції тощо) була об'єктом дослідження львівського релігієзнавця та археолога Миколи Бандрівського. Особливо детально автор розкриває співпрацю Митрополічної консерваторської комісії з Науковим товариством ім. Шевченка під час археологічних розкопок княжого Галича та Львова [3, с.95-97]. Вказана тема була також у полі зацікавлень прикарпатця Ігоря Коваля [29]. Вважаємо, що цей напрям узагальнень слід продовжити на матеріалах діаспори – Північної та Південної Америки, півдня Європи.

Важливим науково-інформаційним джерелом до вивчення проблеми є світлини владик, духовних святинь, церковно-релігійних свят, які, на жаль, нині ще не упорядковані та не обліковані й зберігаються у архівах, бібліотеках, музеях і приватних колекціях Львова, Івано-Франківська, Тернополя, Коломиї, Москви, Праги, Риму, Торонто, Варшави, Перемишля та інших міст світу. До сих пір не видано в Україні унікальні колекції світлин митрополита А.Шептицького, які робили фотографи Юліан Дорош, Левко Якушевич, Михайло Шалабавна. Лише нещодавно опубліковано невеликий фотоальбом Ярослава Коваля “Господар Перегінської пущі. Рідкісні фотографії з життя Слуги Божого Андрея Шептицького” (Львів, 1996. – 34 с.). Як свідчать світлини та передмова книги, у гостях у митрополита в “Кедровій палаті” в Підлютому на Долининці у 20-30-і роки були відомі громадські діячі – генерал УГА Мирон Тарнавський, професор медицини Мар'ян Панчишин, діяч УНР Олександр Лотоцький, харківська співачка Марія Сокіл та ін.

Зроблено перші спроби узагальнити організаційно-фінансову підтримку церкви громадських структур суспільної опіки міжвоєнної доби – опікунських товариств, сиротинців і захоронок, які, незважаючи на складні внутрішні умови окупації, намагалися не лише матеріально, але й морально допомогти обездоленому західноукраїнському населенню [12, с.299-309].

Науково-творча і громадсько-політична активність священництва на просвітнянській ниві та в представницьких органах влади у ХІХ – першій половині ХХ ст. неодноразово висвітлювалися у численних історично-краєзнавчих публікаціях Петра Арсенича [2], Володимира Полска [48], Володимира Грабовецького [13].

Окремі грані етнокультурної та соціальної місії церкви, зокрема досвід її християнського виховання громадянина-патріота у 20-30-х рр. ХХ ст. висвітлено в історико-педагогічних розвідках, що опубліковані в “Наукових записках” Національного університету “Острозька академія” [27]. Найповніше цей досвід узагальнено Любов’ю Генік (Івано-Франківський теолого-катехитичний духовний інститут) у книзі “Релігійно-моральне виховання молоді в навчальних закладах Східної Галичини (кінця ХІХ – поч. ХХ ст.)” (Івано-Франківськ, 2000). Дослідниця відтворює систему національно-релігійного вишколу в молодіжних товариствах “Січ”, “Сокіл”, “Пласт”, “Марійських дружинах”, а також зміст, методи, форми і засоби релігійно-морального виховання у приватних і державних закладах різного рівня – народних школах, гімназіях, ліцеях, семінаріях, цивільних і релігійних вузах. Важливо й те, що авторка проаналізувала найрізноманітніший джерельний матеріал – звіти гімназій, богословські підручники, реферати студентів, хроніки Богословської академії тощо. Науково виваженим є авторський висновок про те, що викладання таких предметів, як катехизм, історія біблійна Старого і Нового завітів, літургіка, апологетика і догматика, християнська етика, теологія моральна, пастирське богослов’я, педагогіка та психологія, життя святих, патрологія та історія Христової Церкви, не лише розширювало знання учнів із світової культури, але й поглиблювало їхній світогляд та пізнавальні можливості щодо вивчення світової історії, культури, літератури, філософії, богослов’я та етики. Використання народно-релігійних традицій, на думку дослідниці, дає можливість відновити історичні традиції українського народу, виховувати підростаюче покоління на українських ідеалах, а також зберігати традиції української духовності [10]. Ці ж проблеми також опосередковано розглядалися Б.Ступариком, В.Моцюком, Г.Білавич і Б.Савчуком та ін. [58].

Складність церковно-релігійного життя у період гітлерівської окупації намагалася проаналізувати львівська дослідниця Оксана Сурмач. Вона довела, що релігійна політика нацистів на заході України зумовлювалася необхідністю впливу на українське населення з метою проведення окупаційних заходів щодо експлуатації матеріальних і людських резервів; згідно з інструкцією імперської канцелярії 1941 р., діяльність церков на території України не заборонялася доти, доки вони не займалися політичною діяльністю. Авторка стверджує, що між церковною ієрархією УГКЦ і вищою німецькою владою (за винятком відвідин губернаторів) не було постійних взаємин, тільки з місцевою адміністрацією підтримувалися зв’язки буденного характеру; митрополичий ординаріат сприйняв гітлерівську окупацію як справжню

загрозу для населення у цілому і для церкви зокрема. Розглянуто також екуменічну діяльність УГКЦ, її взаємини з Українською автокефальною православною церквою і Автономною православною церквою. Авторка навела численні факти активної участі греко-католиків у діяльності Українського Центрального Комітету, до сфери якого входили майже всі ділянки суспільного українського життя в Генерал-губернаторстві (крім суто політичних); ієрархи прагнули попередити польсько-український збройний конфлікт, а також припинити міжусобну політичну боротьбу й об’єднати ОУН для нового спільного виступу на захист українських інтересів [59].

Олександр Реєнт і Олександр Лисенко (Інститут історії України НАН України) проаналізували малодосліджену проблему взаємодії релігійного та національного не лише на рівні суспільної свідомості, але й у площині конкретно-історичних подій першої половини ХХ ст., насамперед 20-40-х років. Автори розглянули релігійний аспект української національної ідеї, приділивши особливу увагу концепції В.Липинського, яка обґрунтувала чітку диференціацію суспільних функцій держави і церкви. Серед перших дослідників вони виокремили релігійні елементи в програмних документах ОУН і УПА. При цьому підкреслили “відчутний вплив уніатської церкви на громадсько-політичне життя” міжвоєнної Польщі, “активну діяльність на церковній ниві й неприховану антипатію Шептицького до комуністичного режиму на Великій Україні”. Водночас відзначили відмінність церковно-релігійних форм і засобів боротьби за українську державність від військово-політичної платформи ОУН [50, с.30-51, 65-74].

Серед новаторських робіт, присвячених добі Другої світової війни, відзначимо монографію Олександра Лисенка “Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр.” (Київ: Інститут історії України НАН України, 1998), яка вперше у вітчизняній історіографії узагальнює проблему стосунків між церковними і державними структурами в УРСР після визволення її території від гітлерівців до 1946 р. При цьому чимало уваги приділено церковно-релігійному життю в умовах “нового порядку” в райхскомісаріаті “Україна” та Генеральному губернаторстві, де греко-католицькі священники займали чільні посади в делегатурах Українського Центрального Комітету. Київський історик на новому археографічному матеріалі ще раз доводить: процес ліквідації УГКЦ шляхом її злиття з Російською православною церквою був організований не знизу, а згори державними органами; останні здійснювали свої задуми руками РПЦ та її ієрархів. Неканонічність “собору” УГКЦ 1946 р., на думку О.Лисенка, полягає ще й у тому, що там головували нововисвячені

єпископи іншої церкви – РПЦ. Обґрунтованим є й авторський висновок: якщо за умов Польської держави й німецької окупації УГКЦ змогла частково адаптуватися, то спроба налагодити мирне співіснування з радянською владою мала трагічні наслідки; перемога над гітлерівцями розв'язала руки сталінській верхівці й дала формальні підстави (звинувачення у співпраці з нацистами) для того, щоб вирвати з корінням той дух національної самодостатності, який несли Греко-католицька церква [31, с.11-46, 274-368].

У монографії львівського дослідника Андрія Боляновського “Дивізія Галичина. Історія” (Львів, 2000) йдеться про складні перипетії створення цього стрілецького формування у 1943 р. і нетрадиційно стверджено: А.Шептицький, підтримуючи формування дивізії (виділив для її потреб 10 священників), навряд чи симпатизував запропонованому німецьким командуванням її регіональному характерові; митрополитові імпонувала ідея створення української армії на основі кількох дивізій, укомплектованих з українців і озброєних німецьким командуванням (с.68-73). Створення дивізії дієво підтримали, наголошує автор, й інші представники кліру, зокрема член Митрополитої капітули Гавриїл Костельник, парох церкви Преображення з села Грімно Комарнівського повіту Ярослав Пасічник та інші, які віддали синів до української дивізії.

Результатом багаторічних архівних пошуків і запису свідчень очевидців став документальний нарис львівського науковця Петра Шкраб'юка “Виноградник Господній: Історія життя о. Йосифа Кладочного” (Львів, 1995), в якому відтворено біографію священника і громадсько-політичного діяча, що постійно виконував доручення митрополита А.Шептицького й ОУН, був капеланом політв'язнів у 30-50-х рр. ХХ ст. Особливе зацікавлення викликають сюжети про участь о. Й.Кладочного в екуменічних переговорах між ГКЦ і УАПЦ 1942 р. у Києві, в ході яких православні владики ухвалили просити Шептицького, щоб він став їхнім Патріархом (пропозицію не прийнято), оскільки УАПЦ тоді відчувала матеріальні та організаційні проблеми.

У монографії “Православ'я в новітній історії України” (Полтава, 2001) Володимир Пашенко аналізує церковно-релігійне життя в Україні в умовах тоталітаризму, зокрема реакцію радянської влади та РПЦ на суспільну активність греко-католицького кліру і мирян після 1946 р. Утім, автор покладає відповідальність за ускладнення нинішніх міжцерковних відносин, зокрема між РПЦ і УГКЦ, на державні органи, трактуючи РПЦ та її ієрархію як вимушеного партнера комуністичного режиму [63, с.549].

Нова релігієзнавча праця професора Володимира Пашенка (Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Короленка)

“Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів)” (Полтава, 2002) є черговою вдалою справою проаналізувати суть політики КПРС і Радянської держави щодо репресованої церкви, зокрема у розгортанні атеїстичної пропаганди, насадженні радянської обрядовості як засобу протидії релігійним традиціям в регіоні. При цьому особливо детально проаналізовано безуспішні спроби уповноважених Ради у справах релігії в УРСР нейтралізувати “екстремістські дії уніатського духовенства” та “релігійних фанатиків” у підпільних “домашніх” церквах і монастирях, біля “святих місць” (Зарваниця, Грушів та ін.) і навіть духовних семінаріях РПЦ; стверджено участь органів держбезпеки в проникненні у лоно “неканонічної церкви” дезінформаторів для її розгрому, підриву довір'я за кордоном (зрозуміло, що ця проблема потребує нових документальних пошуків). У роботі В.Пашенка також по-новому проаналізовано радянську історіографію проблеми, показано “вклад” Я.Галана у зникнення легального греко-католицизму як “явища суспільно-політичного життя радянського суспільства”. Обґрунтованим є також авторський висновок про те, що тоталітарна держава не здатна забезпечити громадянам демократичні права і свободи, не вміє і не хоче врегулювати конфліктні ситуації, що виникають у питаннях віри, роблячи ставку здебільшого на силове розв'язання проблеми [42, с.5-25, 590]. Втім, текст книги дещо перевантажений матеріалом про повоєнне суспільно-політичне життя в СРСР і УРСР, а також цитуванням партійних документів тієї доби; бракує джерелознавчого та історіографічного аналізу вітчизняних і зарубіжних видань УГКЦ. Загалом нова книга В.Пашенка є, на нашу думку, найповнішим виданням, що розкриває драму взаємостосунків влади і церкви у повоєнній Україні.

Перемишльський краєзнавець і діяч Об'єднання українців у Польщі Михайло Козак у книзі “Пом'яни, Господи, душі слуг твоїх” (Львів, 2002) упорядкував матеріали про переслідування та утиски УГКЦ у 40-х роках минулого століття в межах Перемишльської єпархії. Автор подає дані про вбивства і репресії священнослужителів німецькими, польськими та радянськими спецслужбами і військовиками. Власне увагу читача привернуть біографи 60 замордованих окупантами священнослужителів, світлини і добре упорядкована історіографія проблеми.

Оригінальні аналітично-інформаційні статті публікують окремі видання УПЦ Київського патріархату. Зокрема її “Шематизми” подають змістовні екуменічні матеріали про минуле і сучасне церковно-релігійне життя в регіоні. В одному з них вміщено науково-довідкову статтю медієвіста-релігієзнавця Василя Кметя (Львівський національний універ-

ситет ім. Івана Франка) про маловідомі факти взаємин греко-католицьких і православних владик (1944 р., наприклад, митрополит Андрей благословив владик УАПЦ служити у львівській Преображенській церкві). Втім, нам видається, що львівський дослідник переоцінив внутрішні й недооцінив зовнішні, радянські чинники, які привели відомого протопресвітера Гавріїла Костельника (1886-1948) до відверто антиунійської роботи після “золотого вересня” 1939 р. і започаткування політики ліквідації УГКЦ [28, с.8-44].

Дещо інший погляд на цю “мудру і неоднозначну” постать подають філософи Марія Кашуба та Ірина Мірчук: “Сам Костельник був людиною європейської вченості (протягом 2,5 років навчався у Швейцарії, здобув ступінь доктора філософії), отже, добре орієнтувався у найновіших світоглядних вченнях та здобутках європейської науки. Він чуйно вловлював ідеологічні спекуляції на догоду певним політичним силам, особливо, якщо це стосувалося його рідної України...” [26, с.11-13]. Матеріали книги підводять читача до нетрадиційної думки про те, що необхідність зберегти “своїх” душпастирів для опіки над вірними й послужили, можливо, переходу Г.Костельника на бік нової радянської влади та лав РПЦ.

З'явилися цікаві видання про греко-католиків Закарпаття. Михайло Бойко узагальнив життєвий шлях та видавничу діяльність закарпатського владики Діонісія Няроді, якого навесні 1939 р. репресувала угорська окупаційна влада (у 1922-1927 рр. був Апостольським адміністратором Пряшівської єпархії, а з 15 листопада 1938 р. – Візитатор Мукачівської єпархії, співорганізатор у 1939 р. Товариства греко-католицьких священників; помер 1940 р. у Хорватії) [6, с.107-110]. Біографічні дані про нього та інших владик Мукачівської і Пряшівської єпархій (П.Гебея, П.Гойдича, Т.Ромжу та ін.) вміщено також в уже згаданих “Нарисах історії Церкви Закарпаття” (Рим; Львів, 1997. – Т.2).

Життєвий шлях і душпастирську діяльність єпископа Мукачівської єпархії у 40-і роки ХХ ст. Теодора Ромжі викладено в історично-документальному нарисі, що вийшов у Львові 2001 року [49]. Книга є також своєрідною хронікою протесту греко-католиків Закарпаття проти бруталного насильства комуністичного режиму щодо духовенства єпархії, яке прагнуло бути невід'язним з РПЦ.

Значно слабше досліджено релігійне життя на крайніх західних етнічних теренах – Лемківщині та Пряшівщині, населення яких упродовж декількох століть зазнавало соціальних і національно-релігійних утисків – впливів поляків, словаків, німців, угорців, румунів, а в роки Першої світової війни – росіян.

У брошурі архівіста Ігоря Андрухів “Галицька Голгофа. Ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945-1961 рр.” (Івано-Франківськ, 1997) проаналізовано фонди колишнього партархіву Івано-Франківського обкому КПУ (нині підрозділ Державного архіву Івано-Франківської області), які розкривають волюнтаристські дії партійних комітетів і силових структур області щодо греко-католицьких священників і вірних, “які категорично відмовлялися від возз'єднання і прийняття православної віри”. Особливо зацікавляють дослідників матеріали про організацію владою та “ініціативною групою” спеціальних зборів і конференцій у деканатах з нагоди “об'єднання” із РПЦ. Автор слушно вважає, що у 1946 р. “Руська православна церква на теренах області була оформлена адміністративним шляхом. Залишилися оформити її канонічно, хоча за логікою цей процес мав проходити навпаки” [1, с.33]. Наведено також документальні матеріали про організаційно-пропагандистські акції збройного підпілля ОУН і УПА серед священництва та вірних, “екзекуційні міри” повстанців до окремих “нових православних” владик (вони інколи “доносили” в МДБ на своїх “конкурентів”). При цьому архівіст розповів про трагічну долю монастирів у Станіславі, Коломиї, Дорі, Погоні, Гошеві, Микуличині, Войнилові.

1985 р. українське еміграційне видавництво “Смолоскип” ім. В.Стефаніка (Торонто; Балтимор) видало документальний збірник “Мартирологія Української Церкви”, в якому зібрано різноманітні документи, матеріали і спогади, що відтворюють список ув'язнених і закатованих у радянських концтаборах греко-католицьких єпископів і священників, а також діяльність релігійних громад у підпіллі [34, с.839]. Зрозуміло, що упорядникам видання О.Зінкевичу і Т.Лончині не були доступні матеріали судових справ із відомчих і державних архівів СРСР. Загалом вказана праця, не зважаючи на малодоступність широкому читачеві, добре znana у колі фахових науковців.

З'явилось чимало історико-краєзнавчих досліджень про історію заснування і культурно-мистецьке життя окремих монастирів (Бучач, Крехів, Жовква, Унів та ін.) та важливі релігійні центри України, зокрема “український Люрд” – село Зарваницю на Тернопільщині. На жаль, більшість аналогічних видань не має науково-інформаційного апарату і несуть популярний характер. Утім, суспільна потреба у таких працях велика [52].

В історико-релігійному нарисі Петра Шкраб'юка показано національно-суспільну місію Крехівського монастиря (Львівщина), впродовж чотирьох століть в якому після Добромільської реформи 1882-1904 рр. відкрито новіціят, що почав готувати високоосвічених, жертвних душпастирів, місіонерів для краю й українських громад за кордоном. Відтак

він подарував церкві й Україні плеяду видатних отців – учених, письменників, видавців, капеланів УСС і УГА (Йосафат Скрутень, Роман Лукань, Андрій Трух, Іриней Назарко, Йосафат Жан, Теодозій Коструба), а також дав духовний прихисток у давнину Петру Могилі, Богдану Хмельницькому, Івану Мазепі, а в ХХ ст. – Івану Франку, Василю Щурату, Івану Огієнку, Івану Крип'якевичу та іншим українським ученим, політикам, громадським діячам [62, с.91].

Органічною складовою сучасної української історіографії є праці, де національно-політичні процеси у державі подаються в поєднанні з вивченням релігійних традицій регіонів. У цій групі праць насамперед виділимо навчальний посібник для священників УГКЦ “Національно-духовне відродження: історія і сучасні проблеми” (Львів, 1995) філософа Олега Гриніва, у якому розглянута роль релігії в духовному житті українського народу і людиноненавистницька суть більшовизму як квазірелігії, проаналізовано суть духовного оздоровлення народу після проголошення відновлення державної незалежності. При цьому особливу увагу присвячено трактуванню Блаженнішим патріархом Йосифом Сліпим взаємозв'язку віри й науки як двох форм людського духу. Важливим є також авторський висновок щодо уроків поразки УНР–ЗУНР: невміння взаємопов'язати виконання національних і соціальних завдань створило ґрунт для більшовицької пропаганди серед людей з низьким рівнем національної свідомості [14, с.91].

Окремі аспекти проблеми актуалізовані в декількох кандидатських дисертаціях, захищених зі спеціальності “релігієзнавство”. Зокрема, львів'янин Ярослав Білас узагальнив суспільно-політичні погляди і політичні кроки митрополита Шептицького, спрямовані на подолання комуністичних і праворадикальних впливів на соціум, національно-політичну консолідацію західних українців, узгодження теоретичних засад і практики національно-визвольного руху з християнською мораллю [4]. В релігієзнавчо-філософській роботі Оксани Волинець показано основні тенденції розвитку державно-церковних стосунків у сучасній Україні, а також проаналізовано феномен греко-католицизму в процесі національної та релігійної самоідентифікації українців за умов відсутності власної національної держави та у перші роки її розбудови [9].

Великий конкретно-історичний матеріал містять тези і повідомлення тринадцяти міжнародних наукових конференцій, які опубліковані в збірниках “Історія релігій в Україні”, що видаються у Львові з 1994 р. Інститутом релігієзнавства – філією Львівського музею історії релігії, Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, Відділенням релігієзнав-

Марчук В.В. Греко-католицька церква в етнокультурному житті України новітньої доби: історіографічний аспект

ства Інституту філософії ім. Г.Сковороди НАН України. Схвально те, що збірник став своєрідним полігоном думок не лише істориків, але й соціологів, етнопсихологів, політологів, архітекторів, музеєзнавців. До його недоліків можна віднести хіба те, що чимало публікацій не мають науково-довідкового апарату, а це зменшує вартість пропонуваних публікацій.

Занедбаною ділянкою досліджень є проблема капеланства, якій присвячено загалом небагато спеціальних публікацій, або окремі сюжети монографій [52].

Церковно-релігійний фактор польсько-українських стосунків у ХІХ-ХХ ст. розглядався у дослідженнях, що були опубліковані 2003 р. Інститутом історії України НАН в збірнику пам'яті П.М.Калиниченка “Україна – Польща: історія і сучасність” [51]. Цей важливий чинник міжнаціонального порозуміння (а інколи й розбрату) потребує нових архівних студій та організацій міжнародних конференцій чи круглих столів за участю науковців і представників Римо-католицької та Греко-католицької церков.

Підсумовуючи історіографічний огляд, необхідно зазначити, що жертковий літопис УГКЦ кінця ХІХ-ХХ ст. не став предметом комплексного наукового дослідження. Окремі його зрізи знайшли висвітлення в спеціальних публікаціях богословів, істориків, педагогів. На щастя, відкриття архівних і бібліотечних спецфондів та запис спогадів носіїв “живої історії” створили непогану базу для всебічного дослідження церковно-релігійних стосунків у нашій державі, переосмислення усталених в історіографії тверджень.

1. Андрухів І. Галицька Голгофа. Ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945-1961 рр. – Івано-Франківськ, 1997. – С.33, 36-37.
2. Арсенич П. Греко-католицькі священники в національних змаганнях українців Галичини // Нова зоря. – 1991. – Ч.5-6, ін.
3. Бандрівський М. Митрополит Андрей Шептицький – меценат української археології // Берестейська унія (1596-1996). – Львів, 1996. – С.204-207; його ж. Археологічна діяльність Ісидора Шараневича (1829-1901) // Постаті української археології: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип.7. – Львів, 2000. – С.95-97; Бандрівський М. та ін. З історії досліджень Успенського собору в Галичі // Записки НТШ. Т.СХХV. – Львів, 1993. – С.393-405; його ж. Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець ХІХ-ХХ ст.). Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Львів, 2001.
4. Білас Я.І. Митрополит Андрей Шептицький і проблеми національно-визвольного руху українців. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.
5. Білий Б. Митра Перемишльських владик або так звана “Корона Данила”: міфи і факти // Перемишль і Перемишльська земля. – С.245-248.
6. Бойко М. Владика Діонісій Нярді // Католицький щорічник. – Київ, 1996. С.107-110.

7. Васильєв Р. Блаженний Єпископ-Новомученик Кир Григорій Лакота як ректор першої повної духовної семінарії в Перемишлі та його праця в інших інституціях // Перемишль і Перемишльська земля. – С.155-156.
8. Вл. Любомир (Гузар). Єкуменічна місія Східних Католицьких Церков у баченні митрополита Андрея (Шептицького) // Ковчег. Ч.2. – Львів, 2000. – С.189-212; Расевич В. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблема національно-політичної консолідації українців (1900-1918 роки) // Там само. – С.212-223; Кравчук А. Християнська етика під час німецької окупації Галичини, 1941-1944: митрополит Андрей (Шептицький) про солідарність, опір владі та захист святості життя // Там само. – С.224-272; Глистюк Я. Два листи о. Мирослава Івана Любачівського до митрополита Андрея (Шептицького) з 1941-1942 років // Ковчег. Ч.3. – Львів, 2001. – С.507-510; Гуркіна С. Митрополит Андрей (Шептицький) в період німецької окупації Галичини: найновіша історіографія питання (1989-2000 роки) // Там само. – С.556-565.
9. Волинець О.О. Функціонування Української греко-католицької церкви в контексті державно-церковних відносин. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2003.
10. Генік Л.Я. Релігійно-моральне виховання молоді в навчальних закладах Східної Галичини (кінець XIX – поч. XX ст.). – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – С.199-201.
11. Himka J.-P. Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867-1900 // Canadian Slavonic Papers. – 1979. N21(1). – P.1-14.; ejusd. The Greek Catholic Church and Nation-Building in Galicia, 1772-1918 // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – N8(3-4) – P.426-452; ejusd. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. – Houdmills, 1988; ejusd. Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867-1900. – Montreal-Kingston (Ontario), 1999.
12. Гнот С.І. Греко-католицька церква і організація суспільної опіки Галичини (1921-1939 рр.) // Актуальні проблеми державного управління. Вип.6. – Львів, 2001. – С.299-309.
13. Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського собору Христового Воскресіння. – Івано-Франківськ, 2000.
14. Гринів О. Національно-духовне відродження: історія і сучасність. – Львів: Місіонер, 1995.
15. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів: Інститут історії церкви. ЛБА, 2000. – 426 с.
16. Дзьобан О., Тимочко М. Парафіяльні школи та підручники, видані в Перемишлі українською мовою (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Перемишль і Перемишльська земля. – С.260-272.
17. Дмитрук К. Свастика на сутанах. – Москва, 1976; Петляков П. Уніатська церковь – орудіе антикоммунизма и антисоветизма. – Львів, 1982. Детальніше див.: Гайковський М.І. Митрополит Андрей Шептицький у радянській післявоєнній історіографії // Богословія. Т.55. – Рим, 1991. – С.144-156.
18. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин і питання українсько-польського порозуміння 1904-1939 рр. – Івано-Франківськ, 2001; його ж. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина // Галичина. – 2001. – №5-6. – С.315-321.
19. Єгрешій О. Суспільно-політична та культурно-просвітницька діяльність єпископа Григорія Хомишина (1904-1945 рр.). Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2003.
20. Історичні передумови возз'єднання українських земель / Відп. ред. Ф.Стеблій. – К.: Наук. думка, 1989. – С.258, 266, 267, 270, 308.
21. Історія релігії в Україні. – К., 1999. – С.608-625, ін.
22. Історія споживчої кооперації України / Кер. авт. колективу С.Гелей. – Львів, 1996; Андрій Палій – будівничий та керманич “Маслосоюзу”. Статті, спогади, листи / Упор. Р. Матейко. – Тернопіль, 2001; Мазур М., Скробач В. Кооперативний буквар. – Івано-Франківськ, 1995.
23. Історія Церкви на Україні (від найдавніших часів до монгольської навали). – Жовква: Місіонер, 1932.
24. Казимира Б. Митрополит Андрей Шептицький та канадські українці // Про пам'ятна книга оо. Василян у Канаді. – Торонто, 1953. – С.97-149; її ж. Achievements of Metropolitan A. Sheptycky for Ukrainian Canadians. – Toronto, 1958; Марунчак М. Митрополит Андрей Шептицький на Заході 1920-1923. – Вінніпер; Едмонтон, 1981; Понягишин П. З моїх споминів. Митрополит Андрей Шептицький в Америці // Українці у Вільному світі. Ювілейна книга Українського Народного Союзу, 1894-1954. – Джера Сіті, Нью-Джерсі, 1955. – С.19-36; його ж. Митрополит Андрей Шептицький в Америці // Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицький в Америці. – Філадельфія, 1997. – С.110-123; Хомин П. Митрополит Андрей Шептицький як Апостольський Візитатор для українців у Полудневі Америці // Богословія. – Львів, 1926. – №1/4. – С.207-210; Цегельський Л. Митрополит Андрей Шептицький. – Філадельфія, 1937.
25. Карачко С. Українська Греко-Католицька Церква на Буковині // Католицький щорічник. 1996. – К., 1996. – С.78-80. Див. також: Карачко С. Греко-Католицька Церква на Буковині // Нова зоря. – 1996. – Ч.23, 28.
26. Кашуба М., Мірчук І. Гавриіл Костельник: філософські погляди. – Дрогобич, 2002. – С.9-11, 13.
27. Кіндрат К., Кіндрат К. Андрей Шептицький – праведник України // Християнські цінності: історія і погляд у третє тисячоліття. Зб. наук. записок Національного університету “Острозька академія”. Т. VI. – Острог, 2002. – С.26-31; Чепіль М. Християнська педагогіка Юліана Дзеровича // Там само. – С.439-446.
28. Кметь В. Львівська православна єпархія: короткий огляд історії // Шематизм Львівсько-Сокальської єпархії Української Православної Церкви Київського Патріархату. 2000 рік. Статистично-біографічний довідник. – Львів, 2000. – С.8-44.
29. Коваль І., Джура О., Марчук В. Дорогою Христової науки. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. – 375 с., Коваль І. Ярослав Пастернак – основоположник української церковної археології // Нова зоря. – 1999. – 26 травня.
30. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії. 1918-1929. Т.1. – Київ-Івано-Франківськ, 2002; його ж. Галичина: сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1993. – С.84-99.
31. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998. – С.11-46, 274-368.
32. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998. – С.188-199; Кияк Р. Капелянська служба у Збройних силах України // Нова зоря. – 1996. – Ч.21.
33. Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви. – Філадельфія: Провидіння, 1954.
34. Мартирологія Української Церкви / Упор. О.Зінкевич, Т.Лончина. – Торонто-Балтмор, 1985. – 839 с.

35. Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква. Історичний нарис. – Івано-Франківськ, 2001; його ж. Греко-католики в Другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій // Галичина. – 2001. – №5-6.
36. Мельник Я. З останнього десятиліття Івана Франка. – Львів, 1999.
37. Митрополит Андрей Шептицький. Матер. і документи (1865-1944 рр.). Друге доп. вид. / За ред. Я.Заборовського. – Львів-Івано-Франківськ, 1995.
38. Москалюк М. Українська католицька народна партія і проблема польсько-українського порозуміння // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997; його ж. Український християнсько-суспільний рух Галичини в 20-х рр. ХХ ст. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.
39. Огієнко І. Українська Церква: Нариси з історії Української православної церкви. – Прага, 1942 (2-е вид.: К.: Абрис, 1993). Огієнко І. У 20-30-і рр. ХХ ст. співпрацював із Василіянським видавництвом "Місіонер", працював у бібліотеках Жовківського і Крехівського монастирів.
40. Павлице П. З історії Перемишльської капітули // Там само. – С.167-187.
41. Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – С.117-134.
42. Пашенко В. Греко-католики в Україні. – Полтава, 2002. – С.5-25, 590.
43. Пашенко Володимир. Ярослав Галан. Міфи і факти біографії і творчості // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип.2. – С.61-73.
44. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття. – Т.2. – Рим-Київ, 1997. – С.172-231, 292-305, 381-431.
45. Перевезій В. Українська греко-католицька церква в політичній структурі східногалицького суспільства в 20-30-х рр. ХХ століття // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 1999. – №1; його ж. Греко-католицька церква в умовах українсько-польської конфронтації 20-30-х рр. ХХ ст. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.
46. Пилипів І. Державотворча політика греко-католицької церкви у суспільно-політичному житті Західної України 20-30 років ХХ ст. // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи. – Ч.1. – Львів, 2001.
47. Подолінський В. Слово перестороги. – Львів, 2001; Стеблій Ф. Українці і поляки Галичини в 30-40-х рр. ХІХ ст.: пошуки політичного партнерства // Polska-Ukraina: Historia, polityka, kultura. – Szczecin-Warszawa, 2003.
48. Полек В. Духовна освіта на Прикарпатті // Нова зоря. – 1991. – Ч.33-34; його ж. Священик-мечетан // Нова зоря. – 1991. – Ч.25-26; його ж. Біографічний довідник Прикарпаття. Зощ.1-17. – Івано-Франківськ, 1993; зощ.18-29. – 1999.
49. Пушкар П. Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа. – Львів, 2001.
50. Реєнт О.П., Лисенко О.П. Українська національна ідея і християнство. – К., 1997. – С.30-51, 65-74, 97.
51. Реєнт О. Українсько-польські відносини в ХІХ – на початку ХХ ст. // Історіографічні дослідження в Україні / Голова редкол. В.Смолий; відп. ред. Ю.Пінчук. – Вип.13: У 2-х т.; Україна-Польща: історія і сучасність. Збірник наук. праць і спогадів пам'яті П.М.Калинченка (1923-1983). – Ч.1. – Київ, 2003. – С.90-97; Марчук В. Церковно-релігійне життя в Західно-Українській Народній Республіці (1918-1919 рр.) // Там само. – С.215-220; Заброварний Б. Депортації українського населення із Закарпаття в 1944-1947 роках // Там само. – С.359-374.
52. Сагайдак М., Бубній П. Зарванця. – Тернопіль, 1993; Андрушків Б. Зарванця – святиня землі української. – Тернопіль, 2001: Ведуть в Зарванцю стежки

- і дороги. – Тернопіль: Теревовля, 1995; Яремич Г. Дорога до храму: Ансамбль Жовківської Василіянської церкви, монастиря, друкарні. – Львів, 2000 та ін.
53. Сапеляк А. Київська Церква на слов'янському сході: Канонічно-єкуменічний аспект. – Буенос-Айрес. – Львів, 1999. – С.8.
54. Сковчиас І. Дослідження візитаційної документації Львівської єпархії у Галичині в другій половині ХІХ – першій половині ХХ століття // Ковчег. – Ч.3. – Львів, 2001. – С.470-489.
55. Стахів М. Христова Церква в Україні (988-1596). Нарис історії католицької Церкви та аналіз охрещування в ній інтересу Риму, Царгорода, Варшави і Москви св. В.Великого. – Рим, 1985.
56. Стеблецький Стахій. Переслідування Української і Білоруської католицької церкви російськими царями. – Мюнхен: Українське католицьке видавництво, 1954. – С.59-60, 78.
57. Стемпень С. Організація та територіальна структура Перемишльської греко-католицької єпархії за владства єпископа Йосафата (Коциловського) ЧСВВ (1917-1946) // Перемишль і Перемишльська земля протягом віків / За ред. С.Заброварного; упор. С.Заброварний, М.Литвин, Ф.Стеблій. – Перемишль-Львів, 2003. – С.195-233.
58. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772-1939). – Івано-Франківськ: Акорд, 1994; Ступарик Б., Моцюк В. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772-1939). – Коломия: Вік, 1995; Білавич Г., Савчук Б. Товариство "Рідна школа" (1881-1939). – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999; Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. – Мюнхен: В-во УВУ, 1993; Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква. Історичний нарис. – Івано-Франківськ, 2001, ін.
59. Сурмач О. Греко-Католицька Богословська Академія в роки німецької окупації (1941-1944) // Нарисові зошити історичного факультету Львівського державного університету. – Львів, 1999. – Вип.2. – С.185-187; її ж. Внутрішньодержавне життя УГКЦ в роки німецької окупації (1941-1944) // Питання історії України. – Чернігів, 2000. – Т.4. – С.175-179; її ж. Польсько-український конфлікт і УГКЦ в часи німецької окупації // Українське релігієзнавство. – К., 2000. – №15. – С.59-67; її ж. Єкуменічна діяльність УГКЦ в роки німецької окупації Галичини (1941-1943 рр.) // Київська Церква. – 2000. – №4. – С.72-78; її ж. Соціальна опіка УГКЦ в роки німецької окупації // Історія релігій в Україні. – Львів, 1999. – Кн.2. – С.161-163; Сурмач О., Малик Я. Преса про діяльність Української греко-католицької церкви в період німецької окупації (1941-1944 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 1999. – С.169-179.
60. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. – Люблін, 1991.
61. Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні: В 2-х т. – Рим-Нью-Йорк: Укр. Католицький ун-т ім. Св. Климента папи. 1965-1976.
62. Шкрабюк П. Крехів: Дороги земні та небесні. – Львів, 2002.
63. Комар Ю. Рецензія: Ковчег. – Ч.3. – Львів, 2001. – С.549-552.
64. Ясіновський Ю. Дяко-учительський інститут у Перемишлі // Перемишль і Перемишльська земля. – С.249-259.

Historiography and main tendencies of modern Greek-catholic church exploration are analyzed in the article. The author tries to describe the main scientific achievements and perspectives of this problem's exploration. The problem has become very important among the historians, political scientists, explorers of early texts, ethnographers and pedagogues, including the ones from Prycarpathian university by Vasyl Stefanyk, during the last 10 years.

Шологон Л.І.
ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ
ПЕДАГОГІЧНИХ ТОВАРИСТВ ГАЛИЧИНИ 80-х рр. ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ ст.

В другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. українцями Галичини, які скористалися загальноавстрійським законом про об'єднання та збори громадян від 1867 р., було створено чимало громадських об'єднань. Серед них заслуговують на увагу, з огляду на їхню діяльність, педагогічні об'єднання: Українське педагогічне товариство (УПТ), Взаємна поміч українського вчителства (ВПУВ), Учительська громада. Щоб належним чином вивчити роботу українських освітянських об'єднань, потрібно залучити значну кількість архівних та опублікованих джерел, різних за походженням та інформаційними можливостями.

Найбільше документів, які дозволяють науково досліджувати діяльність українських учительських товариств 80-х рр. ХІХ – початку ХХ ст., зберігається у Центральному державному історичному архіві України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). У фонді 206 цього архіву “Рідна школа” Українське педагогічне товариство” за 1881-1939 рр. [1] зберігаються статuti УПТ, списки його членів, дані про кількість гуртків, шкіл, гімназій та інших навчальних закладів, протоколи засідань керівних органів УПТ, протоколи засідань тих секцій товариств, що займалися видавничою і просвітньо-виховною діяльністю, заклики до громадян із проханням вступати в ряди УПТ, робити пожертви на його користь, списки тих людей, що зробили благодійні внески на рахунок товариства, матеріали про заснування стипендійних фондів УПТ, прохання учнів про надання їм допомоги із таких фондів, листування із іншими товариствами Галичини, матеріали, що стосувалися будівництва навчальних закладів УПТ, діяльності філій цієї вчительської організації.

Фінансовий бік роботи ВПУВ відображено у фонді 486 “Взаємна поміч учительська” [2].

Для дослідження педагогічних товариств чимале значення мають матеріали, вміщені у фонді 146 “Галицьке намісництво”. Оскільки для заснування товариства було необхідно звернутися із відповідним проханням до крайових органів влади, вказати прізвище ініціаторів заснування товариства та подати статут у 5-ти примірниках, то в цьому фонді нагромадилося чимало статутів та інших важливих документів, пов'язаних із створенням українських педагогічних товариств. Наприклад, тут зберігаються декілька статутів УПТ та його філій, що дають можливість простежити неодноразові зміни, які проходили в організації

Шологон Л.І. Джерела до вивчення діяльності українських педагогічних товариств Галичини 80-х рр. ХІХ – початку ХХ ст.

діяльності цього товариства. Крім того, жителі будь-якого міста чи села Галичини, котрі хотіли створити філію вже заснованої вчительської організації, також зверталися із проханням до галицького намісництва. До нього надходили повідомлення про перейменування товариств та філій, проведення загальних зібрань вчительських організацій, зміни у керівництві. Цінними є також матеріали, де керівні органи українських педагогічних об'єднань подають свої звернення, вимоги, протести з окремих питань, які насамперед стосувалися розвитку української освіти [3].

Важливі документи також вміщені у фонді 178 “Крайова шкільна рада”. Найбільш цікавими для вивчення роботи вчительських організацій були статuti навчальних закладів та курсів учительських організацій, звіти про діяльність цих закладів, листування про їхню реорганізацію, надання державного статусу, про їхній перехід на державне фінансування, а також про надання навчальним закладом матеріальної допомоги [4].

Окремі матеріали, що опосередковано стосуються діяльності навчальних закладів українських вчительських товариств, вміщені у фонді 462 “Український горожанський комітет у м. Львові” [5] та фонді 639 “Міністерство віросповідань і освіти у м. Відні” [6]. Цікаву інформацію про видавничу діяльність педагогічних організацій несуть документи, вміщені у фонді 313 “Редакція журналу “Дзвінок” [7] та фонді 401 “Редакція журналу “Літературно-науковий вісник” [8].

Учительські товариства співпрацювали з іншими культурно-просвітними організаціями. У фонді 309 “Наукове товариство ім. Шевченка” (НТШ) зберігаються окремі документи, які дозволяють простежити процес цієї співпраці у видавничій діяльності, організації бібліотек. Зверталися педагогічні товариства до НТШ із проханням надати матеріальну допомогу в організації навчальних закладів [9].

Також у ЦДІА України у Львові зберігаються фонди таких відомих громадських діячів, як А.Шептицького [10], А.Крушельницького [11], К.Студинського [12], В.Шухевича [13], де знаходяться матеріали, що відображають окремі аспекти діяльності вищезгаданих осіб, які мали безпосереднє відношення до роботи педагогічних організацій.

У фонді 1262 “Учбові заклади Львівського шкільного округу” Державного архіву Львівської області зберігаються документи, які мають стосунок до функціонування навчальних закладів УПТ у Львові: початкових шкіл, приватної жіночої учительської семінарії та інших. Відзначається своєю змістовністю звіт дирекції приватної гімназії в місті Яворові, в якому подана детальна інформація про щорічну навчальну та виховну роботу в закладі, кількість учнів, викладацький склад і таке інше [14].

Ряд матеріалів, що стосуються розвитку освіти в Галичині і функціонування освітніх установ УПТ, зібраний в Державному архіві Івано-

Франківської області. У фонді 278 “Державна екзаменаційна комісія по кваліфікації учителів початкових шкіл” [15], фонді 304 “Станіславська державна українська гімназія” [16], фонді 574 “Коломийська приватна жіноча семінарія (УПТ)” [17] вміщено протоколи кваліфікаційних іспитів учителів, вступних іспитів абітурієнтів, журнали успішності та інші джерела.

У Державному архіві Тернопільської області зберігаються документи, які свідчать про роботу гімназійних навчальних закладів у Тернополі. Серед них і ті, де мовою навчання була українська [18].

Листи, неопубліковані спогади та інші матеріали, що торкаються деяких аспектів діяльності учительських організацій, знаходяться у відділі рукописів Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника у фондах Наукового Товариства ім. Шевченка, О. Барвінського, М. Бучинського та М. Підгірянки [19]. Найбільша кількість важливих документів, що стосуються досліджуваної теми, зберігаються у фонді О. Барвінського, адже до нього як члена КШР та авторитетного громадського діяча краю, зверталися педагогічні організації та вчителі з проханням вирішити на користь українців те чи інше питання в галузі освіти, допомогти захистити законні права педагогів, посприяти розповсюдженню книг та підручників, виданих учительськими організаціями. В дуже багатьох випадках з приводу того чи іншого невіршеного питання листування тривало досить довго, що дозволяло відстежити процес вирішення справи. Є також у фонді О. Барвінського чимало документів (грамот, дипломів), які свідчать про його активну участь в українських педагогічних товариствах.

Дуже цікавими є “Спомини про М. Підгірянку” [20] її чоловіка А. Домбровського, активного діяча товариства ВПУВ, які стосуються не тільки особистого життя талановитої вчительки та поетеси, але й її громадської діяльності, оцінки нею суспільно-політичних подій, що відбувалися у Галичині у 80-х рр. XIX – на початку XX ст., боротьби педагогів за свої економічні та політичні права. Спогади А. Домбровського у трьох зошитах лише частково писані ним, основна частина тексту переписана з оригіналу дочкою М. Підгірянки. Оригінал знаходиться у сім’ї Домбровських [21].

У фондах НТШ та М. Бучинського зберігаються листи М. Лисенка до В. Шухевича, редакції журналу “Дзвінок” до М. Бучинського, в яких ідеться про забезпечення УПТ випуску цього дитячого часопису [22].

Листи В. Стефаника до Б. Грінченка, в яких деякі аспекти освітнього життя Галичини та Буковини висвітлено в контексті суспільно-політичних подій, зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського [23].

У відділі рукописних фондів і текстології Інституту української літератури ім. Т. Шевченка Національної академії наук України знаходиться чимало цінних документів, які стосуються діяльності українських педагогічних організацій Галичини, зокрема, у фондах І. Франка, Б. Грінченка, редакції журналу “Дзвінок” та “Українсько-руської видавничої спілки” [24]. Вони дозволяють простежити взаємовідносини між учительськими товариствами і провідними українськими громадсько-політичними діячами, а також містять інформацію про видавничу діяльність товариств.

Отже, архівні джерела, що стосуються досліджуваної теми, складають чималу кількість документів. Це матеріали діловодства державних та громадських установ, навчальних закладів, особисті документи відомих діячів українського руху, де інформація відзначається високою достовірністю.

Іншу велику групу документів становлять опубліковані джерела. Для того, щоб зрозуміти основні принципи функціонування системи освіти в Австро-Угорщині та діяльність культурно-просвітніх товариств, специфіку розвитку шкільництва в Галичині, умови праці вчителів, оплату їхньої роботи, політичний та правовий статус педагогів, необхідне звернення до законодавчих актів. Вони друкувалися в офіційних збірниках “Reichs-Gesetz Blatt fur das Kaiserthum Osterreich” (“Вісник державних законів для Австрійської імперії”), “Вісник законів і розпоряджень краєвих для королівства Галиції і Володимерії з великим Княжеством Краковським” [25].

Одним із пріоритетних напрямків діяльності українських учительських товариств стала боротьба за підвищення заробітної платні педагогам, покращення соціального захисту освітян, надійного забезпечення вчителям громадських прав, гарантованих австрійською конституцією. У XX ст. було прийнято закони, які встановлювали більші розміри платні педагогам і поставили її в залежність від стажу роботи і кваліфікації вчителя, захистили ряд інших законних прав освітян. Використання законодавчих актів дало можливість порівняти закони, прийняті у XIX ст., з новими, проаналізувати зміни, які відбувалися у цих непростих для держави питаннях.

Цінну інформацію для дослідження умов діяльності українських педагогічних об’єднань дали статистичні матеріали, які вміщені у таких збірниках: “Osterreichische Statistik. – Wien, 1851-1910” (Австрійська статистика) [26], “Osterreichische Statistik. Neue Folge. – Wien, 1913-1916” (Австрійська статистика. Нова серія) [27] та ін., де подаються точні дані про рівень писемності, кількість різних типів шкіл у державі

та окремих її коронних краях, розвиток культурно-освітніх громадських об'єднань тощо.

Значну групу друкованих джерел становлять опубліковані статуту, програми різних громадських об'єднань та політичних партій, звернення, звіти про роботу товариств, які видавалися окремими брошурами. Більшість українських учительських товариств (УПТ, “Учительська громада”) [28] чималими тиражами видавали свої статуту – основні правові документи, щоб познайомити широкий загал з метою створення та найважливішими засадами діяльності педагогічних товариств. Без цих джерел дослідження роботи вчительських об'єднань було неможливе.

Більш детально висвітлюють роботу товариств такі друковані джерела, як звіти про діяльність, що видавалися окремими книжками. Регулярно виходили у світ звіти УПТ [29], де вміщено чимало даних про роботу різних інституцій, які діяли в рамках цього товариства, навчальних закладів та курсів УПТ, видавничу діяльність, роботу філій УПТ. Щороку видавалися й звіти ВПУВ [30], які, хоч були менш змістовними, ніж вищезгадані, також мають у собі чимало цінної інформації про економічну діяльність організації, роботу філій та ін.

Крім загальних звітів про діяльність товариств, виходили ще й такі, що надавали інформацію про роботу навчальних закладів та інтернатів педагогічних організацій. Навчання та виховання у шкільних установах УПТ у Львові висвітлено в брошурах під назвою “Звіт шкіл Руського Товариства Педагогічного у Львові”, а також у книжці, присвяченій жіночій учительській семінарії [31]. Протягом усього існування приватної гімназії УПТ у Рогатині видавалися щорічні звіти про роботу, де подані точні дані про число учнів та викладачів, обладнання навчальних кабінетів, бібліотеки, про те, які гуртки відвідували гімназисти у вільний від навчання час, як проходили заходи культурно-масового характеру та ін. [32]. Не менш змістовними були звіти про організацію навчальної та виховної роботи у Городенківській гімназії УПТ [33]. Чимало важливих даних про роботу реальної гімназії ім. М.Шашкевича у Буську також подано у звіті про її діяльність [34]. Цікавим був звіт приватної жіночої семінарії УПТ в Коломиї, де вміщено інформацію про роботу цього навчального закладу від часу заснування до 1914 р. Показані зусилля громадськості, спрямовані на відкриття семінарійних курсів, які згодом переросли в повноцінну семінарію, а також багато інших даних про підготовку майбутніх педагогів у Коломиї [35]. Щорічно окремими невеличкими брошурами виходили у світ звіти про діяльність інституту (інтернату) УПТ ім. Св. Миколая, що ставили собі за мету показати умови життя українських дітей, які навчалися у різних

навчальних закладах Львова [36]. Звіти комітету, що займався будівництвом нового приміщення для інтернату УПТ, видавалися, аби проінформувати громадськість про тих, хто жертвував гроші на будівництво, і показати, з якою метою вони витрачалися [37].

Окрему групу друкованих джерел складає і публіцистика. Такі відомі діячі українського руху, як Л.Цегельський, І.Франко, К.Малицька [38], висвітлюють у своїх працях та на сторінках часописів, скільки зусиль потрібно було докласти для відкриття українських шкіл, за яких умов створювалися вчительські товариства, які політики і діячі найбільше зробили для їхнього успішного розвитку, як вплинули педагогічні товариства на видавництво українських книжок. Їхні публіцистичні твори є досить цікавими завдяки тому, що насичені інформацією та досить неординарними судженнями.

Про діяльність учительських товариств та освітнє життя Галичини написано чимало мемуарної літератури. Розвиток освіти на західноукраїнських землях висвітлив у своїх спогадах серед іншого О.Барвінський [39]. К.Левицький в таких працях, як “Історія політичної думки галицьких українців” [40] та “Українські політики. Сильвети наших давніх послів і політичних діячів 1907-1914 рр.” [41] хоча й коротко, але описав події, сучасником яких він був: заснування УПТ, вирішення найважливіших освітніх проблем. Крім того, він розповідав про визначних політиків, які мали безпосереднє відношення до вчительського руху Галичини.

М.Галушинський у брошурі “Як вибирали собі люди право оснóвувати товариства” [42] написав про причини заснування УПТ. Цікавими є спогади К.Малицької [43] про зусилля УПТ, спрямовані на створення розгалуженої ланки української приватної освіти. На сторінках таких періодичних видань, як “Народний ілюстрований календар товариства “Просвіта”, “Рідна школа” [44] публікувалися статті, де автори серед іншого згадували про діяльність УПТ у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. Л.Ясінчук у своїх працях “Рідна школа в ідеї і житті” та “Рідна школа” в ювілейному році” [45] як безпосередній учасник українського вчительського руху висвітлив події, що стосувалися роботи УПТ у довоєнний час, автор намагався подати достовірні дані про події, очевидцем яких він був, а також об'єктивно їх оцінити.

З нагоди 30-ліття заснування товариства викладачів середніх шкіл “Учительська громада” О.Терлецький у часописі “Українська школа” [46] вмістив досить цікаві спогади з приводу необхідності створення цієї вчительської організації, її ролі в розвитку української освіти та культури загалом.

Декілька мемуарних видань, де вміщені цікаві згадки про діяльність учительських товариств Галичини, створені ними навчальні заклади та багато іншого, вийшли у світ завдяки зусиллям української діаспори. Зокрема це такі видання: "Городенщина. Історично-мемуарний збірник", "Колома й Коломийщина: Збірник споминів і статей про недавнє минуле", "Історико-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики" [47]. Важливими для дослідження педагогічних товариств є статті, де колишні гімназисти та учениці учительських семінарій згадували про організацію навчання в освітніх закладах УПТ.

Досить важливим джерелом, яке дозволило простежити розвиток української освіти та діяльність педагогічних організацій на західно-українських землях у 80-х рр. XIX – на початку XX ст., стала періодика цього часу. Її публікації створюють широкі можливості в доборі фактичного матеріалу і дозволяють доповнити архівні та інші джерела.

Регулярно висвітлювалася робота українських педагогічних товариств на шпальтах таких народовських газет, як "Діло", "Зоря" [48], які інформували про різноманітні події суспільного та культурного життя Галичини. Вищезгадані газети писали про заснування товариств, затвердження статутів, інформували читачів про їхню роботу. Були на сторінках повідомлення про видавничу діяльність товариств, критика за недостатньо активну роботу. Якщо газети, що підтримували народовські ідеї, об'єктивно інформували читачів про роботу українських педагогічних організацій, і критика на їхню адресу була конструктивна, то московські ("Галичанин", "Новый пролом", "Галицка Русь"[49] та інші) не приділяли належної уваги їхньому розвитку на своїх сторінках, а тільки нещадно їх критикували з огляду на свої політичні переконання.

Проте найбільше різнобічної інформації про українські педагогічні об'єднання публікувалося на сторінках учительських часописів, які видавалися зусиллями самих товариств. Висвітлювали діяльність учительських товариств Галичини такі газети, як "Наша школа", "Промінь", "Шкільний часопис", "Учитель", "Луна", "Наше слово", "Прапор", "Учительське слово", "Український учитель", "Рідня школа"[50] тощо. Тут друкувалося багато матеріалів, які інформували про організаційну та просвітньо-виховну роботу педагогічних організацій, а також показували, як вони займаються захистом фахових інтересів освітян.

Для вивчення роботи вчительських товариств Галичини можуть бути використані також польські педагогічні видання "Szkoła" ("Школа"), "Wolna Szkoła" ("Вільна школа"), "Rodzina i Szkoła" ("Сім'я і школа")[51].

Шологон Л.І. Джерела до вивчення діяльності українських педагогічних товариств Галичини 80-х рр. XIX – початку XX ст.

В періодичних виданнях з особливою гостротою відображалися ті непрості проблеми, які стояли перед українцями в освітній галузі. В багатьох публікаціях подавалася не зовсім достовірна інформація, упереджено висвітлювалися ті чи інші події. Особливо це стосувалося матеріалів про політичну діяльність учительських товариств, боротьбу за поліпшення матеріального становища педагогів. Пояснюється це, перш за все, гостротою політичної боротьби, намаганням повернути якомога більше уваги до вчительських проблем. Тому інформація газет повинна співставлятися з повідомленнями з інших джерел.

Підсумовуючи огляд, можна зробити висновок, що збереглося чимало архівних та опублікованих документів, що дають інформацію про розвиток українського освітнього руху в Галичині у 80-х рр. XIX – на початку XX ст. та діяльність педагогічних товариств. Більшість із них лише опосередковано стосуються досліджуваної теми, мають фрагментарний характер, вимагають доповнення інформацією з інших джерел. У багатьох випадках вони потребують всебічного аналізу, перевірки і зіставлення фактів, що в них наводилися. Їх використання в комплексі із іншими джерелами дозволить об'єктивно вивчити діяльність українських педагогічних товариств Галичини 80-х рр. XIX – початку XX ст.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові. Ф.206. "Рідна школа" – Українське педагогічне товариство у Львові. 1881-1939 рр., оп. 1. Спр. 1. Книга протоколів засідань правління товариства 1881-1894 рр. – 105 арк. Спр. 2. Відозви Головного відділу Товариства до громадянства із закликами вступати в члени товариства (1881, 1897, 1907, 1909 рр.) – 8 арк. Спр. 3. Акт пожертвування грошових сум у фонд Товариства Алексієвичем Романом, мешканцем м. Угнова. 1906 р. – 5 арк.; Спр. 9. Протоколи загальних зборів президії Головної управи за 1908-1911 р. – 122 арк. Спр. 12. Протоколи засідань видавничої комісії Товариства 1909-1927 рр. – 99 арк. Спр. 13. Відомості з історії видання журналу "Дзвінок". 1909 р. – 5 арк. Спр. 28. Списки жертводавців у фонд Товариства. 1911-1914 рр. – 10 арк. Спр. 29. Статут товариства за 1912 р. – 40 арк. Спр. 31. Книга протоколів засідань Президії Головної управи 1913-1922 рр. – 496 арк.; Спр. 34. Дані про кількість гуртків, дитячих садків, шкіл, гімназій та членів товариства. 1914 р. – 1 арк. Спр. 731. Звіти, протоколи, листування та інші документи про діяльність Повітового союзу гуртків в Городенці. 1914, 1926-1934 рр. – 164 арк.
2. Там само Ф. 486. Взаємна поміч учительська. 1905-1939 рр., Оп. 1. Спр. 30. Картки внесків членів товариства. 1905-1939 рр. – 183 арк.
3. Там само. Ф. 146. Галицьке намісництво. Оп. 8, спр. 875. Статут українського товариства "Учительська громада" у Львові. 1908 р. – 17 арк.; Оп. 58. Спр. 570. Прохання засновників товариства "Взаємна поміч галицьких та буковинських учителів в місцевостях на літери (Б, Г, Т) про затвердження статутів. 1907 р. – 77 арк.
4. Там само. Ф. 178. Крайова шкільна рада у Львові. Оп. 1. Спр. 3649. Лист управи "Українського педагогічного товариства Міністерству вирощовань і освіти про надання йому грошової допомоги з додатком статуту і звіту про діяльність

- та журналу "Учитель". 1905-1906 рр. – 46 арк.; Оп. 2. Спр. 4241. Звіти про організацію і діяльність приватної жіночої вчительської семінарії. 1907-1913 рр. – 84 арк.; Оп. 2. Спр. 5280. Листування з Міністерством віросповідань і освіти і "Українським Педагогічним Товариством" про надання державного статусу українській приватній жіночій семінарії у Львові і про надання грошової допомоги на утримання цього закладу. 1909-1916 рр. – 193 арк.; Оп. 3. Спр. 526. Звіт про перевірку діяльності приватної гімназії в місті Яворові. 1909 р. – 13 арк.; Оп. 3. Спр. 969. Листування з Міністерством віросповідань та освіти про перехід у власність держави приватної гімназії з українською мовою викладання в м. Рогатині. 1910-1918 рр. – 51 арк.; Оп. 3. Спр. 981. Листування з Міністерством віросповідань і освіти про реорганізацію приватної гімназії в м. Городенці. 1911 р. – 33 арк.; Оп. 4. спр. 252. Звіти про діяльність курсів для неграмотних "Українського педагогічного товариства" у містах Галичини. 1913-1914 рр. – 17 арк.
5. Там само. Ф. 462. Український горожанський комітет м. Львів. Оп. 1. Спр. 210. Листи, замовлення, списки та інші документи про розподіл американських товарів серед українського населення Галичини. 1912-1922 рр. – 220 арк.
  6. Там само. Ф. 639. Міністерство віросповідань і освіти у м. Відні. Оп. 1. Спр. 115. Справа про надання приватній жіночій семінарії при Українському педагогічному товаристві в Коломиї прав державної семінарії. 1910-1918 рр. – 67 арк.
  7. Там само Ф. 313. Редакція журналу "Дзвінок". Оп. 1. Спр. 1. Листи, надіслані дітьми в редакцію з відгуками про надруковані в журналах вірші, оповідання, статті про навчання в школі та збір пожертвувань для товариства "Рідна школа". 1912-1914 рр. – 27 арк.
  8. Там само. Ф. 401. Редакція журналу "Літературно-наукового вісника" м. Львів, оп. 1. Спр. 52. Статті та рецензії Дорошенка В. 1908-1911 рр. – 55 арк.
  9. Там само. Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка. Оп. 1. Спр. 2351. Лист до добродія Івана Кревецького, редактора журналу "Наша школа". 1911р. – 33 арк.
  10. Там само. Ф. 358. Шептицький Андрій Олександрович, граф, митрополит греко-католицької церкви. 1865-1944 рр.. Оп. 2. Спр. 43. Листи педагогічних товариств, гімназій, шкільних рад і ін. про надання їм матеріальної допомоги. 1899-1914 рр. – 53 арк.
  11. Там само. Ф. 361. Крушельницький Антін Владиславович, письменник, педагог. 1878-1937 рр.. Оп. 1. Спр. 30. Рукописи статей і рефератів: "В дома", "Рідна школа", "Замітки і спостереження директора Городенківської гімназії". Б/д. – 258 арк.
  12. Там само. Ф. 362. Студинський Кирило Йосипович, український літературознавець, академік АН УРСР. 1899-1939 рр.. Оп. 1. Спр. 48. Листи шкільної ради, товариства "Учительська громада" та інших освітніх установ про матеріальну допомогу вчителям, надання вчительських посад та інше. 1910-1914 рр. – 91 арк.
  13. Там само. Ф. 735. Володимир Шухевич, український громадський діяч, етнограф, педагог і публіцист. 1849-1915 рр.. Оп. 1. Спр. 31. Повідомлення старшого цензора С.-Петербурзького поштамту про дозвіл передати журнал "Дзвінок" поштовими бандеролями на територію Росії. 1890 р. – 1 арк.
  14. Державний архів Львівської області. Ф. 1262. Учбові заклади Львівського шкільного округу. Оп. 191. Спр. 1. Приватна жіноча учительська семінарія ім. Т.Шевченка у Львові. 1926-1927 рр. 11 арк.; Оп. 288. Спр. 3. Звіт дирекції приватної гімназії в місті Яворові. 1908-1937 рр. – 48 арк.
  15. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 278. Державна екзаменаційна комісія по кваліфікації учителів початкових шкіл. Оп. 1. Спр. 25. Протоколи екзаменів по кваліфікації учителів початкових шкіл. 25 лютого 1911р. – 22 лютого 1922 р. – 206 арк.
  16. Там само Ф. 304. Станіславська державна українська гімназія. 1905-1939 рр.. Оп. 1. Спр. 2. Протоколи вступних іспитів від класів II-VIII за час від заснування гімназії (шк. р. 1905/6 до кінця шк. р. 1921/2) - 253 арк.
  17. Там само. Ф.547. Коломийська приватна жіноча учительська семінарія "Українського педагогічного товариства". 1912-1932 рр.. Оп. 1. Спр. 1. Журнал успішності учнів I-III курсів за 1912/13 навчальний рік. 1912-1913 рр. – 53 арк.
  18. Державний архів Тернопільської області. Ф. 38. Друга державна гімназія в м. Тернополі. Оп. 1. Спр. 2. Протоколи екзаменаційної комісії за 1906-1914 рр. – 188 арк.; Ф. 407. Державна гімназія з українською мовою викладання. Оп. 1. Спр. 1. Протоколи екзаменів зрілості. 1916-1917 рр. – 66 арк.
  19. Наукова бібліотека ім. В.Стефаніка у Львові. Відділ рукописів. Ф. 1. НТШ. Матеріали з редакційного архіву ілюстрованого двотижневика для дітей і юнацтва "Дзвінок", редактором якого був В.Шухевич. Спр. 120. Листи Миколи Віталійовича Лисенка до Володимира Осиповича Шухевича. 1892-1893 рр. – 5 арк.; Ф. 11. Барвінські. Спр. 7. "Руське товариство педагогічне" у Львові. Диплом про присвоєння Олександрю Григоровичу Барвінському звання почесного члена товариства. 1905 р. – 2 арк. Спр. 1133. Домбровський Августин. Лист до Барвінського Олександра Григоровича. 11 червня 1907 р. – 2 арк. Спр. 1347. Кирчів Павло. Листи до Барвінського Олександра Григоровича. 1896, 1906, 1901 рр. – 8 арк. Спр. 3208. Крайова шкільна рада у Львові. Листи до Барвінського Олександра Григоровича. 1910-1918 рр. – 98 арк. Спр. 3316. "Учительська Громада" товариство у Львові. Листи до Барвінського Олександра Григоровича. 1908-1910 рр. – 14 арк. Спр. 3829. Філія "Руського товариства педагогічного" в Щириці. Лист до центрального управління педагогічного товариства у Львові в справі зборів і конференцій товариства, висланий Барвінському Олександрю Григоровичу. 31 жовтня 1892 р. – 2 арк. Спр. 3832. Товариство педагогічне українське у Львові. Копії звернень до шкільної крайової Ради у Львові, вислані Барвінському Олександрю Григоровичу. 1894-1913 рр. – 6 арк. Спр. 4056. Грамота про присвоєння звання почесного члена "Руського Товариства педагогічного" у Львові Барвінському Олександрю Григоровичу. 30 травня 1884 р. – 39 арк. Спр. 5757. Звіт про відвідування Львівських шкіл ученицями-українками. Б/д. – 1 арк. Спр. 5829. Товариство педагогічне у Львові. Статут для шкіл товариства педагогічного у Львові. Поправки Барвінського Олександра Григоровича. Б/д. – 8 арк. Ф. 17. Бучинський. Спр. 53. "Дзвінок" редакція журналу. Листи до Мелітона Осиповича Бучинського. 1890, 1891 рр. – 2 арк.
  20. Наукова бібліотека ім. В.Стефаніка у Львові. Відділ рукописів. Ф. 175. Підгірянка. Спр. 32. Спогади про Марійку Підгірянку, її чоловіка Августина Волошина (Домбровського). – Зош. 1. – 87 арк. Зош. 2. – 11 арк.
  21. Домбровська Є. Матеріали до історії товариства "Взаємна поміч українського вчителства Галичини" // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції: "Рукописна Україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка НАН та проблеми створення інформаційного банку даних". – Львів: НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка, 1996. – С. 106.
  22. Наукова бібліотека ім. В.Стефаніка у Львові. Відділ рукописів. Ф. 1. НТШ. Матеріали з редакційного архіву ілюстрованого двотижневика для дітей і юнацтва "Дзвінок", редактором якого був В.Шухевич. Спр. 120. Листи Миколи Віталійовича Лисенка до Володимира Осиповича Шухевича. 1892-1893 рр. – 5 арк.
  23. Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису. Ф. III. Архів Грінченка Б. Д. № 39529. Стефанік Василь. – 1900 р. – 2 арк.
  24. Інститут української літератури ім. Т.Шевченка. НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 3. Іван Якович Франко (1856-1916 рр.) – український письменник, вчений, громадський діяч. Спр. 2504. Бандрівський К. Лист до товариства "Учительська громада" в Коломиї. 19 грудня 1910 р. – 3 арк. Ф. 64.

- Українсько-руська видавнича спілка. 1898-1917 рр. Спр. 203. Товариство "Промінь" у Вашківцях. Листівка до видавничої спілки. 1906 р. – 1 арк. Спр. 251. Юцишин І. Лист до "Видавничої спілки". Б/д. – 2 арк. Ф. 76. "Дзвінок" – ілюстрована часопись для дітей середнього віку. Спр. 16. Глібов І.Я. Лист до редакції журналу "Дзвінок". 8 листопада 1891 р. – 2 арк. Ф. 130. Гринченко Борис Дмитрович (1863-1910 рр.) – український письменник і перекладач, педагог. Спр. 11. Листівки з фотознімками народної школи ім. Б.Грінченка у Львові. Б/д. – 1 арк. Ф. 135. Барвінський Олександр Григорович (1847-1926 рр.) – український історик літератури, педагог, громадський діяч. Барвінський О. "Спомини з мого життя". Зош. 2. – Частина III. – 1888-1889 рр. – 75 арк.
25. Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1869. – Wien, 1869. – S. 277-288; Устава о правних отношениях stanu учительского въ публичных школахъ народныхъ // Вісникъ законъ и распоряджений краєвихъ для Королевства Галиції і Володимиріи съ великимъ Княжествомъ Краковскимъ. – Львов: Б.м.в., 1873. – Частина 251. – С.192-204.
26. Österreichische Statistik. – Wien, 1851-1910.
27. Österreichische Statistik. Neue Folge. – Wien, 1913-1916.
28. Статут Руського Товариства Педагогічного для кружків педагогічних. Затверджений рескриптом ц. к. Намісництва у Львові з дня 11 липня 1904. Ч. 89. 165. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1904. – 4 с.; Статут Руського Товариства Педагогічного. Затверджений ц.к. Намісництвом дня 6 серпня 1881. Ч. 37. 847. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1881. – 15 с.; Статут Руського Товариства Педагогічного. Затверджений рескриптом ц.к. Міністерства справ внутрішніх з дня 24 січня 1402. Ч. 23821/01. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1902. – 13 с.; Статут товариства "Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок". – Львів: Взаїмна поміч гал. і бук. учителів і учительок, 1906. – 43 с.; Статут товариства "Учительська Громада", товариства учителів вищих шкіл у Львові. – Львів: Учительська Громада, б/р. – 8 с.; Статут Українського Товариства Педагогічного. Прийнятий до відома Високим ц. к. Правительством рескриптом ц. к. Міністерства внутрішніх справ з дня 15 червня 1912 р. Ч. 16. 626. – Львів: Українське Педагогічне Товариство, 1912. – 12 с.
29. Звіт Виділу Руського Товариства Педагогічного у Львові за час від 1 січня 1906 до 31 грудня 1906 року. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1907. – 28 с.; Звіт Виділу філії "Руського Товариства педагогічного" в Перемишлі за рік адміністраційний 1909/10. – Перемишль: Руське Товариство Педагогічне, 1910. – 4 с.; Звіт Виділу філії "Руського Товариства педагогічного" в Перемишлі за рік адміністраційний 1910/11. – Перемишль: Руське Товариство Педагогічне, 1911. – 4 с.; Звіт з діяльності Руського Товариства Педагогічного за рік 1907. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1908. – 23 с.; Звіт з діяльності Руського Товариства Педагогічного за рік 1908. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1909. – 32 с.; Звіт з діяльності Руського Товариства Педагогічного за рік 1909. – Львів: НТШ, 1910. – 84 с.; Звіт з діяльності Руського Товариства Педагогічного за час від 1 січня 1905 до 31 грудня 1905 року. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1906. – 28 с.; Звіт з діяльності Товариства "Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок" за 1912 р. – Львів: Взаїмна поміч гал. і бук. учителів і учительок, 1913. – 32 с.
30. Звіт з діяльності Головної Управи Товариства "Взаїмна Поміч гал. і буков. учителів і учительок" у Львові за рік 1910. – Львів: Взаїмна Поміч гал. і бук. учителів і учительок, 1911. – 29 с.; Звіт з діяльності Товариства "Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок" за 1912 р. – Львів: Взаїмна

- поміч гал. і бук. учителів і учительок, 1913. – 32 с.; Звіт у діяльності Товариства "Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок" за 1913 р. – Львів: Взаїмна поміч гал. і бук. учителів і учительок, 1914. – 40 с.; Звіт з діяльності Товариства "Взаїмна поміч галицьких і буковинських учителів і учительок у Львові" за час від 1 вересня 1905 до кінця 1906 року. – Львів: Взаїмна поміч гал. і бук. учителів і учительок, 1907. – 18 с.; Короткий звіт з діяльності Товариства "Взаїмна Поміч" // Луна. – 1907. – 12 жовтня.
31. Звіт приватної жіночої семінарії Кружка Українського Педагогічного товариства в Коломиї. – Коломия: Українське Педагогічне Товариство, 1914. – 48 с.; Звіт шкіл Руського Товариства Педагогічного у Львові за рік шкільний 1909/10. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1910. – 39 с.; Звіт шкіл Руського Товариства Педагогічного у Львові за рік шкільний 1911/12. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1912. – 40 с.
32. Звіт Дирекції приватної гімназії з руським язиком викладовим Філії Руського Товариства Педагогічного в Рогатині за рік шкільний 1909/10. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1910. – 32 с.; Звіт Дирекції приватної гімназії з руською викладовою мовою Філії Руського Товариства Педагогічного в Рогатині з правом прилюдності за рік шкільний 1910/11. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1911. – 91 с.; Звіт Дирекції приватної гімназії з руською викладовою мовою Філії Руського Товариства Педагогічного в Рогатині з правом прилюдності за рік шкільний 1911/12. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1912. – 111 с.; Звіт Дирекції приватної гімназії з українською викладовою мовою Кружка Українського Товариства Педагогічного в Рогатині за шкільний рік 1912/13. – Львів: Українське Товариство Педагогічне, 1913. – 108 с.; Звіт Дирекції приватної гімназії з українською викладовою мовою Кружка Українського Товариства Педагогічного в Рогатині за шкільний рік 1913/14. – Львів: Українське Товариство Педагогічне, 1914. – 94 с.
33. Звіт Дирекції української приватної гімназії в Городенці за шкільний рік 1909/10. – Жовква: Руське Товариство Педагогічне, 1910. – 26 с.; Звіт Дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою за шкільний рік 1911/12. – Львів: Українське Педагогічне Товариство, 1912. – 68 с.; Звіт Дирекції приватної гімназії в Городенці з українською викладовою мовою за шкільний рік 1912/13. – Львів: Українське Педагогічне Товариство, 1913. – 38 с.
34. Звіт Дирекції ювілейної приватної гімназії реальної ім. Маркіяна Шашкевича філії Руського Товариства Педагогічного в Буську за рік шкільний 1911/12. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1912. – 20 с.
35. Звіт приватної жіночої семінарії Кружка Українського Педагогічного товариства в Коломиї. – Коломия: Українське Педагогічне Товариство, 1914. – 48 с.
36. Друге справоздане зь діяльності інституту Руського Товариства Педагогічного у Львові за рік 1889/90. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1890. – 8 с.; Перше справоздане зь діяльності інституту Руського Товариства Педагогічного у Львові під покровом св. Николая за рік 1889/9. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1889. – 15 с.
37. Звіт Комітету будови бурси "Руського Товариства Педагогічного у Львові" за час від 1 січня до 31 грудня 1908 р. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1908. – 3 с.; Звіт Комітету будови бурси "Руського Товариства Педагогічного у Львові" за час від 1 січня до 31 грудня 1909 р. – Львів: Руське Товариство Педагогічне, 1910. – 52 с.
38. Малицька К. Наші дівчата в наших школах // Звіт шкіл Руського Товариства Педагогічного за рік шкільний 1909/10. – Львів: Руське товариство педагогічне, 1910. – С. 3-10; Франко І. Поляки і русини // Зібрання творів: У 50-ти томах. – Т. 46.

- Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 317- 330; Цегельський Л. З галицької України // Літературно-науковий вісник. – К.: Б.м.в., 1911. – Кн. III – С.635-644.
39. Барвінський О. Спомини з мого життя. – Львів: Накладом Якова Оренштейна, 1913. – Ч. 2. (1871-1888). – 406 с.
40. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців (1864-1914). На підставі споминів і документів. – Львів: Друк. О.Василян у Жовкві, 1926. – 432 с.
41. Левицький К. Українські політики. Сильвети наших давніх послів і політичних діячів 1907-1914 рр. Друга частина. – Львів: Видавнича спілка “Діло”, 1937. – 108 с.
42. Галушинський М. Як вибороти собі люди право основувати товариства? – Львів: Просвіта, 1920. – 21 с.
43. Малицька К. В боротьбі за рідну школу // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1924. – Т. 82-84. – С.261-265.
44. Сучасне наше шкільництво та “Рідна школа” У.П.Т. // Народний ілюстрований календар товариства “Просвіта” на переступний рік 1924. – Львів: Просвіта, 1923. – С. 117-120; Шкільництво на українських землях в XIX і на початку XX ст. // Рідна школа. – 1934. – 15 березня.
45. Ясінчук Л. Рідна школа в ідеї і в житті. Підручник для рідношкільних організацій. – Львів: Рідна школа, 1934. – 208 с.; Ясінчук Л. “Рідна школа” в ювілейному році. – Львів: Рідна школа, 1931.– 24 с.
46. Терлецький О. 30-ліття “Учительської Громади” (1908-1938) // Українська школа. – 1938. – Ч. 1-6. – С. 2-5.
47. З діяльності “Рідної школи” в Коломийщині // Коломия й Коломийщина. Збірник споминів про недавнє минуле. Український архів. Наукове товариство ім. Шевченка. – Філадельфія: Видання “Комітету коломиян”, 1988. – Т. 46. – С.93-96; Марунчак М. До початків української гімназії в Городенці // Городенщина. Історико-мемуарний збірник. НТШ. Український архів. – Нью-Йорк – Торонто – Вінніпег, 1978. – Т. XXXIII. – С. 134-135; Соневицький М. Передісторія гімназії УПТ в Копичинцях // Історико-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики. Український архів. Наукове товариство ім. Шевченка. – 1974. – Т. 26. – С.287-288.
48. Діло. Щоденник. – Львів, 1880-1939; Зоря. – Львів, 1880-1897.
49. Галицька Русь. – Львів, 1891-1892; Новый пролом. – Львов, 1883-1897; Галичанин. – Львів, 1889-1913.
50. Промінь. Независимий орган українського учительства. – Вашківці, 1904-1907; Наша школа. Науково-педагогічна часопись. – Львів, 1909-1914; Школьна часопись. – Львів, 1880-1888; Учитель. Орган Руского тов. Педагогічного. – Львів, 1889-1914; Луна. Независимий орган укр. учительства. – Львів, 1907; Наше слово. – Львів, 1907; Прапор. – Львів – Коломия, 1908-1912; Учительське слово. – Львів, 1912-1914, 1927-1929; Український учитель. Становий орган укр. народного учительства у Галичині. Педагогічно-науковий журнал. – Станіслав, 1911; Рідня школа. Педагогічний додаток до “Українського учителя”. – Станіслав, 1911.
51. Slovo Polskie. – Warszawa, 1897-1937; Szkoła. Organ Polskiego Towarzystwa Pedagogicznego. – Lwów, 1868-1913; Wolna Szkoła. – Lwów, 1911.

In the article the source materials are analysed which allow to study the activities of the Ukrainian Teachers' Organizations of Galychyna Region from the 80-ies of the 19th century to the beginning of the 20th century. Considerable attention is paid to the statutes of the pedagogical societies, to accounts of their work, to statistical an publicistic materials, to reminiscences of remarkable figures of the teachers' movement.

СОЦІАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ ДРІБНОЇ ШЛЯХТИ У ГАЛИЧИНІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)

Незважаючи на інтенсивний розвиток етнологічної та історичної наук, на широкий підбір тем дослідження, таке явище, як розвиток дрібної галицької шляхти досі залишається поза увагою науковців. Проте ця суспільна верства Галичини XIX ст. є цікавим і на сьогодні маловивченим феноменом нашої історії. Цим і зумовлюється завдання даної статті: на тлі суспільно-політичних подій кінця XVIII – початку XX ст. прослідкувати еволюцію та збереження в краї своєрідного замкнутого соціального прошарку дрібної шляхти.

Ще в XIX ст. І.Франко писав: “Поки що спеціальних вислідів історичних про тату шляхту нема, і ми не знаємо, де, за що і звідки взялася та шляхта по наших селах...” [29, с.180]. З того часу минуло більше як століття, але ситуація з дослідженням даної теми майже не змінилася. Українські та польські дослідники XIX – початку XX ст. (Я. Головацький [16], В.Завадзький [37], М.Зубрицький [20; 21], В.Лозінський [32], В.Площанський [26], І.Франко [29] та ін.) у більшій чи меншій мірі з різних боків висвітлювали дрібну галицьку шляхту в своїх працях. Радянськими істориками, окрім деяких (М.Герасименко [15], Ю.Гошко [18]), ця проблема не розроблялася. Серед доробку діаспорних науковців цінним є дослідження з історії шляхетських сіл І.Кузича-Березовського [25].

Поряд із тим польські дослідники міжвоєнного періоду і сьогодні (П.Домбковський [31], В.Пульнарвич [33; 34], К.Слюсарек [36]) зробили поки що найбільший вклад у вивчення дрібної шляхти, в тому числі в Галичині. Слід віддати належне сучасному вченому К.Слюсареву, який здійснив досить повне дослідження історії цього соціального прошарку в XIX ст., склав карту його розселення в Галичині. Проте в усіх працях дослідників Польщі провідною є ідея “рутенізації” дрібної польської шляхти під впливом українців Галичини. Хоча відомо, що процес асиміляції завжди проходить у бік пануючого етносу (для українців на галицьких землях це були поляки), наприклад, ополячення української знаті. Чому ж тоді, на думку наших сусідів, польська дрібношляхетська верства українизувалася?

Проблема дрібної шляхти в сучасній українській історичній науці почала розроблятися в останні десятиріччя XX ст. Дослідники Г.Горинь [17] та Р.Кирчів [22] лише епізодично, в контексті своїх досліджень висвітлюють становище та побут цієї шляхти. На сьогодні немає жодної

праці, де комплексно було досліджено дрібну українську шляхту в Галичині як окремий соціальний прошарок зі своїми звичаями і традиціями. Тому у даній статті зроблено спробу показати становище цієї шляхти в контексті подій, що відбувалися після входження Галичини до складу Австрійської імперії.

Дрібна малоземельна шляхта, що проживала відрубними компактними поселеннями або разом з іншими селянами в Галичині в кінці XVIII – на поч. XX ст., у науковій та художній літературі визначається як “ходачкова” (“chodaczkowa”), “чинішова”, “околишня”, “загородова” (“zagrodowa”), “заумінкова” (“zasciankowa”), “загонова” (“zagonowa”). Цей соціальний прошарок був поширений не тільки в Галичині, а й по всій Україні. Зокрема, дрібну шляхту Київської та Волинської губерній у свій час досліджував В. Антонович [13]; її еволюція детально висвітлена у ґрунтовному дослідженні Н. Яковенко “Українська шляхта в кінці XIV – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)” [30].

Про походження малоземельної шляхти й досі в науковій літературі точаться суперечки. Польські дослідники в більшості вважають її прийшлим елементом на галицьких землях. Один з учених міжвоєнного періоду В. Пульнарівич писав: “З захопленням Червоної Русі за короля Казимира Великого розгорнулася тут колонізація польського рицарства, колонізація військова для забезпечення південного та східного кордонів польської держави. З тих колонізаторів походить сьгоднішня шляхта загорова, яка у великій кількості осіла на Прикарпатті та східній Малопольщі” [33, s. 17-18]. На думку радянських та сучасних українських істориків, дрібна шляхта в Галичині походить від нащадків бояр, княжих слуг, військових поселенців ще за часів Галицького князівства, які були наділені окремими привілеями та землею і виконували охоронні та адміністративні функції [18, с. 77; 19, с. 368-369]. В. Кобільник обґрунтував цю теорію наявністю значної кількості городищ та військових поселень княжої доби на території між Дрогобичем і Самбором [23, с. 6]. Родовід їхній виводять із двох гербових груп Сас і Корчак. У період Речі Посполитої дрібна шляхта зберігала свої права: не відробляла напщину та деякі інші повинності, володіла землею і мала право голосу у місцевих ссймиках, хоча за матеріальним становищем вона нічим не відрізнялася від селян.

Після переходу Галичини в 1772 р. під владу Австрійської монархії уряд постановив представникам шляхетського стану підтвердити своє шляхетство. Цісарським патентом від 3 липня 1775 р. уся шляхта була поділена на дві групи: до першої належали князі та графи, до другої – нижчі прошарки шляхетського стану, в тому числі і дрібна шляхта. Для

надання декретів про шляхетство або легітимацій спочатку створили спеціальну т.зв. Комісію магнатів. У 1782 р. її функції було передано гродським і земським судам, які перейшли у спадщину від Речі Посполитої. Після ліквідації цих судів (остаточно у 1788 р.) справами шляхти займався Становий відділ (Collegium Statum), організований у 1782 р. Із 1861 р. його компетенції перебрав Крайовий відділ, який діяв до 1920 р. [27, с. 141]. Щоб підтвердити належність до привілейованого стану, шляхтичам потрібно було подати документи про надання шляхетства їхнім предкам польськими королями. З часом за такі приймалися і записи в документах гродських та земських судів, а також свідчення не менше як чотирьох магнатів. Усі докази про шляхетське походження вносилися до спеціальних “Книг шляхти”, на основі яких у 1857 р. у Львові вийшло видання “Реєстр галицької та буковинської шляхти” (“Rozet szlachty galicyjskiej i bukowinskiej”) [12]. Нащадки галицької шляхти продовжували підтверджувати своє походження навіть на початку XX ст., про що свідчать документи 165 фонду Центрального державного історичного архіву України у Львові (Крайовий комітет у Львові (1861-1920 рр.)) [1].

У процесі легітимації брала участь і дрібна шляхта. Однак потрібні для подання документи важко було відшукати і не в усіх вони були. Через те підтвердження отримала в більшості шляхта, яка мешкала в основному у великих компактних шляхетських поселеннях, таких, як Березів, Бачиня, Чайковичі, Драгомирчани, Грабовець, Явора, Ільник, Кульчиці та інші [36, s. 115]. Зокрема, “Rozet szlachty galicyjskiej i bukowinskiej” подає 351 особу з прізвищем Білінський (Bilinski), з них 20 походили із с. Білина Велика [12, s. 16-22]. Таким чином, процес легітимації засвідчив існування в XIX ст. на галицьких землях, до певної міри умовного, соціального прошарку дрібної шляхти.

Як уже зазначалося, ареали розселення представників даної верстви в Галичині детально визначені польським дослідником К. Слюсареком і є, на нашу думку, прийнятними. До найбільших районів концентрації шляхетського прошарку належали чортківсько-подільський, самбірський, станіславсько-коломиїський, а також бережанський та сяноцький [36, s. 111-112]. Зокрема, в чортківсько-подільському районі поселення шляхти були в Чорткові, Купчинцях, Могильниці, Варваринцях, Теревовлі, Романівці. Найбільшим за кількістю шляхти був самбірський ареал, де нараховувалося близько 60 шляхетських поселень. До них належали Білина Велика, Ільник, Явора, Комарники, Матків, Сілець, Верхне Висоцьке та інші. У станіславсько-коломиїському районі центрами найбільшого скупчення шляхти були Верхній та Нижній Березови, Обертин, Стецева. Крім того, у стрийській окрузі знаходилися два

великі шляхетські села Корчин та Крушельниця [31, с.3]. Огляд архівних рукописних матеріалів та історико-етнографічної, довідкової літератури дозволяє нам доповнити список шляхетських поселень. До них відносилися Витвиця [26, с.70], Креховичі [6, арк.4-22], Верхній Струтинь [14, с.332], Бережниця Пляхетська [2, арк.33-34], Хотимир [16, с.26], Голінь, Гопнів, Стушниця [35, с.22-32], Гординя [10, с.58], Винники [5, арк.1-49], Мшанець [21, с.152], Пагуєвичі, Ясениця Сільна [29, с.182-185], Криниця, Улично Долішне [28, с.283,427], Терло, Топільниця [7, арк.5].

Проте і цей перелік залишається далеко не повним. Місць проживання шляхти було набагато більше. Генетична пов'язаність між назвами сіл та широко розповсюдженими найменуваннями шляхетських родів уточнює місцезнаходження, а можливо, і походження дрібної шляхти. Наприклад, Бережниця (Бережницькі), Чайковичі (Чайковські), Кульчиці (Кульчицькі), Висоцьке (Височанські), Зубриця (Зубрицькі), Ільник (Ільницькі), Комарники (Комарницькі) і т.д. Однак це не означає, що в тому чи іншому селі проживали представники тільки одного роду. Зокрема, в 1846 р. у с. Комарники мешкали Ільницькі, Височанські, Яворські, Комарницькі, Матківські, Зубрицькі, Долинські [3, арк.1-3], у с. Крушельниця відповідно Крушельницькі, Яворські, Голінські, Підгородецькі [4, арк.1-3 зв.].

У кількісному співвідношенні дрібна шляхта становила найбільшу частину всього шляхетського стану. На кінець XVIII ст. її нараховувалося близько 12 тис. сімей [15, с.83]. З іншого боку, малоземельна шляхта разом із селянством та духовенством складала соціальну структуру сільського населення Галичини в досліджуваній період. Найбільший відсоток становило селянство.

За своїм внутрішнім складом дрібна шляхта була неоднорідною. З-поміж неї виділялися вільні селяни та чиншова шляхта. Кількісно перші поступалися місцем чиншовій шляхті. Вони не знали панщинних та інших кріпосних повинностей, самі обробляли землю, хоч і соромилися свого мужицького становища. Чиншова шляхта становила більшу частину шляхетського прошарку. Вона не мала власної землі, тому користувалася дрібними панськими наділами або сиділа на садибах-загородах. Не відбуваючи панщини, "чиншовики" належали до складу підданого населення поміщицького маєтку, сплачували чинш^{*} і виконували дрібні послуги для двору.

Звільнення від рекрутської служби було ще одним привілеєм для малоземельної шляхти. Дмитро Терлецький, господар із с. Мшанець,

* Чинш – податок натурою чи грошима на користь поміщика

так згадував про рекрутчину в 1899 р.: "...Другі, що повтікали ховалися, як хто міг... Шляхта не йшла, хто показував літимацію, того увільняли. Через того кождий шляхтич виходжував літимацію для себе і своїх потомків" [20, с.152].

До скасування панщини в Галичині сільське населення поділялося на категорії в основному за функціями, які воно виконувало стосовно панського двору. Після 1848 р. критеріями визначення стали майнові ознаки. Це відчутно вдарило по сільській шляхті. Вона зрівнялася у правовому статусі з іншими селянами, хоча за матеріальним становищем часто стояла на рівні сільських бідняків. У зв'язку з цим серед дрібної шляхти мали місце антиавстрійські настрої та симпатії до колишньої Речі Посполитої, яка толерувала шляхетську вищість. Це вміло використовували польські політики, обіцяючи з відновленням Польщі повернути колишні шляхетські права і привілеї. "У літах 1830, 1848 і 1863, оповідають наші люди, – писав І.Франко, – шляхта наша пильно прислухувалася до всіх звісток про польські повстання, живо сприяла їм, гурмами поступала в різні "гвардії народові" [29, с.182].

Складне матеріальне становище не дозволяло шляхтичам брати пряму участь у політичному житті краю. Податковий ценз до станового сейму (1775-1845 рр.) дорівнював щонайменше 75 золотих ринських^{*} на рік. Виборча ординація галицького крайового сейму (1861-1918 рр.) постановляла, що право на голосування мали тільки 2/3 найбільш оподаткованих членів даної громади. Тим часом частина дрібної шляхти займала 1/3 серед найменш оподаткованих [36, с.117].

Невід'ємною складовою суспільно-політичного життя XIX ст. в Австрійській імперії (з 1867 р. – Австро-Угорщина) був процес національного відродження поневолених народів. У Галичині ними були українці та поляки. Розкриваючи участь представників шляхетської верстви в цьому процесі, не можна обминути увагою дискусійне питання про їхній національний характер, який проявлявся, зокрема, на мовному та релігійному рівнях. Про те, що дрібна шляхта говорила руською (українською) мовою, у свій час писали В.Лозінський [32, с.296], В.Пульнар-ович [34, с.133], І.Франко [29, с.180]. Однак не варто відкидати присутність полонізмів у мові деякої частини цієї шляхти. Метричні книги про народження греко-католицьких парафій Галичини в XIX ст. містять дані про віросповідання дрібної шляхти [2-6]. Хоча не можна заперечити факти окультизації деяких представників цієї верстви, що відбувалося

* Ринський – назва австрійського (австро-угорського) гульдена (флорена) у Галичині в період її перебування у складі Австрійської імперії (з 1867 р. – Австро-Угорської).

найчастіше через змішані шлюби. Яскравим прикладом цього служать метричні записи про одруження с. Бережниця Шляхетська в 1860 р. З п'яти шлюбів троє було укладено між шляхтою. Серед них дві пари (Михайло Крушельницький та Юліанна Ясінська, Петро Крушельницький та Софія Бережницька) греко-католицького і одна "змішаного" (Петро Просяновський католицького і Катерина Бережницька греко-католицького) віросповідань [2, арк.39]. У 90-х рр. XIX ст. у с. Тернова Вижня і Тернова Нижня було "багато шляхти сурдутової латинського обряду" [24, с.263]. За даними шематизму Перемишльської єпархії на 1909 р., у селах Білина Велика, Верхнє Висоцьке, Городище, Комарники, Кульчиці, Сілець, Розсохи, Чайковичі місцева шляхта була патроном греко-католицьких парафіяльних церков [11, с.223, 61, 225, 65, 340, 234, 381, 179].

Про те, що частина представників шляхетського прошарку в Галичині ідентифікувала себе з русинами, свідчить назва заснованого у 1907 р. у Самборі "Товариства руської шляхти в Галичині" [8, арк.1]. Поява цього товариства підтвердила живучість ідей про колишнє шляхетство в пам'яті народу та засвідчила спробу сільської шляхти влитися у політичне життя краю. Під впливом народовців у шляхетських селах відкривалися філії товариства "Просвіта". Відомо, що в 1909 р. читальні "Просвіта" були в Білині Великій, Городиці, Сільці, Кульчицях [11, с.223, 225, 234, 340]. У Корчині Шляхетному у 1907 р. із 73 дворів до "Просвіти" записалося 63 мешканці [17, с.36]. У деяких селах, де священники сповідували москвофільські ідеї, діяли читальні "Общества ім. М.Качковського". Зокрема, у Верхньому Висоцькому в 1909 р. до читальні належали 77, у Чайковичах – 27 осіб [11, с.61, 179]. Проте так було далеко не всюди. Вчитель із Самбора М.Біленький в 1896 р. у листі до О.Барвінського писав: "Кандидат руський до Союму з нашого Комітету в Самбірщині може мати повадження, бо много голосів припадає на села шляхотські, а на ті москвофіли тутейші жадного впливу не мають" [9, арк.23-24]. Разом із тим, все це не означає, що частина вихідців із дрібної шляхти не могла брати участь у польському суспільно-політичному русі XIX – початку XX ст.

Таким чином, незважаючи на перехід у нові суспільно-політичні реалії після поділу Польщі, в соціальній структурі населення Галичини продовжував зберігатися своєрідний прошарок дрібної шляхти, що і підтвердив процес легітимації. В період, коли шляхетські права та привілеї майже, а то й зовсім нічого не вирішували, представники цієї верстви зуміли зберегти свою окремність. Пристосовавшись до нових умов часу, вони включаються в суспільно-політичне життя краю.

Глибшого, детальнішого дослідження потребують питання історії культури та побуту дрібної шляхти в Галичині, що допоможе краще зрозуміти формування етнічної ідентичності серед цієї верстви.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф.165, оп.6а, спр.19-46.
2. Там само, ф.201, оп.4а, спр.59.
3. Там само, ф.201, оп.4а, спр.2588.
4. Там само, ф.201, оп.4а, спр.2786.
5. Там само, ф.201, оп.4а, спр.6326.
6. Державний архів Івано-Франківської області, ф.631, оп.1, спр.490.
7. Державний архів Львівської області, ф.1245, оп.2, спр.24.
8. Там само, ф.1245, оп.2, спр.45.
9. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка НАН України. Відділ рукописів, ф.11, спр.626, папка 59.
10. Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження. – Львів, 2002. – Т.2. – 450 с.
11. Шематизмъ всего клира Греко-Католицкого Епархій соединенныхъ Перемишской, Самборской и Сяноцкой на рокъ воль рожд. Хр. 1909. – Перемишль, 1908. – 540 с.
12. Roczet szlachty Galicyjskiej i Bukowickiej. – Lwów, 1857. – 335 s.
13. Антонович В. Содержание актовъ объ околичной шляхты // Об происхождении шляхетскихъ родовъ въ Юго-Западной Россіи. – К., 1867. – С.1-62.
14. Бігун-Єзерська А. Незабутній Струтин Нижній // Стрийщина. Історично-мемуарний збірник. – Нью-Йорк-Торонто-Париж-Сідней, 1990. – Т.3. – С.331-334.
15. Герасименко М. Класи і соціальні групи в Галичині в кінці XVIII ст. // З історії західноукраїнських земель. – К., 1957. – Т.2. – С.78-107.
16. Головацький Я. О костюмах или народномъ убранствѣ русиновъ или русскихъ въ Галичинѣ и северовосточной Венгрии. – Пг., 1868. – 62 с.
17. Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-і рр. XX ст.). – К., 1993. – 200 с.
18. Гошко Ю. Населення Українських Карпат XV – XVIII ст. – К., 1976. – 204 с.
19. Греков Б. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. – М. – Л., 1946. – 359 с.
20. Зубрицький М. Причини до історії рекрутчини в Галичині при кінці XVIII і до половини XIX століття // Записки НТШ. – 1901. – Т.42. – Кн.4. – С.1-18.
21. Зубрицький М. Село Мшанець Старосамбірського повіту. Матеріали до історії галицького села // Записки НТШ. – 1907. – Т.77. – С.114-170.
22. Кирчів Р. Дрібна шляхта Українського Прикарпаття // Збірник праць і матеріалів на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. Львів, 1998. – С.106-118.
23. Кобільник В. Походження карпатської і підкарпатської шляхти // Новий час. – 1936. – Ч.105. – 12 травня. – С.6.
24. Кузев И. Жите-буте, звичай і обычаї горского народу // Зоря. – 1889. – Ч.15-16. 13 серпня. – С.262-265.
25. Кузич-Березовський І. Березівське боярство на тлі історії України. – Б.М., 1962. – 286 с.
26. Плошанський М. Некоторые села Галицкой Руси // Литературный сборникъ Галицко-Русской Матицы. – 1870. – С.31-88.
27. Сварник І. Архіви і затвердження шляхетства (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Шоста наукова геральдична конференція. Львів, 1997. – С.140-142.

28. Скоцилас І. Читальні Провіти в місті Дрогобичі та в селах та містах Дрогобиччини // Дрогобиччина – земля Івана Франка: збірник географічних, історичних та етнографічно-побутових і мемуарних матеріалів. – Нью-Йорк, 1973. – Т.1. – С.229-444.
29. Франко І. Діло про шляхту ходячкову // Збір. творів: У 50-ти т. Літературно-критичні праці (1876 – 1885). – К., 1980. – Т.26. – С.180-186.
30. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 412 с.
31. Dąbkowski P. Szlachta zaściankowa w Korczyniu i Kruszelnicy nad Stryjem. – Lwów, 1936. – 122 s.
32. Joziniński W. Prawem i Lewem. Obyczaje na Czerwoncj Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. – Lwów, 1931. – 426 s.
33. Pulnarowicz W. Rycerstwo Polskie Podkarpacia. – Przemyśl, 1937. – 79 s.
34. Pulnarowicz W. U źródeł Sanu, Stryja i Dniestru (Historja powiatu turczańskiego). – Turka, 1929. – 144 s.
35. Sas P. Szlachta zagrodowa. – Б.М., Б.Р. – 32 s.
36. Ślusarek K. Szlachta zagrodowa w Galicji 1772 – 1939. Stan i przeobrażenia warstwy pod zaborem austriackim i w okresie niepodległości // Galicja i jej dziedzictwo. – Т.2. Społeczeństwo i gospodarka. – Rzeszów, 1995. – S.111-124.
37. Zawadzki W. Obrazy Rusi Czerwońej. – Poznań, 1869. – 81 s.

The article is devoted to the problem of the preservation and evolution among the Ukrainians of Galicia the original social stratum as petty nobility at the end of the XVIII-th at the beginning of the XX-th centuries. The analysis of the documents and literatures shows that at the period when the nobilities rights and privileges wasn't of importance, the high self-awareness of the individuality was preserved among the representatives of this stratum. In a certain extent this fact was reflected in the cultural mode of life. The activity of "Russian Nobility in Galicia society" in Sambir at the beginning of the XX-th century shows this.

Сгоров В.В.

ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ В ІСТОРИЧНИХ РОЗВІДКАХ М.І.КОСТОМАРОВА (ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ)

Поняття та категорії, котрими послуговується дослідник, зокрема історик, є не тільки інструментом у відтворенні авторських схем і теорій, вони є текстовим відображенням стану розвитку науки, відгомонам ідейних та філософських течій, що спонукають дослідника до наукового пошуку.

Проблема аналізу змісту понятійно-категоріального апарату праць М.Костомарова з історії України, а також з історії Польщі та Росії, вже висвітлювалась у розвідці П.Попова [32, с.9], де розглядався етнічний та соціальний зміст, що вкладався М.Костомаровим у поняття

Сгоров В.В. Понятійно-категоріальний апарат в історичних розвідках М.І.Костомарова (етнокультурний аспект)

народ. Значну увагу було приділено понятійно-категоріальному апарату праць історика й в "Енциклопедии жизни и творчества Н.И.Костомарова" [41, с.420].

Слід відзначити, що більшість дослідників творчості М.Костомарова аналізували загальні риси його творчого доробку [3, с.28], наголошували на тому, що дослідник займався народною історією [4, с.3], відзначали виключну увагу до рушійної сили життя нації – народу [40, с.21] й протиставлення народу державі у концепції М.Костомарова [30, с.100]. Критично оцінювалася теза історика про безкласовість українського народу [34, с.8].

Загальновизнаним [33, с.28-34] є той факт, що доба 30-40-х років XIX ст. (часу становлення М.Костомарова як науковця) є часом ширення ідеалізму та романтизму, що вплинули на розвиток науки, зокрема історичної, у Харківському, а згодом й у Київському університетах. У Харківському університеті згадані підходи ширив М.Лунін, що перейняв народницьку концепцію французького історика-романтика О.Т'єррі [29, с.13-14]. Зауважимо, що О.Т'єррі вивчав історію походження та успіхів третього (після дворянства та духовенства), стану, котрий вважав народом. Уся ж сукупність трьох станів визначалася у цього дослідника як нація [39, с.33-34].

Викладене вище, на нашу думку, є свідченням перенесення до української історичної науки здобутків німецького романтизму, котрий, власне кажучи, й витворив поняття "народ", "нація", "національне". Значний внесок у справі поширення в науковій, зокрема історичній, літературі того часу вказаних понять належить і М.І.Костомарову.

Вважаємо, тут виявилось специфічне етнокультурне явище [27, с.63-64], що ввібрало у себе декілька складових. Серед них важливим є сам механізм привнесення понятійно-категоріального апарату в історичну науку, а також і практичні результати цього запозичення. Саме спроба аналізу характеру використання М.Костомаровим понять і категорій німецького романтизму є завданням даної статті. Об'єктом дослідження обрано історичні праці М.Костомарова з історії України, проте історичне минуле України становить й значну частину костомарівських розвідок з історії Польщі та Росії. Тому вони також беруться до уваги.

До речі, сам факт створення історичних праць ученим пояснюється в історіографії як "свідчення" появи та ширення національної свідомості [36, с.35]. Проте, на нашу думку, у дослідженнях із цього приводу була й більш конкретизована версія, що пояснювала написання численних творів з історії України у 30-40-і роки XIX ст. Появу таких робіт пояснювали відповідним соціальним замовленням з боку дворянської

(колишньої старшини Гетьманщини) еліти, котра саме в цей час вела боротьбу за утвердження свого шляхетського (дворянського) статусу [31, с.12-13].

Слід підкреслити, що історичні розвідки М.Костомарова були чи не найвідомішими та найпоширенішими з його творчого доробку й таким чином мали суттєвий вплив на масового читача. До того ж вони були певним “полем” для апробації наукової концепції історика. Тут маємо зазначити й таке – історична концепція М.Костомарова залишалася незмінною й у 60-ті роки ХІХ ст., коли набував поширення позитивістський підхід до вивчення й викладу історичного матеріалу.

Історичні розвідки М.Костомарова періодів 40-х, кінця 50-70-х років охопили різні історичні періоди життя українського народу – часів Давньої Русі, періоду перебування у складі Речі Посполитої, часів повстання Богдана Хмельницького, часів Гетьманщини. Їх поява відбувалася на фоні гострих дискусій М.Костомарова з російськими науковими колами, з котрими він мав численні розбіжності у поглядах на минуле України та Росії [28, с.59-60].

У своїх творах М.Костомаров широко використовує поняття “народ”, “пародность”, “народонаселение”, “народец”, “национальность” і “нация”. Поряд із цими термінами використовуються: “жителі”, “поспольштво”, “племя”, “аборигены”. Природно, що найбільш уживаним терміном є “народ”, який використовується при означенні тих чи інших історичних, суспільних процесів та подій. У вживанні цього терміна ми можемо виділити етнокультурну складову, що була означенням певного народу (російського, польського та ін.). Водночас “народ” міг бути й означенням соціального загалу (особливо низів) і узагальнюючого поняття на позначення жителів певної території, що є досить близьким до сучасного побутового розуміння.

У першому історичному творі М.Костомарова “О причинах и характере унии в Западной России” (1842 р.) зустрічаємо етнічне поняття “литовский народ” і відповідно “русский”, “польский”, “малороссийский” [16, с.27, 34, 38]. Варто підкреслити, що “народ русский” є фактично тотожним “малороссийскому” проте водночас цей термін підкреслює єдність із великоросами. Поняття “русский народ” виринає й у змалюванні (з паголюсом на національний антогонізм у відносинах із поляками) у творі “Богдан Хмельницкий” (1857 р.) козацьких повстань ХVІ ст. [6; 9, с.24; т.10, с.51, 222, 411; т.11, с.12, 157]. Саме останній термін зустрічаємо у наступних творах М.І.Костомарова, що торкалися історії Росії зокрема, “Очерк домашней жизни и нравов Великорусского народа” (1860 р.), хоча тут стосовно характерної риси росіян – їх обцинної

організації вказується, що це є визначною рисою “великорусского народа” [17, с.328]. Поняття “русский, южнорусский народ” зустрічаємо й у творі “Черты народной южнорусской истории” (1861 р.) [22, с.19]. Хоча тут автор використовує термін “славянский народ” (вочевидь для означення приналежності до слов’янської гілки). У переробці твору 1842 р. – “Южная Русь в конце 16 века” (1865 р.) також зустрічаємо “русский народ” [25, с.191]. У розвідці з історії Північної Русі – “Севернорусские народоправства” (1863 р.) зустрічаємо варіант “русско-славянский народ и его соседи – “чудские и финские народы” [20, с.15, 185, 277]. Подібне бачимо й у змалюванні непевних часів ХVІІ ст. у творі “Смутное время Московского государства в начале 17 столетия” (1866 р.) [21, т.4, с.34, 43, 185; т.5, с.197; т.6, с.371]. Показовим є те, що для означення російських прибічників поляків автор використовує формулу “московские люди”, котрі разом із поляками, татарами, литвою та козаками здирствують над “русским народом” [21, т.5, с.197]. “Русский народ” зустрічаємо й у творі “Последние годы Речи Посполитой” (1869 р.), де при описі подій середини ХVІ ст. вказується, що унія 1569 р. була творінням “литовского, русского народов с польским” [18, с.101, 210, 692, 867]. “Русский народ”, “малороссийский народ” поширені й у серії праць 70-х років – “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей”. Тут, в описі життя Андрія Боголюбського, також згадується “великорусский народ” [10, с.71]. У творах початку 80-х років, що продовжують змалювання історичних постатей (“Мазепа”, “Мазепинцы”) поряд із “русским, южно-русским, малороссийским народом” зустрічаємо й термін “украинский народ” [13, с.494, 501, 507, 511, 571, 612, 617, 640, 712; 14, с.719, 722].

Проте саме “малороссийский” і “великорусский” народи настільки поєдналися (напередодні подій 1709 р.), що їх роз’єднання було немислиме [13, с.716]. Водночас нападники (наприклад, половці) характеризуються автором як “народ хищнический” [12, с.174].

“Народ” у багатьох історичних розвідках М.Костомарова є категорією соціальною й політичною. На початку становлення Давньої Русі народ ще не був сильним та енергійним [22, с.22]. Він повстає, обирає собі ватажків у боротьбі проти релігійного гніту (ХVІІ ст.), може мати войовничий характер, це “простой” народ [6, т.9, с.40; т.11, с.36; 16, с.29, 30, 32], ознакою котрого є й православна віра. Підкреслимо, що поряд із використанням поняття народу як простолюду у творах ученого зустрічається його аналог “поспольштво” [13, с.477], а також “южнорусский народ” [18, с.92], котрий складається з простих і убогих людей [22, с.68], або “сельський” народ, котрого засмучують утиски [6, т.9, с.101], він може

бути “темной громадой” [25, с.120], або є “чорним” [20, с.95; 21, т.5, с.45, 227, 240], “тяжлым” [21, т.6, с.124], що пізніше виявило себе у термінах “крестьянский рабочий класс” [12, с.174], “народные массы” [7, с.350].

Народ являє собою “толпу” [19, с.200; 23, с.103; 21, т.4, с.32, т.6, с.141], коли йдеться про історичні події з участю великої кількості людей. Загальнонародна участь у тих чи інших подіях виявляється й у вигляді “громады народа” [25, с.123; 11, с.577-578; 22, с.18; 6, т.9, с.2; 16, с.38].

Народ може бути “союзным” зважаючи, наприклад, на спілки різних сил у боротьбі 1648-1657 рр. [6, т.10, с.332; т.11, с.273], а також мати певні “классы” [17, с.169], зокрема “избранные” [24, с.514; 22, с.25], або бути усякого “звания” та “сословия” [21, т.4, с.246] чи бути “свободным” (у якості розуміння стану шляхти у Речі Посполитій кінця XVI ст. [6, т.9, с.89; т.11, с.45]). Можна припустити, що використання багатьох характеристичних означень різних станів суспільства, котре в даний момент описує автор, визначається тими термінами й назвами, що дає відповідна епоха та джерела. Хоча це не виключає, як бачимо, й авторських визначень (а отже, й розуміння) термінів. Виразним є те, що для відображення соціального, політичного навантаження значення має не саме слово “народ”, а уточнюючі ознаки – “простой”, “свободный” та ін.

Поняття “народ” у творах М.І.Костомарова, має й ідейно-рушійне навантаження. Він може бути “возбужденным” до виступу закликати гетьмана (ватажка), “буйным” [6, т.10, с.152], бути “мятежным” [12, с.174], “восставшим” [22, с.51], мати свою “волю” [22, с.56; 11, с.714], “силу” й “память” [22, с.68], “вершить суд” [22, с.83; 6, с.14].

Особливим навантаженням у текстах М.Костомарова наділено поняття “народный дух” [15, с.14], що практично розумілося як народна воля, ментальність.

Досить поширеним у творах М.І.Костомарова є термін “народность”. Саме її рятують козаки у своїй боротьбі поряд із вірою, саме цей термін означає змішання племен. Для опису подій кінця XVI ст. в Україні термін “народность” отримує й значення національної окремішності, за котру треба (поряд із вірою) боротися й котру втрачають представники українського “дворянства”, що змінюють віросповідання [9, с.42; 6, т.9, с.1]. Крім того, “народность” дає початок певному народу (наприклад, “великорусскому”) [10, с.71]. Цей термін допомагає охарактеризувати й політичні відносини (наприклад, московсько-шведська угода початку XVII ст. не могла забезпечити рівність двох “народностей”, що повинна бути) [21, т.6, с.224].

В історичних розвідках ученого зустрічаємо також термін “народец”, котрий слугує для означення племінних союзів часів Давньої Русі

[8, с.1]. Разом із тим, саме поняття “племя” визначається як певна гілка, до котрої належать народи. У творах присутні визначення “народы славянского племени”, “литовского”, “тюркского племени” або ж “восточно-русское племя” [16, с.28]. Слід зауважити, що на вираз “народы славянского племени” вже зверталася увага в історіографії у контексті аналізу Статуту Кирило-Мефодієвського братства 1846 р. [38, с.194].

Поняття “национальность”, “национальное” в історичних текстах М.Костомарова здебільшого носить звичне сучасному розумінню навантаження – таким є створене в кінці XVI ст. реєстрове козацьке військо [22, с.23, 123; 6, т.9, с.1, 11], “национальные чувства” шляхти зачіпає перебування російських військ у Польщі (кінець XVIII ст.). Водночас, для подій початку XVII ст. автор розрізняє “национальную неприязнь”, котрої може й не бути, й релігійний антагонізм (православних і католиків), що має більше значення [18, с.523; 17, с.19, 27].

Застосування терміна “народонаселение”, також не окреслено чіткими рамками в історичних розвідках М.І.Костомарова. Перш за все, це поняття визначає залюдненість території певною етнічною спільнотою – “русское”, “финское”, “эстонское”, котре може відрізнитися певною строкатістю [18, с.98]. Водночас, “народонаселение” несе соціальне й станове навантаження – “сельское народонаселение”, козаки – “воинственное народонаселение” [18, с.22, 26; 6, т.11, с.152].

Поширеним у багатьох розвідках М.І.Костомарова є й поняття нації. Воно виступає у змалюванні історичних подій, у котрих беруть участь поляки середини XVII ст., подій польського повстання кінця XVIII ст. Власне, тут термін “польская нация” виступає певним аналогом “свободного народа”, тобто шляхти. Тут, на нашу думку, автор відтворює розуміння “нации”, поширене у час подій, що описуються [18, с.43, 125, 145, 195, 423]. Поряд із тим, факт пограбування царської казни на Московщині під час польських нападів початку XVII ст. розглядається як образа “нации”, сама ж царська величність є репрезентантом єдності “нации” [23, с.83; 21, т.6, с.55]. Два попередні приклади, на нашу думку, об’єднує спільна риса – як і польський, так і московський народи мали виражену та стійку державну організацію, стрижнем котрої була відповідно польська шляхта й московський цар. Утім, це не виключає й більш сучасного визначення “нация” є загальником для зборів представників усіх станів [15, с.17]. Це не виключає досить довільного використання, коли згадується про загибель 10 тис. “народа всякой нации” [6, т.10, с.290]. Зауважимо, що таке використання притаманне більш ранньому твору “Богдан Хмельницкий”. Промовистим, на нашу думку, є той факт, що в історичних працях годі й шукати формулу на зразок “украинская

нація”, котра навіть й не спала на думку історика, який вважав українську історію суто народною.

Як бачимо, поширені у багатьох історичних творах М.І.Костомарова терміни “народ”, “народонаселение”, “народность”, “народец”, “национальность”, “племя”, “нация” загалом не несуть самостійного смислового навантаження, а здебільшого є прив’язаними до певної соціальної групи, прошарку або ж “етнічного” носія. Досить часто зміст різних за формою понять є подібним. Яскравим прикладом цього є, на нашу думку, “свободный народ” і “польская нация”, котрі є тотожними. Тому пряме порівняння проаналізованих понять із сучасними неможливе.

Багато в чому невиробленість термінології, понятійного та категоріального апарату дослідника є виразом загального стану російської історичної науки 60-80-х років XIX ст., зокрема поширеного погляду на народ як на активного суб’єкта історії [37, с.80]. Це було причиною постійного намагання М.Костомарова у своїх історичних розвідках “долучити” народ до історичних процесів. У зв’язку з цим, у розвідках про творчість М.Костомарова підкреслювалось, що романтичний напрям його творчості не міг прислужитися у поясненні конкретних історичних процесів та подій [35, с.44-45].

На нашу думку, саме романтична концепція вченого стала причиною досить довільного оперування вказаними поняттями в тексті. Тим не менше, М.Костомаров протягом усього свого творчого життя не обличив романтизму як основи власної наукової концепції. Чи не тому у листі до Д.І.Мордовцева від 6.10. 1877 р. він, попрацювавши з матеріалами Розбійного приказу у Московському архіві мініюсту, писав, що за ними може бути написана маса романів, драм, трагедій. “Ось де вивчати народне життя в усіх його проявах” [2, с.647], – підкреслив дослідник, указуючи напрям і джерела вивчення народного життя. Слід додати, що й в оцінці сучасника М.Костомарова, Г.Галагана історик постає як “видатний письменник, що збагатив російську науку та літературу... творами чудовими й доступними” [1, арк.11]. Ця характеристика, на нашу думку, досить влучно відтворює суть творчості М.Костомарова. Бо мова йде, перш за все, про *доступність* його творів – тобто легкість їх сприйняття для пересічного читача. І справді, М.Костомаров постає перед нами як блискучий письменник. Зауважимо, що доступний стиль викладу є природною ознакою романтизму, який, з іншого боку, не допомагав йому виробити чітких та ясних понять. Ясність та чіткий однозначний виклад не могли стати “візитною карткою” романтичних текстів М.Костомарова. Доступність була головною вадою його історичних творів, і, за спостереженням М.Максимовича, шкодила науковому рівню, принаймні його ранніх праць [26, с.400].

Сторога В.В. Понятійно-категоріальний апарат в історичних розвідках М.І.Костомарова (етнокультурний аспект)

На нашу думку, наукова концепція М.Костомарова дійсно органічно виглядала у його творах етнографічного напрямку, зокрема у роботі “Об историческом значении русской народной поэзии” (1843 р.), де за народними джерелами відображалася історія українського народу. Інша справа, й це цілком природно, – історичні розвідки М.Костомарова, котрі склалися, здебільшого, не з народних джерел.

1. Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського, Інститут рукописів, ф.1, спр.88.
2. Мордовцев Д.И. Николай Иванович Костомаров // Русская старина. – 1885. – №12. – Т.48. – С.637-662.
3. Антонович В.Б. Н.И.Костомаров как историк Малороссии // Киевская Старина. – 1885. – №5. – Т.12. – С.26-34.
4. Грушевський М.С. З публіцистичних писань М.Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання М.Костомарова. – К., 1928. – С.3-21.
5. Енциклопедія етнології. – К., 2001. – Ч.1. – Кн.2. – С.269.
6. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий // Исторические монографии и исследования. – СПб., 1884. – Т.9. – 380 с.; т.10. – 448 с.; т.11. – 458 с.
7. Костомаров Н.И. Императрица Елизавета Петровна // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – СПб., 1893. – Т.2. – С.213-350.
8. Костомаров Н.И. Князь Владимир Святой // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Господство дома Рюрика. – СПб., 1880. – Т.1. – С.1-7.
9. Костомаров Н.И. Князь Владимир Мономах // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Господство дома Рюрика. – СПб., 1880. – Т.1. – С.36-70.
10. Костомаров Н.И. Князь Андрей Боголюбский // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Господство дома Рюрика. – СПб., 1880. – Т.1. – С.70-96.
11. Костомаров Н.И. Князь К.К.Осторожский // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Господство дома Рюрика. – СПб., 1880. – Т.1. – С.551-579.
12. Костомаров Н.И. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Б.м.в. – С.169-188.
13. Костомаров Н.И. Мазепа // Исторические монографии и исследования. Собр. соч. Н.И.Костомарова. – СПб., 1905. – Кн.6. – Т.16. – С.394-718.
14. Костомаров Н.И. Мазепинцы // Там же. – С.719-789.
15. Костомаров Н.И. Кто был первый Лжедмитрий? – СПб., 1865. – 64 с.
16. Костомаров Н.И. О причинах и характере Унии в Западной России // Науково-публіцистичні і полемічні писання М.Костомарова. – К., 1928. – С.1-40.
17. Костомаров Н.И. Очерк домашней жизни и нравов Велико-русского народа // Исторические монографии и исследования. – СПб., 1865. – 176 с.
18. Костомаров Н.И. Последние годы Речи Посполитой. – СПб., 1870. – 874 с.
19. Костомаров Н.И. Преподобный Сергей // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Господство дома Рюрика. – СПб., 1880. – Т.1. – С.198-204.
20. Костомаров Н.И. Севернорусские народоправства // Исторические монографии и исследования. Собр. соч. Н.И.Костомарова. – СПб., 1907. – Т.7. – Кн.3. – 498 с.
21. Костомаров Н.И. Смутное время Московского государства в начале 17 столетия // Исторические монографии и исследования. – СПб., 1883. – Т.4. – 446 с.; т.5. – 416 с.; т.6. – 408 с.

22. Костомаров Н.И. Черты народной южнорусской истории // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С.8-108.
23. Костомаров П.И. Царь Алексей Михайлович // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Б.м.в. – С.71-120.
24. Костомаров П.И. Царь Иван Васильевич Грозный // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Господство дома Рюрика. – СПб., 1880. – Т.1. – С.469-535.
25. Костомаров П.И. Южная Русь в конце 16 века // Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – С.108-196.
26. Максимович М. Собрание сочинений. Отдел исторический. – К., 1876. – Т.1. – 848 с.
27. Мала Енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – 944 с.
28. Миллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (2 пол. 19 века). – СПб., 2000. – 288 с.
29. Опиненко І. Етно- та пацієгенез в Україні. Етнополітичний аналіз. – К., 1997. – 240 с.
30. Піпчук Ю.А. М.І.Костомаров і його історіографічна концепція // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський. – К., 1995. – С.108-122.
31. Полухін Л.К. Формування історичних поглядів М.І.Костомарова. – К., – 1959. – 128 с.
32. Понов П.М. М.І.Костомаров як фольклорист і етнограф. – К., 1968. – 114 с.
33. Потульніцький В.А. Українська та світова історична наука // Укр. інст. журн. – 2000. – №2. – С.27-47.
34. Рубач М. Реакційна суть націоналістичних “теорій” безкласовості та єдиного потоку. – К., 1955. – 72 с.
35. Рубинштейн Н.Н. И.Костомаров // Исторический журнал. – 1940. – №10. – С.40-50.
36. Сарбей В.Г. Розвиток української національної свідомості // Нариси з історії Українського національно-визвольного руху. – К., 1994. – С.31-37.
37. Свердлов М.Б. Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке 18-20 вв. – М., 1996. – 336 с.
38. Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. – К., 1971. – 300 с.
39. Тьерри Огюстен. История происхождения и успехов третьего сословия. – М., 1899. – С.316.
40. Шаблювський Є.М. І.Костомаров, його життя та діяльність // Костомаров М.І. Твори: В 2-х т. – К., 1967. – Т.1. – С.5-33.
41. Энциклопедия жизни и творчества П.И.Костомарова. – К., 2001. – 572 с.

This article tries to exam the ethic and cultural aspect in the notions and categories of Micola Kostomarov – well known ukrainian historian of the romantic school. There are also examined previous investigations in this field. And there is also analysed the sense of Kostomarov's understanding of such categories as “people”, “national”, “nationality”, “nation” in his historical works.

Скоморовський В.Б.

КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ ІВАНА ФРАНКА

Наукова спадщина Івана Франка в галузі історії надзвичайно багата. Його перу належить велика кількість спеціальних історичних досліджень, літературних, мовознавчих та етнографічних праць. Це зумовило появу цілого ряду досліджень, присвячених його творчості. Інтерес до творчості Івана Франка з'явився ще за його життя: про нього багато писали в пресі, тоді ж з'явилися деякі окремі книги та перша бібліографія його творів. Ці дослідження й започаткували окрему галузь українознавчих студій – франкознавство, яке сьогодні має численні здобутки.

Протягом ХХ ст. продовжувався вихід у світ його творів, публікувалися спогади сучасників, здійснювалися планові дослідження. Франкова спадщина як в цілому, так і в ділянці історичного краєзнавства привертала увагу багатьох учених [3; 12; 13; 18; 19; 21; 22; 24]. Значних успіхів в означеній проблематиці досягли в своїх дослідженнях сучасні галицькі вчені [2; 5; 8; 9; 10; 20; 27].

Проте на сьогоднішній день немає цілісного ґрунтового дослідження, яке б повною мірою висвітлювало краєзнавчі погляди Івана Франка. А тим часом дослідження місцевої історії, етнографії та фольклору займали одне з чільних місць у науковій діяльності вченого. За даними академіка М.Возняка, праці І.Франка з краєзнавчої тематики складають не менше третини всієї його наукової спадщини. “Великий Каменяр, – зазначає В.Іськів, – здійснив найбільший вплив на становлення і розвиток цієї науки в Галичині, заклавши її ідейно-теоретичні підвалини. Критично і в цілому вірно оцінюючи ряд пануючих тоді народознавчих концепцій, І.Франко був прихильником та пропагандистом історико-порівняльного методу дослідження” [15, с. 24]. На сьогоднішній день відомо, що письменник написав 50 праць із фольклору та опублікував біля 100 народознавчих досліджень і повідомлень. Крім того, відомо, що лише в галузі пісенної народної творчості загальний обсяг записів І.Франка складає близько 400 пісень і більше 1300 коломийок. Загалом діяльність Франка як фольклориста і етнографа вивчена достатньо. Тому в даній роботі ми ставимо завдання дослідити внесок Івана Франка у вивчення історії краю, розкрити основні напрямки його краєзнавчої діяльності, показати його роль у розвитку краєзнавчої науки в Україні.

Формування краєзнавчих поглядів Івана Франка розпочалося дуже рано – в часи його дитинства та юності. Спочатку це було захоплення записами казок та народних пісень. Ще в 1865 році він почав записувати

казки, які розповідали його шкільні товариші. Через рік він зайнявся записом народних пісень. У процесі збирання матеріалу Франко брав участь у декількох мандрівках. Ось як він описав свою першу мандрівку в листі до Михайла Драгоманова від 2 квітня 1896 року з метою пізнання рідного краю: “Скінчивши сьому клясу, я перший раз пустився під час вакацій у далеку дорогу... Я поїхав залізницею до Стрия, а звідси рушив сільським трактом на Синевідсько та на Побук, Бубнище, Тисів, Церківну, Старий Мізунь, Велдіж, Лолин... Вернувшись з Лолина в Дрогобич, я пустився у противний бік – на Опаку, Смільну, Тур’є, Волосянку...” [4, с.1049].

Зацікавленість Івана Франка краєзнавчими дослідженнями досить добре проявилась під час організації ним у 1883 році “Етнографічно-статистичного гуртка”, який функціонував у структурі Наукового товариства ім.ні Шевченка (НТШ). Як відмічав О.Воропай, завданнями гуртка були “підготовка, а якщо можливо, то й видання бібліографії книжок, статей та інших матеріалів з етнографії і статистики українського народу, а також і збирання етнографічного матеріалу серед народу шляхом проведення періодичних екскурсій” [4, с.1049].

Діяльність гуртка здійснювалась у кількох формах. Основною з них було проведення засідань, на яких велись дискусії про методи краєзнавчих досліджень, були заслухані доповіді про скасування панщини в Галичині, події в Східній Галичині в 1848 році, український фольклор та ін. Другий напрям передбачав організацію краєзнавчих експедицій, які мали на меті пізнання життя і економічного побуту рідного народу, красу, природні скарби та історичні пам’ятки свого краю. Показовою у цьому відношенні стала експедиція за маршрутом Львів – Стрий – Дрогобич – Борислав – Мразниця (передмістя Борислава) – Східниця – Урич – Підгородці – Корчин – Вижне і Нижнє Синевідсько – Бубнище – Болеків – Гошів – Калуш – Станіслав – Коломия.

Це був період становлення Івана Франка як науковця. Разом із дослідженнями на історичну тематику (“Громадські шпихліри в Галичині 1784-1840 рр.”, “Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині”), він постійно збирав та систематизував українські прислів’я та приказки, які пізніше видав у “Етнографічному збірнику” НТШ як третомник під назвою “Галицько-руські народні приповідки” (1901-1910) [27, с.135].

Учений Кость Кисілевський зробив висновок, що “наукові твори Франка обговорюють головно фольклорні та історично-літературні питання. Крім того, його спадщина багата на критики, рецензії, огляди, передмови, коментарі, причини, статті, малі розвідки, реферати, доповіді, некрологи науковців з рецензіями їх творів” [16, с.147].

В історичній науці впродовж тривалого часу домінувала думка, що краєзнавство передбачає всебічне вивчення порівняно невеликої території краю переважно силами місцевого населення. Вважаємо більш правомірним обґрунтування терміна “краєзнавство”, що його наводить “Енциклопедія українознавства” за редакцією В.Кубійовича: “Краєзнавство – сукупність інформації про якусь країну з погляду географії, природи, історії, етнографії, народного господарства тощо” [14, с.1159].

В.Грабовецький у своїх дослідженнях стверджує, що термін “галицьке краєзнавство” вперше вжив Іван Франко в 1892 році у статті під такою ж назвою [10, с.64-65]. Франко мав на увазі краєзнавчу літературу, куди входять “не тільки спеціальні праці про міста, регіони, замки, пам’ятки, а й численні популярні видання, які передають широким колам читачів, особливо молоді, систематично і доступно викладені результати цих спеціальних праць, даючи тим самим кожному... змогу докладно ознайомитися зі своїм краєм і усією батьківщиною, з її географічним положенням, ґрунтами, кліматом, шляхами сполучення, містами, людьми, суспільним устроєм, історією, пам’ятками і т. д. Наскільки таке ознайомлення корисне, не треба доводити. Адже ж це перший ступінь, перша прикмета раціональної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу і відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об’єднаного організму” [25, с.116].

Б.Гаврилів зазначає, що “науковий доробок галицьких дослідників і краєзнавців-аматорів виходить часто далеко за місцеві інтереси чи регіональну історію і становить невід’ємну частину української історіографії, що сприяло зростанню національної свідомості не тільки світської та духовної інтелігенції, але і широких верств населення, серед яких зростали патріотичні почуття, які вилилися у національно-визвольні змагання вже у першій половині ХХ ст. за відродження української державності” [6, с.19].

Про значення історико-краєзнавчих досліджень йдеться в статті І.Франка “Галицьке краєзнавство”. Автор, захоплюючись розвитком краєзнавства в Європі, вказує на причини, чому “ми, галичани, донедавна дуже мало відчували цю потребу”, бо “австрійський уряд, приєднавши Галичину, не дуже дбав про піднесення в ній краєзнавства, яке легко могло б пробудити у її мешканців надто велику любов до свого краю, небезпечні думки про давнє і недавнє минуле, не кажучи вже про теперішній стан. Все то були справи небажані для уряду, тому на них не звертали уваги, тримали їх у таємниці і старалися не допустити до відома широкого загалу” [25, с.117].

У цьому зв’язку слід згадати збірник “Народні пісні в записках Івана Франка” (більше 150 пісень він зібрав у своєму рідному селі

Пауєвичак), видрук яких поповнив сюжетну лінію пісенної творчості на всій території Галичини. Збірник вміщує ряд оригінальних пісень, пригаманних західному регіону України: коломийки, “жовнірські” пісні, пісні про опришків, епічні пісні-хроніки. Дуже часто Франко вводив у свої твори повні тексти чи фрагменти народних пісень, а деякі сюжети і мотиви пісень клав в основу оригінальних творів.

Характерною рисою краєзнавчих поглядів І.Франка була орієнтація на реальний народний ґрунт, конкретні історичні умови. У своїх наукових пошуках він використовував історико-порівняльний метод, що давало можливість об'єктивно відшукувати зв'язок і співвідношення явищ і подій. Франко-краєзнавець комплексно вивчав духовну і матеріальну культуру, народну архітектуру. У хроніці НТШ (ч. 32, Львів, 1907) був надрукований “Квестіонар для збирання місцевих переказів”, де Іван Якович звертав особливу увагу на перекази про визначних людей, що боролися за народні інтереси, а також про відомих майстрів, ковалів, мельників, шевців, кравців, співаків та музикантів.

Для дослідження народної архітектури Карпат і Прикарпаття велику зацікавленість являє праця Франка “Моя вітцівська хата”. Його опис хати дає можливість відновити основні типи давнього будівництва в цьому регіоні. Експедиційними дослідженнями доведено, що тип хати, у якій народився письменник, побутував ще в кінці XIX – на поч. XX ст. на території сучасного Дрогобицького, Самбірського і частково Стрийського районів. Ця робота була взята за зразок при реконструкції дому його батьків у рідному селі.

Цілий пласт науково-краєзнавчих досліджень І.Франка присвячено Гуцульщині. Він активно вивчав матеріали, залучав громадських діячів, знавців звичаїв та побуту гуцулів до збору експонатів для музеїв. Так, перебуваючи в Криворівні, написав поему “Герен у нозі”, яку присвятив Зенові Бурачинській, що розповідала йому гуцульські легенди, а також автобіографічне видання “У кузні”, повість “Великий шум”, оповідання “Як Юра Шикманюк брів Черемош”, вірші “В альбом Ользі Маркович”, “У безсонну ніченьку” та інші [1, с. 18]. У Криворівні Франко працював над випуском нових серій “Універсальної бібліотеки”, займався перекладом поезій Шевченка німецькою мовою, розробкою статей для преси.

Гут, за словами П.Арсенича, він “записував приповідки, оповідання, пісні, перекази і залучав до збирання фольклорно-етнографічних матеріалів знайомих учителів, учених і літераторів...” [1, с. 19]. За порадою І.Франка народну творчість записували жителі Криворівні сестри Кесилія і Марія Бурачинські. Записи пісень і оповідань про

опришків К.Бурачинської-Куравець він опублікував у пресі. А зібрані Марією Бурачинською весільні, ліричні, побутові пісні, колядки, звичаї, похоронні обряди, приповідки, пісні про опришків, про Кошута, гуцульський словник зберігаються у фонді Франка Інституту літератури в Києві.

Ще до відвідин Гуцульщини Іван Франко чув поетичні перекази про цей край від свого друга з Косова М.Павлика. На цій основі виникли твори “В'їзд гуцула”, “Керманич” і повість “Петрії й Довбушуки”. В ході ознайомлення письменника з повсякденним життям гуцулів він приділяє йому все більше місця в своїх працях. В основу багатьох його творів лягли розповіді гуцулів. Прикладом може служити оповідання “Гуцульський король”, що написано на основі слів гуцула Андрія Освінцицького, які Франко записав під час перебування в селі Довгополі. У творі передано народну ненависть до кривавого деспота, устеріцького мандатора Гердлічки. Жорстоке свавілля австрійських властей щодо гуцулів показав письменник і в незавершеній статті “Толонина Глистова-тата. Причинок до історії камеральних дібр в Галичині”, написаній у 1898 р. на основі судових документів. У Довгополі І.Франко записав пісню та оповідання про дуже популярного у народній творчості ватажка опришків Мирона Штолу (Штолюка). Пізніше на основі цих матеріалів він написав оповідання “Мирон Штола”.

“На думку Каменяря, – стверджує П.Арсенич, – в народній пісні, легенді чи переказі треба дошукуватись історичної правди, вбачати в них достовірне джерело. На основі вивчення документів та спогадів гуцулів І.Франко написав ґрунтовну статтю про керівника селянського руху на Гуцульщині та Буковині в 40-х роках XIX ст. Лук'яна Кобилицю” [1, с. 24].

Іван Франко ґрунтовно дослідив історичне минуле Прикарпаття, вніс величезний вклад у його національно-культурне відродження. Він закликав учених і місцевих дослідників вивчати невисвітлені сторінки історії краю. Влітку 1884 року Іван Франко виступив організатором подорожі студентської молоді по містах і селах Прикарпаття. На території краю екскурсанти ознайомилися з побутом і важкими умовами життя мешканців Бубнища, Болехова, Калуша, Станіслава і Коломиї. За свідченням самого І.Франка, ця студентська мандрівка, яка розпочалася з Дрогобича, мала помітне значення для виховання демократичної молоді. Результати подорожі він фіксує у праці “Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 року” [26].

У 1884 р. Франко багато зусиль доклав для популяризації створеного письменницею і громадською діячкою Н.Кобринською у Стані-

лаві Товариства українських жінок. На його підтримку він опублікував статтю у газеті “Діло”. І.Франко правильно вважав, що “тільки розумні й освічені матері, сестри і жінки, що думають, можуть випроводити і виховати розумне і освічене покоління” [23, с.11]. Після перших організаційних зборів у Станіславі, 7 жовтня 1884 року, на яких схвалено статут товариства та вислано його намісництву до затвердження – Франко присвятив цій події статтю в “Ділі” й помістив статут. У цій статті він подавав освітню ціль товариства, що власним літературно-науковим видавництвом або з допомогою іншого, що вже існувало, мало пропагувати ідею освіти серед жіноцтва. До цього мали причинитися театральні вистави, відчити, дискусійні вечори [17, с.120].

Заслуги Франка для українського жіночого руху відзначила Кобринська на 25-річному ювілеї його творчої діяльності, дякуючи у власній святковій промові за допомогу жіночим змаганням за рівноправність.

Учений виявляв інтерес до історії Станіславської гімназії, де у 90-х роках діяв таємний гурток “Поступ”. У гімназії видавалася рукописна газета “Зірка”, у якій було опубліковано ряд краєзнавчих матеріалів і стаття В.Небиловця (псевдонім В.Навроцького) “Місто Калуш”. Це була перша спроба збору фактів з історії міста. У 1898 р. письменник виявив у Станіславі ряд важливих документів з історії Галичини 1846, 1848 років, відомості про польське повстання 1863 р., етнографічно-статистичний опис Станіславського округу з 1854 р., реферат з етнографії Гуцульщини тощо. Згодом ці документи опублікував В.Гнатюк.

1898 року при Історично-філологічній секції НТШ була створена етнографічна комісія, яку згодом очолив І.Франко. Він був її головою до самої смерті. Цікаві відомості про роботу цієї комісії наводить О.Воронай: “За той час, коли Франко очолював етнографічну комісію, з його ініціативи проведено декілька експедицій для збирання етнографічних матеріалів. Так, 1900 року О.Роздольський, М.Павлик, О.Колеса і сам Франко побували в Стрийському, Городецькому та інших повітах Галичини. 1904 року експедиція виїхала на Бойківщину, в ній також брав участь Франко. Під час цих експедицій І.Франко зібрав багато різних виробів українського народного мистецтва, зразки одягу і прикрас [4, с.1053]. Деякі з цих експонатів ще й досі зберігаються в Музеї етнографії і художнього промислу у Львові.

І.Франко широко організує збирання експонатів для музею при Науковому товаристві ім. Т.Шевченка. З цією метою в “Літературно-науковому віснику” (т. XVII, 1902 р.) було надруковане звернення: “Збирайте етнографічний матеріал!”, в якому говорилось про те, що побут і матеріальна культура народу з часом змінюються, а тому завданням музею є

збирати і зберігати для наукової мети пам’ятки цієї культури. Була також розроблена програма для збирання етнографічних матеріалів, в якій зазначалося, що музей цікавлять такі речі, як одяг, моделі господарських і промислових знарядь, будівель, писанки, вишивки, різьблення по дереву і металу, тканини та предмети старовини – кам’яні, бронзові, кістяні знаряддя, зброя, пам’ятки письменства – рукописи, стародруки тощо.

Опришківська тематика займала важливе місце в творчості Франка. Їй присвячені вже згадувані повість письменника “Петрії й Довбушуки” (1875–1876 рр.), оповідання “Гуцульський король” (поч. 90-х років) та ряд творів пізнішого періоду, серед них драма “Кам’яна душа” (1895) [11].

Слід зауважити, що це був час, коли висвітлення опришківського руху було далеким від дійсності і протягом XIX ст. польська шляхетська історіографія розглядала опришківство як звичайне і рабійництво, розбійництво. Тому І.Франкові належить заслуга в створенні наукової концепції опришківства як явища соціального характеру, як єдино можливої в тих умовах форми збройного протесту проти пригноблення. Всебічне вивчення різноманітних матеріалів про опришків, які діяли на обширній території Українських Карпат і Прикарпаття, дало йому можливість обґрунтовано визначити суть цього антифеодального і національного руху [7, с.110–111].

Перебуваючи у Бубниці, І.Франко був вражений величчю побачених скель і печер, які у народі зуться Довбушевими. В.Грабовецький зазначає, що І.Франко “постійно збирав і публікував опришківський фольклор. Під час перебування І.Франка у Києві композитор М.Лисенко записав від нього дві народні пісні про О.Довбуша” [9, с. 78].

В історичній праці “Панщина та її скасування в 1848 р. в Галичині” письменник розкрив основні види діяльності та поповнення легендарних загонів опришків. “Цим самим, – стверджує В.Грабовецький, – він показав майбутнім дослідникам шлях пошуку ключа до оцінки характеру і рушійних сил народного руху” [11].

Великий мислитель високо цінував видатного опришківського ватажка, легендарного лицаря Карпат – Олексу Довбуша, який протягом семи років (1738–1745) карав панів, навколо якого народ створив так багато пісень, переказів, легенд. І.Я.Франко постійно збирав на Прикарпатті опришківський фольклор, у тому числі про Довбуша, і на цій основі писав свої прозові твори. У галицьких журналах “Житте і слово”, “Зоря”, “Етнографічний збірник” Франко публікував народні пісні і перекази про опришків Проця, Гуманюка, Семена Хотюка, Мирона Штолу та ін. У результаті проведеної роботи він зробив висновок: опришківська

“пісня стоїть далеко ближче до фактичної основи” ніж твори опиришків-етнографів того часу. Глибоке вивчення народних пісень, переказів про опиришків переконало поета в історичній достовірності опиришківського фольклору.

Зображуючи у своїх творах героїчні події опиришківського руху під проводом Олексія Довбуша, І.Франко показав населенню західно-українських земель приклади визвольної боротьби в минулому як зразки для наслідування в нових суспільних умовах.

Отже, дослідження величезної краєзнавчої спадщини І.Франка переконує, що немає такого питання в історії Прикарпаття, до вивчення якого не торкався Б.Каменяр. Перебуваючи в НТШ, він очолив етнографічну комісію, де згуртував і спрямував працю багатьох краєзнавців. Йому вдалося сформулювати цілу плеяду збирачів і дослідників матеріальної і духовної культури народу, головними постатями в якій стали В.Гнатюк, Ф.Колесса, В.Охримович, О.Роздольський, О.Маковей, В.Щурат, С.Людскевич та ін. Вони внесли величезний вклад у створення золотого фонду української краєзнавчої науки, що на сьогоднішній день має надзвичайно велике значення. В умовах незалежної України краєзнавчі роботи І.Франка все більше привертають увагу дослідників і шанувальників його наукової діяльності. Розробка даної проблеми дасть можливість значно розширити наукові дослідження про Івана Франка як краєзнавця, простежити його діяльність на Прикарпатті, показати вклад Каменяра в українську краєзнавчу науку.

1. Арсенич П. Криворівня. – Івано-Франківськ, 2000. – 152 с.
2. Арсенич П. Прикарпаття в житті Каменяра. – Івано-Франківськ, 1996. – 80 с.
3. Возняк М. Нариси про світогляд Івана Франка. – Львів, 1955. – 193 с.
4. Воронай О. Іван Франко як етнограф і фольклорист // Визвольний шлях. – 1966. Кн. IX (222). – С. 1046-1056.
5. Гаврилів Б. Галицьке краєзнавство. – Ч. I. – Коломия, 1997. – 166 с.
6. Гаврилів Б. Розвиток українського історичного краєзнавства на Прикарпатті (XIX – початок XX ст.) / Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Чернівці, 1996. – 24 с.
7. Гаврилів Б., Любінець І. Історичне краєзнавство. – Івано-Франківськ, 2001. – 406 с.
8. Горак Р. Родовід Івана Франка в офіційних документах // Іван Франко і світова культура. – Кн. I. – С. 493-496.
9. Грабовецький В. Довбуш в творчості І. Франка // Тези доповідей обласної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Великого Каменяра. – Івано-Франківськ, 1986. – С. 77-79.
10. Грабовецький В. Історико-краєзнавчі погляди Івана Франка в його праці “Галицьке краєзнавство” // IV респ. наук. конф. з іст. краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – К., 1989. – С. 64-65.
11. Грабовецький В. Опришки й гайдуки в творчості Каменяра // Прикарпатська прада. – 1986. – 24 серпня.

12. Гуржій І. Іван Франко як історик селянства України // І.Я.Франко як історик. – К., 1956. – С. 34-50.
13. Дей О. Іван Франко і народна творчість. – К., 1955. – 300 с.
14. Енциклопедія українознавства / За ред. В.Кубійовича. – Львів, 1994. Т. III. – С. 1159.
15. Іськів В. І.Франко і становлення народознавчої науки в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.) // Іван Франко – письменник, мислитель, борець за дружбу між народами. Тези доповідей обл. наук. конф., присвяченої 130-річчю від дня народження Великого Каменяра. – Івано-Франківськ, 1986. – С. 24-25.
16. Кисілевський К. Наукові праці Івана Франка // Записки НТШ. – Т. CLXVI. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1957. – С. 143-164.
17. Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки. – Вінніпег, 1956. – 154 с.
18. Коваленко Л. Історичні погляди І.Я.Франка // І.Я.Франко як історик. – К., 1956. – С. 3-33.
19. Кравець М. Іван Франко – історик України. – Львів, 1971. – 203 с.
20. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 199 с.
21. Ломова М. Етнографічна діяльність Франка. – К., 1957. – 119 с.
22. Нечиталюк М. З народних ручаїв. – Львів, 1970. – 168 с.
23. Полек В. Іван Франко на Прикарпатті. – Ужгород, 1966. – 64 с.
24. Товстуха Я. Іван Франко про характер і значення народних зборів у Галичині 80-90-х років XIX ст. // Доповіді і повідомлення Львівського державного університету ім. І.Франка. – 1958. – Вип. 8. – Ч. I. – С. 48-55.
25. Франко І. Галицьке краєзнавство // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К., 1986. – Т. 46. – Кн. II. – С. 116-150.
26. Франко І. Українсько-руська студентська мандрівка літом 1884 року // Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К., 1986. – Т. 3. – С. 250-262.
27. Якимович Б. Книга. Просвіта. Нація. Видавнича діяльність Івана Франка у 70-80-х роках XIX ст. – Львів, 1996. – 307 с.

The heritage by I. Franko in the branch of countryside is researched a little. There are researches in the science of Ukrainian history, which study I. Franko as a historian, but there are no works which are about Ivan Franko as a researcher of his native land. This work is the effort to investigate the main directions of countrystudy activity by I. Franko and to show his role in establishing of countrystudy science in Ukraine.

Костючок П.Л.
ГУЦУЛЬЩИНА В ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ
КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. серед слов'янських народів розпочався процес національного відродження. Для нього характерний цілий ряд певних закономірностей, однак ми хочемо наголосити на двох основних: всеохопності та ланцюгової реакції. На думку українського вченого О.Картунова, сутність процесу національного відродження –

“це пошуки свого етнічного коріння, відродження свого “я” і “ми”, утвердження й оповнення своєї етнічної особливості та своєрідності” [18, с. 189]. Рушійем цього процесу в слов’ян, зокрема і в українців, була інтелігенція, яка активно зацікавилася власним народом: розпочався активний збір усної народної творчості, опис матеріально-духовної культури, розпочалися пошуки внутрішньонаціональної своєрідності та самобутності окремих територіальних груп, особливо в Галичині, яка стала П’ємонтою української нації і водночас центром відродження незалежної Польщі, розвитку її культури та політичної думки [20, с. 49]. Саме тому Галичина опинилася на перехресті пошуків свого етнічного коріння як поляками, так і українцями через призму етнографічних та краєзнавчих студій. Особлива увага зосереджувалася на дослідженні самобутності та колоритності етнографічних груп Галичини – гуцулів, бойків, лемків. Аналіз досліджень та публікацій з даної проблематики показує, що в них лише започатковано розв’язання вказаної проблеми або ж її висвітлено побіжно [1; 2; 3; 4; 16; 19; 21; 22; 25; 26; 29; 31; 33]. Тому дана стаття присвячується розглядові етнографічних досліджень стосовно Гуцульщини в XIX – на початку XX ст.

Слід зазначити, що перші розвідки стосовно Гуцульщини мали характер нотаток. Вони давали мало достовірних матеріалів і досить часто суперечили одна одній. Перші публікації кінця XVIII – XIX ст. на гуцульську тематику Б. Гакета, А. Кухарського, І. Любіч-Червінського, К. Мілевського, Л. Голембійовського в переважній більшості були тенденційними, лгучо сенсаційними або проофіційними [19, с. 116]. Так, гуцульській тематичі була присвячена стаття К. Мілевського “O huculach” (1825 р.). Відомості, які подав польський публіцист, дуже скупи та неповні [42, s. 187-193]. Досить поверхові відомості про гуцулів знаходимо в праці Л. Голембійовського “Lud Polski. Jego zwyczaj, zabobony” (1830 р.), яка була написана на основі етнографічної розвідки польського дослідника-публіциста І. Любіч-Червінського “Okolica Za-Dniestrską między Strujem i Lomnicą” (1811 р.) [4, с. 32].

Українські культурні кола першої третини XIX ст. гуцульською тематикою не цікавилися, виняток становить праця Й. Левицького “Граматика”, в якій у загальних рисах визначено лише територію розселення гуцулів [19, с. 125]. Етнографічне дослідження Галичини, зокрема і Гуцульщини, започаткували діячі “Руської трійці” – Я. Головацький та І. Вагилевич. Вони в переважній більшості цікавилися питаннями етногенезу і територіальної локалізації гуцульської спільноти. І. Вагилевич написав кілька цікавих розвідок про гуцулів і бойків, у яких намагався дати докладний історико-етнографічний опис галицького Прикар-

паття. Український вчений обґрунтував так звану “волооську теорію” неукраїнського походження гуцулів [34]. І. Вагилевич ідентифікував гуцулів з узами, які пристали до українців і асимілювалися, але зберегли свою азійську вдачу. Дану гіпотезу активно використовували і пропагували іноземні дослідники та публіцисти: Е. Нойбауер, К. Е. Француз, А. Моргенбессер, О. Кольберг, В. Поль. Але поряд із цим в інших працях дослідник подав цілком достовірні відомості з історії, психології, побуту і географічного розташування гуцульського субетносу [5; 6; 22, с. 110-111; 45]. Врешті-решт І. Вагилевич запропонував територіальне визначення меж етнографічних груп українських горян, яке згодом і було прийняте в науці з певними корективами та уточненнями.

Я. Головацький у своїх працях також охопив широке коло матеріально-побутової та духовної сфер життєдіяльності гуцульської групи [13; 14; 15]. На противагу І. Вагилевичу він виступив автором теорії власне українського походження гуцулів. З думкою вченого пізніше погодилися М. Козанович, Р. Ф. Кайндль, Ф. Вовк, І. Крип’якевич, В. Шухевич, В. Гнатюк. Учений один із перших зацікавився закарпатськими гуцулами і зробив спробу територіально окреслити західну межу проживання гуцульської групи [14; 15].

Більш системні дослідження гуцулів та їхньої культурної самобутності подають польські етнографи середини XIX ст. К. Вуйціцький, Я. Коженівський, В. Поль, А. Беловський, Ж. Паулі. Основною проблемою, над якою працювали польські дослідники середини XIX ст., була проблема етногенезу гуцулів. Дані праці не позбавлені простої описовості. Лише деякі з них містять цікаві наукові спостереження та висновки. К. Вуйціцький в праці “Huculi – stary gawędy i obrazy” (1840 р.) подав відомості про життя гуцулів, історію Довбуша та опришківства, описав заняття та одяг гуцулів [4, с. 46-47]. Вчений вважав гуцулів за польське населення, що живе в Карпатських горах Галичини та розмовляє русинською мовою [34]. В свою чергу Я. Коженівський здійснив описи гуцульських осель сіл Жаб’я, Криворівні, Яворова. Польський дослідник також торкнувся проблем етногенезу та діалектології. Гуцульську мову він вважав південноукраїнським діалектом із домішками слів угорського, молдавського та польського походження. За Я. Коженівським, гуцули походять від населення з-за Дністра, яке в часи турецько-татарської навали шукало в горах порятунку [41].

Значної уваги студіям карпатського регіону приділяв В. Поль. У працях “Rzut oka na północne stoki Karpat” (1851 р.), “Obrazy z życia i natury” (1869 р.) польський етнограф більш ґрунтовно досліджував гуцульську етнографічну групу, однак загалом характеристика гуцулів у нього

негативна. Він виступав прихильником гіпотези неукраїнського походження гуцулів. У розвідці “*Kilka rysów do opisania hucułów na Bukowinie*” вчений підняв проблеми побуту і господарства та елементів духовної культури буковинських гуцулів [4, с. 70]. Із позицій компаративістики виступав польський етнограф А.Беловський, який у праці “*Pokucie*” (1857 р.) досліджував побут гуцулів і бойків. Етнографічну різницю гуцулів і бойків польський дослідник довів через господарство, побут і звичаї. А.Беловський у питанні етногенезу гуцулів був прихильником так званої “волоської теорії” [4, с. 74].

У середині XIX ст. серед культурної еліти Галичини поживалася фольклористично-описова робота краєзнавчого змісту, зокрема і стосовно Гуцульщини. Дослідниками-аматорами переважно виступали священики, які в той час були найосвіченішими людьми. Досить вагомі матеріали на гуцульську тематику містять розвідки С.Витвицького [7; 47]. Значні дані описового характеру містять праці М.Козановича, Т.Краха, С.Мустяповича [3, с. 26], які мають доволі поверховий характер, оскільки їх метою були описи церковного або топографічного змісту. Більш широке коло питань висвітлив В.Залозецький, який детальніше зупинився на деяких аспектах життєдіяльності гуцулів [3, с. 85-87].

В останню третину XIX століття етнографічні дослідження взагалі і стосовно Гуцульщини набули наукового змісту, оскільки вони співвідносилися з науковими розробками європейських етнографів та етнологів. Особливо велике значення мали комплексні наукові студії О.Кольберга, Я.Коперницького, В.Завадзького, А.Вайгеля, Ю.Шнайдера та інших. Патріарх польської етнографії О.Кольберг у 80-ті роки XIX ст. видав чотиритомну працю “*Pokucie. Obraz etnograficzny*”, яку присвятив Печеніжинській окрузі. В праці містяться описи гірських місцевостей, побуту, звичаїв, обрядів гуцульсько-покутського пограниччя [37]. В іншій праці “*Rus Karpacka*” вчений подав описи сіл Жаб'я, Березова, Падвірної, Гриняви, загальну характеристику краю і населення, описи матеріальної та духовної культури; велика увага в праці приділена питанням традиційності та звичаєвості [38]. Карпатознавством займався також І.Коперницький, основну працю якого “*O góralach ruskich w Galicyi. Zarys etnograficzny według spostrzeżeń w podróży, odbytej w końcu lata 1888 r.*” (1889 р.) І.Франко вважав першим систематичним дослідженням українців Карпат [4, с. 110]. Українське населення Карпатського регіону І.Коперницький розрізняв за особливостями матеріальної культури, виділивши 5 етнографічних груп: лемки, полонинці, бойки, тухольці та гуцули [43]. Вчений провів одне з перших антропометричних досліджень гуцулів [42]. Стосовно гуцулів Л.Вайгель у розвідці “*O*

hucułach. Zarys etnograficzny” (1887 р.) описав широке коло спостережень щодо матеріальної і духовної культури даної групи [35]. В.Завадзький в статті “*Hucuły*” (1872 р.) подав характеристику побуту та зайнятості гуцулів, звернувши увагу на їхнє основне заняття – скотарство [48]. Польський дослідник Ю.Шнайдер у працях “*Z kraju hucułów*” (1899), “*I. ud Peczniżyński*” (1906), “*Z zycia górali nadłomnickich*” (1901) здійснив систематичний опис побуту, звичаєвості, обрядовості гуцулів [43; 44].

У кінці XIX – на початку XX століття в етнографічному вивченні Галичини, і зокрема Гуцульщини, відбувся перехід від статистично-описових до глибоких систематично-комплексних досліджень, хоча і надалі продовжувалася робота з накопичення етнографічних матеріалів. Український вчений, політичний та громадський діяч І.Франко закликав глибше пізнати народ [35, с. 4]. У даний період етнографічно-описова методика досліджень була замінена науковою – етнологічною методологією, яка давала змогу синтезувати відомості, накопичені попередніми дослідниками. В цей час пальму першості у вивченні Гуцульщини перехопили українці. Цьому, беззаперечно, сприяли етнографічні студії в Науковому товаристві імені Т.Шевченка (НТШ), яке після реорганізації в 1898 році дало змогу поставити наукову роботу на академічний рівень. Почали виходити “Етнографічний збірник”, “Записки НТШ”, а також “Матеріали до українсько-руської етнології”, в яких постійно друкувалися публікації на гуцульську тематику. Вирішальну роль у піднятті наукового рівня досліджень відігнали теоретичні та практичні студії В.Шухевича, Ф.Вовка, В.Гнатюка, М.Грушевського та інших. Українські дослідники стали керуватися загальноприйнятими в європейській науці вимогами, тобто фахово почали вивчати побут і традиційну культуру народу, його діалекти, духовну творчість та цінності.

Значний внесок у розвиток української науки зробив В.Шухевич, який у праці “Гуцульщина” (1899-1908 рр.) узагальнив різні аспекти етнокультурної життєдіяльності гуцульської етнографічної групи [32]. Однак праця не позбавлена значних методологічних хиб, на які досить вдало і влучно вказали І.Франко та В.Гнатюк [25, с. 57].

Дослідження антропологічного та етнографічного характеру гуцульського краю в 1903-1905 рр. провадив відомий український вчений, антрополог та етнограф Ф.Вовк, автор концепції про фізичну, мовну, побутову та культурну спорідненість українського народу [29, с. 4]. Він здійснив комплексну антропологічну експедицію в Галицьку, Буковинську та Угорську Гуцульщини. Ф.Вовк провів антропометрію гуцулів, сфотографував їх, з'ясував перехідну зону між бойками та гуцулами. Видатний вчений у своїх антропологічних дослідженнях зробив виспо-

вок, що гуцули нічим не відрізняються від загальноукраїнського типу [25, с.71-72]. Таким чином, Ф.Вовк власними науковими даними заперечив гіпотезу неукраїнського походження гуцулів. Учений також зробив висновок про “майже цілковиту ідентичність угорських гуцулів із галицькими і буковинськими, від яких вони відлучені чисто адміністративними межами” [8, с.38-39].

Значний внесок у розвиток дослідження гуцульського краю зробив відомий історик та етнограф В.Гнатюк. Його спостереження не обмежувалися статистикою, а охоплювали широке коло матеріально-побутової культури та етнопсихіки [10; 11; 12]. Вчений був одним із перших українських етнографів-професіоналів, хто виробив теоретичні засади записування і публікації фольклорно-етнографічного матеріалу.

На розвиток етнографічних студій в Галичині помітний вплив справив патріарх української історичної науки М.Грушевський. Хоча він не проводив спеціальні дослідження на гуцульську тематику, однак його теоретичні напрацювання стали надбанням для етнографічної роботи збирачів-ентузіастів, зокрема на теренах Гуцульщини. На Гуцульщині збирачами в переважній більшості були місцеві вчителі або священики. З їхньою допомогою НТШ вдалося нагромадити чималий емпіричний матеріал, який мав бути використаний для подальших синтетичних та аналітичних студій етнологічного змісту. Серед численних місцевих етнографів слід відзначити збиральницьку роботу Л.Гарматія, який працював учителем у Головах та Розтоках, Н.Шекерика-Дониківа з Жаб'є, Ю.Бойчука з Кут, Д.Семокішука з Жаб'є, І.Чупрія з Печеніжина, М.Матвійчука з Верхнього Ясенова, Б.Заклинського з Кривопільця, А.Онищука з Зеленої, який працював також у Зелениці та Карлові, М.Приймака з Іспаса, О.Кіселівської з Річки, А.Павлусевич із Брустур, Д.Бойчука з Текучого та багато інших збирачів-аматорів, які вели освітню, пошукову роботу, пропагували творчість українських учених [2, с.144-145; 25, с.44-58].

Норяд зі значним доробком української науки щодо вивчення гуцульського краю помітний внесок у подальше дослідження даного регіону зробили іноземні (російські, чеські та німецькі) вчені. Серед них слід виділити П.Шафарика, І.Срезневського [27], Н.Попова [24], Й.Хоткевича [30], А.Петрова [23], Т.Флоринського [28], Ф.Регора, а особливо професора Чернівецького університету Р.Ф.Кайндля [17; 39]. В переважній більшості їхні праці мали науково-публіцистичний характер. Виняток становлять дослідження Р.Ф.Кайндля. Німецький вчений зробив спробу систематизувати знання про гуцулів і написав працю “Die

Huzulen” (1894) та ряд інших розвідок, у яких подав детальний опис матеріально-побутової культури [17; 39].

Таким чином, етнографічне дослідження Гуцульщини ХІХ – початку ХХ ст. сприяло накопиченню емпіричних даних та подальшій їх систематизації в комплексні наукові монографії. Вивчення гуцульської проблематики поклало початок науковій дискусії, зокрема польських та українських учених, щодо питань етногенезу, територіальної локалізації, деяких сторін матеріально-духовної культури гуцульської етнографічної групи. Більшість матеріалів, опублікованих у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., і сьогодні не втратили своєї наукової цінності. З огляду на це, перспективи подальшого дослідження в даному напрямі полягають в подальшому залученні закордонних матеріалів, що дасть змогу більш широко дослідити етнокультурну сторону гуцульської групи.

1. Арсенич П. Етнографічна діяльність Ф.Вовка – дійсного члена НТШ // Гуцульщина. Торонто, 1993. – Ч.30. – С.14-18.
2. Арсенич П. Этнографическое изучение Гуцульщины народными учителями (1900-1917 гг.) // Карпатский сборник. – М., 1972.
3. Білоус В. Етнографічне дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті ХІХ ст. – Львів, 2000.
4. Болгарович З.Є. Україна в дослідженнях польських етнографів ХІХ ст. – К., 1976.
5. Вагилевич І. Гуцулы, карпатские горцы // Сын Отечества. – СПб., 1842. – Кн.ІІІ. – С.1-31.
6. Вагилевич І. Гуцулы, обитатели восточной отрасли Карпатских гор // Пантеон. – СПб., 1855. – Т.ХХІ. – Кн.5. – Отд.ІІІ. – С.17-36.
7. Витвицкий С. Статистически-историческое обозрение гуцулов в Коломыйской округе // Зоря галицька. – 1852. – Ч.54-56.
8. Вовк Хв. Антропометричні досліди українського населення Галичини, Буковини й Угорщини // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1908. – Т.Х. – С.1-39.
9. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995.
10. Гнатюк В. Народні оповідання про омишків // Етнографічний збірник. – 1910. – Т.ХХVІ.
11. Гнатюк В. Похоронні звичаї та обряди // Етнографічний збірник. – 1912. – Т.ХХХІ – ХХХІІ.
12. Гнатюк В. Причинки до пізнання Гуцульщини // Записки НТШ. – Т.СХХІІІ – СХХІV.
13. Головацький Я. Заметки и дополнения к статьям Г.Пльпина 1885 и 1886 гг. – Вильна, 1888.
14. Головацький Я. Народные песни Галиции и Угорской Руси. – М., 1867. – Ч.ІІІ.
15. Головацький Я. О народной одежде и убранстве русинов или русских в Галиции и Северо-Восточной Венгрии. – СПб., 1877.
16. Демян Г. Дослідження І.Вагилевича про гуцулів // Культура і побут населення українських Карпат. – Ужгород, 1973. – С.130-136.
17. Кайндль Р. Гуцулы. – Чернівці, 2000.
18. Карпушов О. Вступ до етнополітології. Навчально-методичний посібник. – К., 1999.

19. Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської Трійці". – К., 1990.
20. Красівський О. Польсько-українські стосунки у Східній Галичині в контексті польської національної політики (1918-1923 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук (спеціальність 07.00.05 – етнологія). – К., 1999.
21. Майданчук В. Розвиток етнографічної думки кінця XIX – початку XX ст. К., 1977.
22. Петрані О. Руська Трійця. – К., 1986.
23. Петровъ А. Статьи об Угорской Руси. – СПб., 1906.
24. Понов П. Русское население по восточному склону Карпат: (Гуцулы – бойки – лемки). – М., 1867.
25. Савелік О. Етнографічні студії в ІТШ (1898-1939 рр.). – Львів, 2000.
26. Сеньків І. Гуцульська спадщина. К., 1995.
27. Срезневский И. Русь Угорская. СПб., 1852.
28. Флоринский Т. Славянское племя. Статистико-этнографический обзор современного славянства. – К., 1907.
29. Франко О. Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2000.
30. Хоткевич Й. Гуцулы и Гуцульщина // Украинская жизнь. – М., 1913. – №10. – С.57-78.
31. Шеремета О. В.Гнатюк і українська етнографічна наука кінця XIX – початку XX ст.: Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук (спеціальність 07.00.05 – етнологія). – Львів, 2003.
32. Шухевич В. Гуцульщина. – Львів, 1898-1908. – Т.1-5.
33. Яценко М. В.Гнатюк. Життя і фольклористична діяльність. – К., 1964.
34. Encyklopedia powszechna. – Warszawa, 1863. – Т.II. – S.253.
35. Franko I. Najnowsze prądy w ludoznawstwie // Lud. – 1895. – Т.1.
36. Kaindl R.F. Pastcrstwo i wiczenia pasterskie // Lud. – 1896. – Т.4.
37. Kolberg O. Pokucie. Obraz etnograficzny. – I.wów, 1882-1889. – Т.1-4.
38. Kolberg O. Ruś Karpacka. – Włocław, Poznań, 1970-1971.
39. Kopernicki J. Charakterystyka fizyczna górali ruskich na podstawie własnych spostrzeżeń na osobach żywych // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. – 1877. – Т.1.
40. Kopernicki J. O góralach ruskich w Galicyi. Zarys etnograficzny według spostrzeżeń w podróży, odbytej w końcu lata 1888 r. – Kraków, 1889.
41. Korzeniowski J. O huculach. – I.wów, 1899.
42. Milęwski K. O huculach // Biblioteka Polska. – 1825. – Т.1. – S.187-193.
43. Schneider J. Lud Pezczeniżyński // Lud. – 1906. – Т.XII; 1907. – Т.XIII
44. Schneider J. Z kraju huculów // Lud. – 1899. – Т.V; 1900. – Т.VI; 1901. – Т.VII.
45. Wagilewicz J. O mieszkańcach wschodniej części gór Karpackich // Przegląd Naukowy. – 1844. – №15.
46. Waigel J. O huculach. Zarys etnograficzny. – Kraków, 1887
47. Witwicki S. Rys historyczny o Huculach. – I.wów, 1863
48. Zawadzki W. Huculy. Szkis etnograficzny // Kłosy. – 1872-1873. – Т.XV, XVII

In this article we can find materials about ethnographical researching, which were connected, mainly, with political and cultural working of Ukrainian and polish scientists. Basicly, scientists were interested in problems of ethnogenesis and teretorial localization, which were researched in community with material and spirital culture of hutsulian group.

Ethnographical researching of Hutsusschyna was begined by polish publishers (end of XVIII to beginning of XIX Century). Their work was continued by scientists, such as:

O.Kolberg, J.Kopernicki, J.Korzeniowski, J.Schneider, W.Zawadzki, I.Waigel and other. They were interested in questions of ethnocultural life of hutsulian ethnographical group.

Ethnografical researching of Hutsusschyna from Ukrainian side was begined by functioners of "Rus'ka Triytsya" - I.Wagilewicz and J.Holowatsky. This people have becamed authors of Ukrainian and not Ukrainian theory of hutsulian ethnogenesis. Big part of researching of hutsulian ethnographical group was made by I.Franko, W.Hnatyuk, F.Wowk, W.Schukhewytsch and other. Also, in this work took part intelligence, which worked in hutsulian region.

Russian, chechian and german scientists also were interested in problematics of Hutsusschyna.

Щербін Л.В.

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПРОГРАМАХ РОСІЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ (1905-1907 рр.)

Розв'язання національного питання в Росії початку XX ст. політичними партіями є недостатньо вивченою проблемою, хоча перші спроби аналізу робилися ще сучасниками [17]. Радянськими істориками ця тематика розглядалася тенденційно, однобоко, акцентувалася увага на тому, що програми всіх партій, крім РСДРП, передбачали невирішеність національних суперечностей, неможливість мирного співжиття націй [15]. Значне місце даній проблемі відводиться у дослідженнях сучасних російських та українських істориків [16; 18; 25].

Метою статті є з'ясування програмних засад російських політичних партій з національного питання в період революції 1905-1907 рр.

Особливістю Російської імперії на початку XX століття була її етнічна строкатість. Оскільки формування російської державності відбувалося на багатонаціональній основі, то національне питання перетворювалося у важливий фактор суспільного розвитку. Лідер Конституційно-демократичної партії (Партії народної свободи) П.М.Мілюков порівнював Росію з "етнографічним музеєм, в якому консервувались, відмирили і остаточно асимілювались залишки народностей" [20, с.150]. Поштовхом до великого пробудження і відродження національної свідомості стали події революції 1905-1907 років, яка поряд із соціально-економічними проблемами загострила національне питання в Росії. Відношення до нього стало тим індикатором, що визначав готовність політичних партій вирішувати проблеми суспільства з урахуванням національного моменту, їхню ідеологічну сформованість щодо забезпечення духовних потреб народів із різними культурами, історією, традиціями.

Найбільш повне висвітлення позицій щодо національного питання знаходимо у програмі Конституційно-демократичної партії, установчий з'їзд якої відбувся 12-18 жовтня 1905 року у Москві. На цьому з'їзді була прийнята програма кадетів, яка визначила орієнтири політичних перетворень у Росії на основі ідей лібералізму. Згідно з вимогами партії Основний закон Росії повинен був гарантувати всім народностям, які населяли імперію, крім повної громадянської і політичної рівноправності всіх громадян, право вільного культурного самовизначення, а саме: повну свободу використання різних мов і наріч у публічному житті, свободу створення та утримання навчальних закладів і будь-яких зібрань, спілок та установ, які мають на меті збереження і розвиток мови, літератури і культури кожної народності.

Російська мова згідно з програмою з'їзду мала бути мовою центральних установ, армії і флоту. Вживання поряд із загальнодержавною місцевих мов у державних і громадських установах та навчальних закладах, які утримувалися на кошти держави чи органів самоуправління, мало регулюватися загальними й місцевими законами, а в їх межах — самими установами. Населення кожної місцевості повинно було бути забезпечене можливістю отримання початкової освіти на рідній мові [14, с.190].

Вирішення національного питання кадетами зводилося до надання прав на культурне самовизначення кожній народності, яка населяла Російську імперію. Особливо про Україну мову вони не вели. Особливе місце в майбутній Росії, яка повинна була стати конституційною і парламентською монархією, відводилося Царству Польському та Фінляндії. Після встановлення загальноімперського представництва з конституційними правами в Царстві Польському передбачалось автономне управління із сеймом, який обирається на основі загальнодержавного представництва, при умові збереження державної єдності та участі в центральному представництві на засадах однакових з іншими частинами імперії. “Кордони між Царством Польським і сусідніми губерніями могли бути виправлені згідно з плеємним складом і бажанням місцевого населення” [14, с.192].

Але при цьому на території Польщі мали діяти гарантії громадянської свободи і права національності на культурне самовизначення і забезпечуватись права меншостей.

Щодо Фінляндії, то кагети вимагали відновлення її конституції, яка б “забезпечувала її особливий державний стан” [14, с.192].

Проблеми національних відносин знайшли відображення у листівках і закликах Конституційно-демократичної партії, які широко розповсюджувалися під час виборчої кампанії до І державної Думи. Кадети

вимагали політичної свободи для всього народу. “Всі російські громадяни без різниці статі, віросповідання і національності повинні бути рівні перед законом” [1, арк.1]. Будь-які станові відмінності та обмеження особистих і майнових прав поляків, євреїв, розкольників та іновірців, і взагалі всіх без винятку, окремих груп населення повинні бути відмінні. Кожній народності, яка населяє імперію, кагети обіцяли вільне культурне самовизначення і, що важливо, “повну свободу використання народної мови в особистому і суспільному житті” [1, арк.1].

Декларуючи вимоги культурного самовизначення, кагети виступали за єдність і неподільність Росії на основі “внутрішнього і духовного зв'язку її окраїн з центром” [1, арк.1]. Усвідомлюючи неефективність політики насильства, примусу і свавілля, як цементуючого елемента імперської єдності, Партія народної свободи виступала за широкий розвиток самоуправління на користь здійснення автономного управління в Царстві Польському, а в міру назрівання потреби і в інших місцевостях, які живуть самотнім національним життям [1, арк.1]. Автономія знаменує об'єднання частин в єдине державне ціле і полягає у наданні національно-відокремленим місцевостям права вільного законодавства з питань місцевого значення, культурного життя, благоустрою і стану місцевості. Дотримуючись принципу єдності і неподільності Росії, Партія народної свободи, на відміну від царського уряду, по-іншому розуміла цю єдність. “Сильна центральна влада сумісна з широкою децентралізацією, з існуванням місцевих законів, взагалі і з визнанням широкого простору для обласних і національних особливостей. Єдність не послабиться, а посилиться внутрішньою самостійністю окремих частин Росії” [11, с.115].

Характерно, що у відозвах Центрального комітету Конституційно-демократичної партії серед національностей українці не згадуються [2, арк.1]. Разом із тим, Одеський комітет кадетів у листівці “Чого хоче Конституційно-демократична партія” виділяв Україну поряд із Польщею і Кавказьким краєм як частини імперії, де проживали люди неросійського племені зі своїми правами і звичаями, вимагав надати їм право “далше жити за цим правом і звичаєм, дати обласне самоуправління (автономію), тобто дозволити самим відати місцевими потребами свого краю” [3, арк.1].

Не оминули у своїй програмі національного питання представники партії “Союз 17 октября”. Октябристи виходили з необхідності збереження єдиної і неподільної Росії. Цей принцип зводився до визнання життєво-необхідною умовою для зміцнення зовнішньої могутності Росії та для її внутрішнього процвітання єдності політичного тіла, збереження унітар-

ного характеру державного ладу [12, с.44-45]. З іншого боку, ця вимога зобов'язувала протидіяти будь-яким спробам, спрямованим на розчленування імперії і до заміни єдиної держави союзною чи союзом держав. Випиток робився для Фінляндії, за якою визнавався особливий стан, що падавав право на автономний устрій при умові збереження державного зв'язку з імперією [12, с.45]. За окремими національностями октябристи визнавали право на задоволення і захист культурних потреб, які обмежувалися ідеєю державності та інтересами інших національностей [12, с.45]. Лідером октябристів О.І.Гучковим підкреслювалось, що, відкидаючи можливість автономії будь-якої з окраїн, Союз відноситься негативно і до політичного гноблення національностей, які населяють Росію, оскільки обидві тенденції ведуть до розпаду. Всі народності повинні користуватися повним рівноправ'ям і ні одній не повинні бути надані особливі привілеї [8, с.140].

У резолюції з українного питання, прийнятій на I Всеросійському з'їзді делегатів "Союзу 17 октября" (8-12 лютого 1906 року в Москві), наголошувалося на тому, що цементам, який з'єднує всі частини імперії в одне несподівне ціле, є державна мова як засіб спілкування всіх російських громадян незалежно від національностей і місця проживання та певіддільне право кожного російського громадянина, яке забезпечує дійсні інтереси імперії. Вживання місцевих мов у школі, суді, адміністрації і органах самоуправління повинно бути врегульоване тільки Державною Думою [8, с.157].

Заперечуючи національну виключність народів, які входили до складу імперії, обіцяючи вільний національний розвиток і самобутність, октябристи наголошували на тому, що "велика світова Імперія наша є пасамиеред російська і слов'янська Імперія і тому ми готові визнати рівноправними громадянами Імперії тільки тих, хто щиро і невідворотно пов'язав свою національну і політичну долю з долею Російської Імперії" [4, арк.1].

Октябристи негативно ставилися до наміру кадегів перетворити Росію на федерацію, оскільки процес зміни державного устрою згідно з їхніми принципами не варто було прискорювати пробудженням сепаратистських інстинктів західних окраїн. Більше того, вони переймалися долею росіян, яким у випадку встановлення обласних автономій довелось б спілкуватися на "зовсім чужих і незнайомих їм грузинській, вірменській і польській мовах" [9, с.22]. Октябристи були переконані в тому, що небезпечнішою від пугучої централізації держави є децентралізація там, де такий захід не є необхідною потребою, достатнім вони вважали запровадження місцевого самоврядування: "Широка земська, тобто

економічно-господарська децентралізація, повна свобода релігії і совісті, місцевих мов і наріч буде абсолютно достатньою, щоб створити у всьому різноплеменному населенні нашої держави поняття про один російський народ, одну всеохоплюючу російську вітчизну, створити той душевний настрій, при якому кожний російський вільний громадянин "від фінських холодних скель до вогняної Колхиди", в однаковій мірі покликаний прямо чи опосередковано до справи будівництва російської землі, усвідомлював би себе представником великого народу, належати до якого щастя і слава" [9, с.22].

Партія правового порядку принцип єдності і неподільності Росії теж вважала головною у своїй політичній платформі, відкидаючи будь-які ідеї про перебудову країни за федеративним типом. "Не до розпаду держави та її населення шляхом автономного відокремлення окремих місцевостей і пов'язаної неминучої територіальної рівноправності мешканців ми повинні йти, а до встановлення єдиного російського громадянства, до рівноправності всіх на всьому просторі Росії, незалежно від місця народження чи постійного проживання в тій чи іншій частині. Всі російські громадяни повинні себе відчувати як на найближчій своїй батьківщині, так і в будь-якому кутку Імперії однаково слугами, однаково господарями, а держава наша, особливо при сучасному її міжнародному становищі, повинна себе відчувати безумовно єдиною, володіючою на однакових правах усіма силами своїх громадян" [13, с.172].

До ліберального напрямку належали також Партія вільнодумців і Партія мирного оновлення. Партія вільнодумців наполягала на єдності Росії, але допускала місцеве територіальне самоуправління і національну автономію. Вільнодумці вважали, що на підставі природного права (в деяких випадках ще й історичного) повинна бути визнана для народностей Росії автономія, форми і межі якої визначаються на основі відмінностей культурно-етнічних, географічних, економічних та міжнародних умов і встановлюються у кожному окремому випадку загальноімперським законодавчим корпусом, але автономія не повинна привести до федеративного ладу чи унії [13, с.198]. Для народностей, які займають малі території, живуть не суцільною масою і не володіють ще широко розвиненою національною культурою, автономія повинна отримати виключно народний характер і обмежені рамки, вилившись у визнання права національної мови у початковій школі (у литовців, малоросів, білоросів, естонців, латишів, румунів), у середній школі (у вірмен, грузинів, німців), у пизчих інстанціях суду та управління, у дрібних земських одиницях [13, с.198]. Територіальну автономію передбачалося надати Польщі, беручи до уваги чисельність, особливість економічного

розвитку і збереженість історичних державних традицій. Польська автономія повинна була включати навчання навіть у вищих закладах на польській мові. Поряд із російською мовою в урядових, адміністративних, судових установах, органах місцевого самоврядування статус офіційної мала отримати і польська. У Царстві Польському передбачалося запровадження сейму і виконавчого органу [13, с.199].

Партія мирного оновлення дотримувалась у національному питанні принципу збереження і зміцнення унітарного характеру державного устрою Росії, допускаючи культурне самовизначення і саморозвиток усіх народів імперії без порушення єдності держави [5, арк.1].

Партії соціал-демократичного спрямування теж вагоме місце відводили національному питанню. На І з'їзді Російської соціал-демократичної партії (РСДРП) у березні 1898 р. було звернуто увагу на необхідність послідовної боротьби за ліквідацію тюремних умов існування пригноблених народів, за здобуття ними права на повнокровне життя і вільний розвиток [24, с.91]. Більшовики проголошували право націй на самовизначення аж до відокремлення. У програмі, яка була прийнята на ІІ з'їзді РСДРП, містилась вимога здобуття освіти на рідній мові і можливості спілкуватися на рідній мові на зібраннях, введення її нарівні з державною в усіх місцевих громадських установах [6, с.30-31].

Меншовики теж висували принцип права націй на самовизначення, широкої політичної і культурної автономії великих національно-територіальних комплексів [22, с.227].

Представники неонародницького табору – Партія соціалістів-революціонерів у своїй програмі “Наші завдання” відстоювала встановлення демократичної республіки з широкою автономією областей та обниць, як міських, так і сільських, визнання права націй на самовизначення, виступала за можливе більш широке використання федеративних відносин між окремими національностями [7, с.123]. У своєму першому маніфесті (1900 р.) есери проголосили визнання права націй на політичне самовизначення за народностями Російської держави, вітали пробудження національної свідомості цих народів і засвідчували свою підтримку їх протестів проти насильств на релігійному та національному ґрунті [19, с.46]. Вони були противниками всього, що перешкоджало зближенню націй, а також будь-якому націоналізму, прагнули перетворити на загальнонародські надбання найкращі риси всіх національностей. Національне в них виступало як форма засвоєння і втілення світового прогресу.

Підтримуючи зближення і взаєморозуміння націй, есери засуджували державно-асиміляторську політику, яка всіма засобами прагнула

зупинити, загальмувати самостійний розвиток підкорених, пригноблених націй, “нав’язати їм каптан з чужого плеча, мову, культуру пануючої нації” [7, с.109]. Несприйняття політики національного гноблення есери пояснювали, виходячи із засад соціалізму, по-перше, тим, що обкрадений не тільки матеріально, але й духовно, позбавлений історичної духовної спадщини та своєї інтелігенції, асимільований іншою національністю, бідний розумовими силами, освітою народ легше піддається економічній експлуатації, будучи не в стані підняти свій стихійний гнів проти чужої культури на ступінь осмисленої боротьби, керованої світлом наукової істини і наукового соціалістичного ідеалу; по-друге, ця політика самим фактом національного пригноблення здатна пробудити у гноблених національностях фанатичну прив’язаність до всіх їх національних особливостей саме тому, що за них гноблять і переслідують [7, с.109].

Акцентування уваги на національних проблемах та утисках надавало можливість пануючим класам проповідувати реакційну ідею гармонії інтересів, приспівати революційність робітничого класу. Саме тому Партія соціалістів-революціонерів виступала за повне і безумовне право національностей на самовизначення, за федеративний устрій, за широкий розвиток місцевого самоуправління, за культурну автономію народностей [7, с.110]. Есери вважали, що це право надається не історичною традицією, не державною незалежністю в минулому, не територіальним розселенням, а фактом культурної відмінності, яка поділяє людство на окремі національності. Найменший національний привілей розглядався як реакційний, антисоціалістичний, ототожнювався з класом чи станом. У майбутньому передбачалося виробити форми, які б забезпечили мирне братське співжиття усіх народів, звести до мінімуму національні відмінності. Партія соціалістів-революціонерів заявляла про підтримку історичного відродження поневолених імператорською Росією народів: фінського, польського, литовського, латвійського, єврейського, українського, вірменського [7, с.111].

Значного поширення у Росії на початку ХХ ст. отримав монархічно-консервативний рух, представники якого, озброївшись офіційною ідеологією “самодержавства, православ’я, народності”, виступили на захист імперії від революційних національно-визвольних настроїв. Серед організацій цього політичного напрямку пайбільше виділяються “Русское собрание”, “Союз русского народа”. У національному питанні вони виходили з принципів єдності і неподільності Росії та з позиції “Росія для росіян”, постійно підкреслюючи у своїх програмових документах перевагу російського народу над іноземцями, заперечуючи створення національних автономій [10, с.129].

На IV Всеросійському з'їзді товариства "Русского народа" (26 квітня - 1 травня 1907 р.) особливе місце займало окраїнне питання, у вирішенні якого вважали недopusимими спроби розчленування Вітчизни. Такі наміри повинні бути зустрінуті рішучим і твердим опором усіх урядових і суспільних сил. Іногородцям нав'язувалася думка, що такі спроби приписуть їм тільки шкоду, а тісне єднання з корінною Росією, котре є запорукою її безпеки, благополуччя і розвитку, найбільш необхідне для блага й успіху [10, с.327].

Умовою такого єднання вважалося встановлення спільних основ систематичної об'єднавчої політики і настирливого застосування цих основ твердою російською державною владою стосовно особливостей і потреб місцевого життя, що ставить на перше місце загальні інтереси всієї держави і російського народу та законні інтереси корінного російського центру. Критерієм надання певних прав окремим народностям вважалася готовність кожної з них служити Росії і російському народу для досягнення загальнодержавних завдань, окраїнна політика повинна бути національною, російською, твердою, послідовною, спрямованою до об'єднання окраїн із центром Росії в географічному, політичному і культурному відношеннях. Умовами втілення принципів національної політики визнавалися управління окраїнами православними росіянами за духом, державною мовою на окраїнах повинна бути тільки російська мова як мова влади, адміністрації, війська, суду і школи, за місцевими мовами закріплювалися такі сфери вживання, як сім'я, література, церква. Урядова школа, як могутній фактор об'єднання окраїн із центром, повинна ставити основною метою своєї діяльності, крім загально-просвітніх завдань, зміцнення у свідомості учнів думки про те, що вони перш за все піддані Російській держави, а потім уже фіни, латвійці, литовці, поляки, вірмени; турбуватися про поширення серед іногородців правильних поглядів на російське життя, правди про російський народ, його минуле, сьогодення. Під впливом школи народності повинні проникнутися ідеями і прагненнями російського народу, вивчаючи державну мову і російську історію [10, с.328]. Спільними мають бути закон, військо, поліція, монетна система. Незаперечним впливом повинна користуватися православна церква як пануюча в імперії. Зміцнення російського землевладіння на окраїнах теж визначалося як складова частина урядової політики з національного питання. Висувалась пропозиція створити у Петербурзі особливу установу чи товариство для захисту інтересів російської державності, її вірних слуг і російського населення на окраїнах, щоб вони не відчували себе самотніми і незахищеними.

Щодо українців, то "Союз русского народа" не робив різниці між великоросами, білоросами, малоросами, вважаючи їх гілкою російсь-

кого народу і позбавляючи права на самобутній розвиток культури, автономію [21, с.73].

Якщо протягом 1905-1907 рр. українське питання мало розглядалося чорносотенцями, то визначальним для їхньої ідеології було єврейське, яке вирішувалося з позицій крайнього антисемітизму. Вони стверджували, що євреї обрали Росію як об'єкт вторгнення. Російський характер, риси національного укладу росіян, історична гостинність слов'ян, добре зважені і враховані євреями. Чорносотенці вимагали позбавити євреїв права голосу, вигнати з усіх навчальних закладів, де навчаються християни. Їм заборонялося відкривати власні навчальні установи і займатися більшістю професій, визначалась для них межа освіти [23, с.23].

Отже, протягом 1905-1907 рр. в умовах першої російської революції, яка стала передумовою запровадження парламентаризму, політичної структуралізації і кристалізації суспільного життя Російської імперії, партії поряд із гострими соціально-економічними проблемами намагалися вирішити і національне питання. Спектр варіантів виходу з поліетнічного лабіринту був широкий: від повного заперечення самобутності народів до права націй на самовизначення.

Подальшого дослідження вимагають проблема практичного втілення російськими партіями декларованих позицій щодо національного питання під час діяльності Державних Дум, Першої світової війни, революції 1917 року, причини зміни ставлення до вирішення національних суперечностей протягом бурхливих подій початку ХХ століття.

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 838, оп. 2, спр. 1082.
2. Там само, спр. 1088.
3. Там само, спр. 1091.
4. Там само, спр. 1125.
5. Там само, спр. 1107.
6. Меньшевики. Документи и материалы 1903 - февраль 1917 гг. - М., 1996. - 408 с.
7. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы: В 3-х т. - Т. 1. 1900-1907. - М., 1996. - 960 с.
8. Партия "Союз 17 октября". Протоколы съездов, конференций и заседаний ЦК: В 2-х томах. - Т. 1. Протоколы съездов и заседаний ЦК 1905-1907 гг. - М., 1996. - 408 с.
9. Петрово-Соловово В. Союз 17 октября, его задачи и цели, его положение среди других политических партий. Речь В.Петрово-Соловово, произнесенная 30-го декабря 1905 года на общемъ собраніи Тамбовскаго отделения Союза. - М., 1906. - 36 с.
10. Правые партии 1905-1917. Документы и материалы. - Т. 1. 1905-1910. - М., 1998. - 720 с.
11. Российские либералы: кадеты и октябристы. - М., 1996. - 304 с.
12. Сборник программ политических партий въ Россіи. - Вып II. - СПб., 1906. - 72 с.

13. Ступницький І.І. Избиратель на 1906 годъ. – СПб., 1906. – 312 с.
14. Съезды и конференции конституционно-демократической партии: В 3-х томах. – Т.1. – М., 1997. – 744 с.
15. Бурмистрова Г.Ю., Гусакова В.С. Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в России. 1905-1917 гг. – М., 1976. – 262 с.
16. Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.). – СПб., 1998. – 1000 с.
17. Бирсинов Г.А. Национальные вопросы на ипородческих окраинах России. – СПб., 1908. – 130 с.
18. Журавлев В.В. Национальный вопрос в программах общероссийских политических партий начала XX века // История национальных политических партий. – М., 1997. – С.83-96.
19. Колесник В.Ф., Надтока О. М. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX століття). – К., 2002. – 184 с.
20. Милюков П.П. Национальный вопрос (Происхождение национальности и национальные вопросы в России). – Прага, 1925. – 192 с.
21. Омелянчук И.В. Черносотенное движение на территории Украины (1904-1914). – К., 2000. – 168 с.
22. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. – М., 1996. – 872 с.
23. Степанов С.А. Черная сотня в России 1905-1914 гг. – М., 1992. – 330 с.
24. Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (XVIII – перша половина XX століття). – Дніпропетровськ, 1998. – 193 с.
25. Щербак П. Дискусії про шляхи розв'язання національного питання в Російській імперії на початку XX ст. // Історія України. – 2002. – №16. – С.1-4.

The program claims of the Russian political parties in regard of the national problem in 1905-1907 th are considered in this article. It was an important factor of the social progress of multinational Russia at the beginning of the XX th century. Several versions of the settlement of this problem was existed: from the whole denial of the nations originality of the cultural autonomy and the rights of the nations for their self determination.

Бабич В.В.

ПОЛІТИКА ЕТНОЦИДУ В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Розбудова демократичного суспільства в Україні неможлива без об'єктивного аналізу історичного минулого. Історія України потребує трансформації старих стереотипів світосприйняття, які нав'язувались їй колишньою радянською історіографією. Особливо виважених оцінок вимагають проблеми етнонаціонального розвитку України на різних історичних етапах. До теперішнього часу гострими й болючими для українського поліетнічного суспільства залишаються питання, пов'язані

Бабич В.В. Політика етноциду в Україні: теоретико-методологічні аспекти

з наслідками етноциду. Етноцид – це політика, спрямована на знищення етносу або групи етносів. Етноси України не раз ставали об'єктом такої злочинної політики. Цей факт вимагає від сучасного українського суспільства попередити можливі прояви етноциду в майбутньому. Але зробити це без ґрунтового аналізу політики етноциду неможливо.

Проблеми викриття та засудження етноциду стали одними з головних питань у працях, виданих в умовах незалежності України. У 90-х рр. над розробкою понятійного апарату згаданої проблеми працювали О.Майборода, Л.Шкляр та ін. Статті О.Майбороди та Л.Шкляра під загальною назвою “Етноцид” увійшли до довідково-енциклопедичних видань з етнонаціональної проблематики [9; 12; 14]. На особливу увагу заслуговує праця С.Хмари “Етноцид українців в ССРСР”, яка до 90-х рр. була невідомою широким колам радянських науковців [20]. У своїй праці С.Хмара за допомогою фактів політичної історії та демографічної статистики прослідкував політику радянського етноциду в Україні у 20-70-х рр. XX ст. Над історико-політичними аспектами етноциду в Україні працювали Я.Дашкевич, В.Сергійчук та ін. [6; 18].

Аналізуючи стан наукової розробки досліджуваної проблеми, можна констатувати, що в Україні поки що відсутня праця, в якій було б досліджено сутність і природу етноциду та його вплив на сучасний рівень етнокультурного життя України. Тому метою даної статті є історичний та етнополітологічний аналіз політики етноциду в Україні. Загальний меті дослідження відповідають такі завдання: проаналізувати сутність політики етноциду та визначити чинники, які сприяють її здійсненню; охарактеризувати форми і методи етноциду в Україні в історичній ретроспективі; висвітлити наслідки етноциду для українського суспільства.

Термін “етноцид” уперше запровадив у науковий обіг у 1944 році польський вчений Р.Лемкін. Працюючи у військовому міністерстві США, він запровадив термін “геноцид”, використавши грецьке слово “genos”, яке означає расу або плем'я, та латинське “cide” – вбивство. У своїй, написаній у 1944 р., книзі “Правління Осі в окупованій Європі” Р.Лемкін зазначає, що тій же ідеї може відповідати слово “етноцид”, яке складається з грецького “ethnos” – народність та латинського “cide”. Хоча поняття Р.Лемкіна включає в себе і фізичне знищення певних груп, таке, з його точки зору, є лише найбільш крайнім із методів геноциду: “Під “геноцидом” ми розуміємо знищення етнічної групи... Цей термін призначається... для позначення скоординованого плану різноманітних дій, спрямованих на знищення важливих основ життя національних груп з метою знищення самих цих груп. Призначенням такого плану могло б бути зруйнування політичних та соціальних інститутів, культури, мови,

національних почуттів, релігії та економічного життя національних груп і знищення особистої безпеки, свободи і... життя окремих особистостей, які належать до таких груп” [4, с.120]. Таким чином, Р.Лемкін чітко не розмежував терміни “геноцид” та “етноцид”.

9 грудня 1948 р. резолюцією 260 А (III) Генеральної Асамблеї ООН було прийнято “Конвенцію про попередження злочину геноциду та покарання за нього”. Однак концепцію культурного геноциду, яку запропонували СРСР, Венесуела та Пакистан, не було включено до Конвенції 1948 р.

Радянський криміналіст А.Трайнін у своїй книзі “Защита мира и борьба с преступлениями против человечества” згадує, що пункт III “Пропозицій радянської делегації з питання про геноцид” містив перелік злочинних заходів, які охоплені поняттям національно-культурного геноциду: “...а) заборону або обмеження користування національною мовою як у суспільному, так і в приватному житті; заборону викладання у школах на національних мовах; б) знищення або заборону друкування і розповсюдження книг та інших друкованих видань на національних мовах; знищення історичних або релігійних пам’яток, музеїв, документів, бібліотек та інших пам’яток і предметів національної культури (або релігійного культу)” [19, с.223-224].

Більшість із тих країн, які брали участь у розробці Конвенції 1948 р., виступили проти включення до неї концепції національно-культурного геноциду. Було висловлено думку, що поняття “культурний геноцид” не відповідає етимології терміна “геноцид”, який застосовується лише до фізичного або біологічного нищення людської групи [16, с.171].

Ідеї про відмінність геноциду від національно-культурного геноциду знайшли підтримку й в українських фахівців з етнонаціональних проблем. Так, у словнику-довіднику 1991 р. зазначено: “Від геноциду... слід відрізнити національно-культурний геноцид (етноцид) – дії, спрямовані на ліквідацію етнокультурної самобутності народу (національної групи) без фізичного знищення членів цієї групи” [13, с.319]. У довіднику “Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії” визначено, що політика етноциду спрямована на знищення етносу “за допомогою комплексу заходів по зруйнуванню системних зв’язків в середині народу, підготовчуючи його представників до переходу в іншу етнічну якість” [9, с.451]. При цьому головним завданням політики етноциду є знищення основних ознак етносу – етнічної території, мови, культури, історичної пам’яті і самосвідомості. Особливістю цієї злочинної політики є те, що знищення етносу шляхом етноциду відбувається саме за етнічною ознакою. У першій частині “Етнічного довідника” визна-

чення терміна “етноцид” доповнено такими його характерними проявами, як “придушення етнічного розвитку, ліквідація еліти, утримування культури на глибоко провінційному рівні” [8, с.67].

Чинниками, які сприяють здійсненню політики етноциду, є расизм, етнофобізм, ксенофобія та шовінізм. Так, теоретики расизму у своїх доктринах здійснили поділ етносів та рас на “вищі” й “нижчі” (неповноцінні). Расистські теорії містять положення про те, що цивілізацію створили виключно представники “вищих” етносів та рас, отже, саме вони повинні панувати. Крім того, расистські концепції наголошують на тому, що “нижчі” етноси та раси не здатні створити та засвоїти високу культуру і приречені таким чином на експлуатацію. На думку прихильників расизму, подібні твердження виправдовують будь-які репресії проти “неповноцінних” етнічних культур.

Одним із чинників політики етноциду, є етнофобізм. Етнофобізм – це “психологія, ідеологія, політика та соціальна практика, пов’язана з визнанням винятковості своєї етнічної спільності, ворожістю до інших спільностей” [2, с.283]. Крайньою формою етнофобізму є нацизм, ідеологія якого передбачала у своїх програмах не тільки етноцид, але й фізичне знищення цілих народів (етнічний геноцид). Складові етнофобізму – ксенофобія та шовінізм, які базуються на ненависті представників певного етносу до іноетнічних спільностей. Поширенню в суспільстві ідеології етнофобізму та расизму сприяють етнорасові стереотипи – спрощені та викривлені уявлення однієї етнічної або расової групи про іншу. Як правило, у подібних уявленнях окремі етноси наділяються негативними рисами та якостями. Поступово етнорасові стереотипи формують у суспільстві етнорасові упередження, які сприяють поширенню ідей етнофобізму та расизму, а ті, у свою чергу, стають ідеологічною основою для здійснення політики етноциду. За несприятливих економічних, етнокультурних та соціальних умов життя об’єктом етноциду нерідко стають ті етноси, представників яких громадська думка визнає “винними” у негараздах життя суспільства.

Політика етноциду притаманна недемократичним політичним режимам, які використовують її як засіб боротьби з опозицією, згуртованою на етнічному ґрунті. Етноцид застосовується недемократичними режимами щодо тих етносів, які в умовах відсутності в державі етнокультурного плюралізму виявляють ознаки національної свідомості та вимагають забезпечення їх етнонаціональних прав.

Особливо жорстоких і неприхованих форм політика етноциду набуває під час війн та міжетнічних конфліктів. Ворогуючі сторони використовують етноцид як метод боротьби з національним рухом опору та як засіб колонізації іноетнічної території.

З правової точки зору, політика етноциду – це злочин проти людства. Об'єктом етноциду є група людей, яка пов'язана єдністю етнічних ознак. Етноцид складається із злочинних дій, поєднаних спільною метою – знищити етнокультурну своєрідність конкретного народу.

Одним із напрямків дії етноциду є політика, спрямована на знищення етнічної території. Для досягнення цієї мети здійснюється перекроювання кордонів етнічної території з наданням їй нового статусу, який не відповідає історичним традиціям та позбавлений етнічної своєрідності. Так, наприкінці XVIII ст. російський царизм поділив землі Правобережної України та Кримського ханства на губернії Російської імперії. У період Другої світової війни фашисти розчленували етнічні землі України на окремі території, які перейшли під владу Німеччини, Румунії та Угорщини.

Злочинним проявом політики етноциду є проведення депортацій – заслання, вислання за межі етнічної території представників певного етносу (етносів). До Другої світової війни депортації не заборонялись у прямій формі. Тільки у 1945 р. у статті 6 (с) “Статуту Міжнародного військового трибуналу” заслання (депортації) були визнані злочином проти людства. В Україні депортації набули особливого поширення у XX ст. У період Першої світової війни влада царської Росії депортувала з Волині німецьке населення. У 30-40-х рр. XX ст. проведення масових депортацій етнічного населення України було злочинним проявом сталінської національної політики. У цей період з України депортували кримських татар, болгар, вірмен, греків, німців, яких сталінський режим зарахував до категорії “народів-ворогів”.

У вересні 1956 р. на XX з'їзді КПРС М.Хрущов у доповіді “Про культ особи та його наслідки”, вперше на державному рівні, визнав та засудив сталінські депортації народів. У своїй доповіді він зазначив: “Українці уникли цієї долі тому, що їх надто багато і не було куди вислати” [7, с.152]. Таким чином, М.Хрущов фактично визнав те, що сталінський режим здійснював у СРСР і, зокрема, в Україні політику етноциду.

Депортації нерідко супроводжувалися доприселенням-переселенням на звільнені від етнічного населення території представників тих етносів, які не є корінними для цієї місцевості. Так, після сталінських депортацій етнічних груп Криму на вивільнені землі переселили російське та українське населення. Доприселення, як прояв політики етноциду, здійснюється й на території, етнічне населення якої стало об'єктом геноциду. В Україну подібні доприселення здійснював після голодомору 1932-1933 рр. сталінський тоталітарний режим. У першу чергу завозили

жителів Білорусі, Горьковського краю, Західної (Смоленщина), Івановської та Центрально-Чорноземної областей [18].

Доприселення можуть використовуватись і як засіб тиску на корінні народи, який спрямований на їх витіснення з етнічної території або асиміляцію з новоприбулим етносом (етносами). У цьому випадку для представників новоприбулих етносів створюються більш сприятливі, ніж для корінного народу, умови для задоволення етнічних запитів і потреб.

Злочинною формою етноциду є лінгвіцид – нищення етнічної мови. Лінгвіцид може здійснюватися шляхом заборони використання етнічної мови в діловодстві, друкарській справі, освіті, у засобах масової інформації та під час церковної служби. Великих зусиль задля знищення української мови методом заборон доклав російський царизм. У 1720 р. Петро I своїм указом заборонив книгодрукування українською мовою. 18 липня 1863 р. міністр внутрішніх справ Російської імперії П.Валуєв видав циркуляр про заборону друкування книг українською мовою для школи й народного читання, мотивуючи заборону тим, що “ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути” [15, с.260]. У 1876 р. видано Ємський указ Олександра II про заборону друку українською мовою оригінальних творів і перекладів та текстів до нот. А у 1888 р. Олександр III своїм указом заборонив вживати українську мову в офіційних установах.

Лінгвіцид може набувати й інших форм (наприклад, закриття національних шкіл і запровадження в освіту та інші сфери життя мови панівного етносу). Так, у 1775 р. за наказом російської влади було закрито українські школи при полкових козацьких канцеляріях. У 1816-1817 рр. у Галичині, яка на той час входила до складу Австрійської імперії, у всіх початкових і вищих народних школах було введено викладання польською мовою. У 1862 р. влада царської Росії закрила недільні і безплатні українські школи для дорослих.

Здійснення лінгвіциду у цих формах продовжувалося в Україні і в радянський період її історії. Зокрема, у 1938 р. сталінський тоталітарний режим ліквідував в Україні школи національних меншин, а в українських школах запровадив обов'язкове вивчення російської мови. 17 квітня 1959 р. в умовах нарощування русифікації Верховна Рада УРСР прийняла “Закон про зміцнення зв'язку школи з життям”, за яким батьки учнів мали самі вирішувати, якою мовою має відбуватись навчання їхніх дітей. Цей закон відкрив легальний шлях для русифікації середньої освіти в Україні. Продовженням курсу на русифікацію освіти в СРСР і, зокрема, в Україні, стала постанова Ради Міністрів СРСР від 13 жовтня 1978 р. “Про заходи по поліпшенню вивчення російської мови в союзних

республік” та постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. “Про додаткові заходи для удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх учбових закладах союзних республік”.

Ліпвіцид спрямований також на позбавлення етносу традиційної для нього абетки та правопису. У 1859 р. намісник Галичини граф А.Голуховський, намагаючись колонізувати місцевих українців, запропонував замінити в краї українську абетку латинською. У 1881 р. російський цар Олександр III, хоча і дозволив друкувати окремі сценічні твори українською мовою, але робити це потрібно було тільки російським правописом. За радянських часів спеціально створені Державні комісії наполегливо змінювали український правопис, наближаючи його до російського. В період Другої світової війни фашисти планували позбавити українців єдиного правопису шляхом запровадження в школах України підручників, написаних на місцевих для кожної області діалектах. Передбачалося також запровадити в українських школах замість кирилиці латинський шрифт [10, с.288].

Політика етноциду спрямована й на знищення історичної пам’яті етносу. Для досягнення цієї мети здійснюється цілеспрямована фальсифікація етнічної історії. Насамперед, фальсифікації піддаються історичні події та факти, пов’язані з проблемами етногенезу (наприклад, зменшується вік історичного буття етносу, заперечується його автохтонність та утверджується ідея про існування “незаперечних” історичних прав панівного етносу на етнічну територію народу, який став об’єктом етноциду). Іноді здійснюється свідоме замовчування окремих сторінок історії етносу. Зокрема, це стосується процесів етнонаціонального державотворення, історії розвитку етнічної культури та її досягнень, а також діяльності видатних представників етнічної еліти. Одночасно створюються нові історичні концепції, які підносять велич панівного етносу та підкреслюють його зверхність над народом, котрий знищується шляхом етноциду. Знищення історичної пам’яті етносу здійснюється й забороною вивчення та викладання етнічної історії у навчальних закладах.

Однією з форм етноциду, спрямованих на знищення історичної пам’яті етносу, є етнічний топонімоцид. Етнічний топонімоцид – це політика цілеспрямованого нищення топонімів (назв географічних об’єктів), які знаходяться на етнічній території та походження яких пов’язане з конкретним етносом. Скасування традиційних етнічних топонімів супроводжується запровадженням нових назв, які ні історично, ні географічно не пов’язані з місцевістю, в якій здійснюється перейменування. Як правило, нові назви відображують етнокультурну традицію панівного етносу або політичну ідеологію держави, влада якої ініціювала

здійснення етнічного топонімоциду. За радянських часів нищення етнічної топоніміки в Україні відбувалося, головним чином, заради прискорення радянзації та русифікації суспільного життя етнічних груп республіки. У цей період в Україні особливого поширення набуло перейменування ойконімів (назв населених пунктів) та астионімів (ойконімів міського типу). Міста і села, вулиці й райони в Україні масово перейменовувалися на честь основоположників ідеології комунізму, керівників СРСР, радянських партійних і військових діячів та лідерів міжнародного комуністичного руху.

Етнічний топонімоцид в Україні здійснювався й на тих територіях, етнічне населення яких було депортоване в минулому. Наприклад, у 1945 р. у Запорізькій області після сталінських депортацій місцевого німецького населення було перейменовано й німецькі ойконіми [11]. Русифікації й радянзації зазнали також ойконіми депортованих етносів Криму. Так, 18 травня 1948 року Президія Верховної Ради РРФСР прийняла указ “Про перейменування населених пунктів Кримської області”, згідно з яким у 28 районах Криму були перейменовані 1115 населених пунктів: понад 900 татарських, близько 40 грецьких, 50 німецьких [3, с.49].

Знищення історичної пам’яті та етнічної культури здійснювалося в Україні й шляхом позбавлення етнічного населення його культурних цінностей. Зокрема, після зруйнування у 1775 р. Запорозької Січі за наказом Катерини II до Петербурга було вивезено козацьку скарбницю, архів, клейноди та цінні з історичної точки зору ікони. За радянських часів під гаслом боротьби з релігією тільки в Києві більшовики зруйнували більше 100 пам’яток культурної архітектури православної церкви [1, с.223-227]. Історичні та культурні цінності, які знаходилися в них, були знищені, вивезені за кордон або поповнили колекції музейних сховищ. Інколи нищення етнокультурної спадщини відбувалося таємно, набуваючи більш прихованих форм (наприклад, припинялась охорона історичних пам’яток або зменшувалось фінансування закладів, у яких зберігалися культурні цінності). Так, у 1973 р. Товариство охорони пам’яток історії та культури зняло з обліку більше 100 українських пам’яток культури [20, с.100].

Складовою частиною політики етноциду є репресії проти етнічної інтелігенції, яка становить собою найбільш свідому частину етносу. У часи сталінського тоталітарного режиму кампанії проти інтелігенції (технічної, військової, наукової, творчої тощо) тривали практично безперервно, супроводжуючись незліченними жертвами й катастрофічним падінням інтелектуального потенціалу суспільства [17, с.242].

Політика етноциду нівелює етнокультурні традиції, позбавляє їх етнічної своєрідності. Зокрема, можуть скасовуватись традиційні етнічні свята, а замість них запроваджуватись нові, які пропагують культуру панівного етносу. Етноцид спрямований і на знищення традиційних етнічних релігійних вірувань. Переслідування релігії і церкви проявляється у забороні або обмеженні діяльності релігійних конфесій та позбавленні віруючих громадянських прав, пільг і привілеїв. Унаслідок радянських репресій в УРСР припинили легальну діяльність Українська автокефальна православна церква та Українська греко-католицька церква. Віруючих позбавляли можливості святкувати релігійні свята – Великдень, Різдво та ін. Знищення традиційних релігійних вірувань здійснювалося в Україні й шляхом прозелітизму (наприклад, окатоличення православних українців після укладення у 1596 р. Брестської церковної унії).

Одним із головних завдань політики етноциду є знищення етнічної самосвідомості. З цією метою народ позбавляють власного етнімі. Так, після депортації у 1944 р. етнічних груп Криму кримським татарам було відмовлено у самостійному етнімі, із самоназви народу було скорочено слово “кримські” та культивувалося уявлення про кримсько-татарський народ як “просто” про татар [5, с.77]. Іноді представників етносу змушували офіційно відмовитись від своєї національності на користь етнімі панівного етносу. Як правило, це відбувалося під час перепису населення або при оформленні особистих документів. Зокрема, при встановленні паспортної системи в СРСР в Україні, особливо південній та лівобережній, у паспорти місцевого населення під тиском вписували у відповідну графу національність “руський” замість “українець” [6, с.142]. Примус до зміни національності здійснювався в Україні й шляхом обмеження представників етносу у працевлаштуванні, освіті та можливості зайняти керівні посади (як це було з представниками єврейського народу в часи боротьби радянської влади з космополітизмом та сіонізмом).

Народ, який став об'єктом етноциду в усіх його проявах, втрачає усвідомлення своєї етнічної приналежності та уявлення про етнокультурні традиції свого етносу. Політика етноциду призводить і до виникнення в суспільстві етнічної ендоефобії – нелюбові до свого етносу, байдужості до його надбань, інтересів та проблем.

Політика етноциду в Україні негативно вплинула на сучасний рівень розвитку національно-культурного життя українського народу. В цілому, можна виділити такі негативні наслідки етноциду для України: руйнація мовної самотності у значної частини українського народу; існування серед окремих категорій населення уявлень про провінційність

української культури; наявність у державі етнополітичних та економічних проблем, пов'язаних з облаштуванням депортованих народів; порушення та часткова втрата етнічних традицій; етнонаціональна деформація, пов'язана з проведеними депортаціями та доприселеннями.

Отже, етноцид – це викривлена форма міжетнічних відносин, яка суперечить міжнародному праву та гуманістичній моралі, а будь-які прояви етноциду повинні засуджуватись і попереджуватись людським суспільством. Зважаючи на багатогранність проблеми етноциду в Україні та її недостатню наукову розробку, дослідникам залишаються широкі перспективи для подальших пошуків у даному напрямку. Особливо це стосується розробки теоретико-методологічних аспектів даної проблеми.

1. Анисимов А.Л. Скорбное бесчувствие. На добрую память о Киеве, или Грустные прогулки по Городу, которого нет. – К., 1992.
2. Бромлей Ю.В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность. – М., 1987.
3. Брошеван В.М. Депортация жителей Крыма // Кримські татари: історія і сучасність. (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С.44-49.
4. Военные преступления. Это надо знать всем:Справочник. – М., 2001.
5. Губогло М., Червоная С. Крымскотатарское национальное движение. – Т.І. История. Проблемы. Перспективы. – М., 1992.
6. Дашкевич Я. Комунізм і українська нація // Матеріали Міжнародного конгресу політичних в'язнів комуністичних режимів. Київ, 7-8 листопада 1995 р. – К., 2001. – С.137-148.
7. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущёва Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза. 25 февраля 1956 года // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №3. – С.128-170.
8. Етнічний довідник: У 3-х ч. – Ч.І. Етнічні меншини в Україні. Поняття та терміни. – К., 1997.
9. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С.451-452.
10. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993.
11. Крилов М. Пам'ять втрачених сіл. (Зниклі ойконіми Запоріжжя: 1945-2000). Довідник. – Мелітополь, 2002.
12. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С.694.
13. Межнациональные отношения: термины и определения. Словарь-справочник. – К., 1991.
14. Націоналізм як суспільний феномен. Енциклопед. слов. – Донецьк, 1997. – С.80-82.
15. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2-х ч. / За ред. В.Ф.Панібудьласки. – К., 1997. – Ч.І.
16. Нюрнбергский процесс: право против войны и фашизма / Под ред. И.А.Ледях. – М., 1995.

17. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.). – К., 1994.
18. Сергийчук В. Доприселение как этноцид // Голос Украины. – 1996. – 28 декабря.
19. Трайнин А.Н. Защита мира и борьба с преступлениями против человечества. – М., 1956.
20. Хмара С. Етноцид українців в СССР // Хмара С. (Сагайдак М.). Сьогодні про минуле. – Львів, 1993. – С.23-107.

The article is dedicated to the research of policy ethnocide in Ukraine. Is an analyzed the gist of the policy of ethnocide. The methods and forms of the policy of ethnocide are considered. The results of an ethnocide for Ukraine are characterized.

Новосьолов О.В. **ЄВРЕЙСТВО БЕССАРАБІЇ, БУКОВИНИ ТА ТРАНСНІСТРІЇ ПІД** **РУМУНСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ У 1940-1944 РР.**

Політичний режим, що був встановлений в Румунії у вересні 1940 р., після приходу до влади генерала Іона Антонеску завершив процес перетворення країни у сателіта нацистської Німеччини.

Участь у німецько-радянській війні (1941-1944 рр.) на боці Німеччини дозволила Румунії захопити Бессарабію та Буковину. Щодо земель між Дністром та Південним Бугом – Трансністрією, то згідно з німецько-румунською угодою, що була підписана 30 серпня 1941 р. у Бендерах, Румунія отримала лише мандат на здійснення тимчасової адміністрації та економічної експлуатації цієї території [6, с.386].

Сучасні українські дослідники зазначають, що румунський окупаційний режим на українських землях був відносно м'якшим, порівняно з німецьким. Я.Грицак у своїй праці "Історія України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст." зазначає, що румунський уряд прагнув якнайшвидше асимілювати національні меншини, використовуючи силу державного апарату. Політичні процеси відбувалися щодня, але, на думку дослідника, не йшлося про масове винищення нерумунського населення, насамперед євреїв і циган. Їх виселяли з інших частин Румунії до Трансністрії, яка вважалася румунським Сибіром, але їх винищення не набуло масового характеру [4, с.231].

Подібної думки дотримуються і О.Субтельний [11], Б.Кравченко [5, с.117], Д.Кушплір [7] та деякі інші дослідники. О.Субтельний вважає, що румунська окупація Трансністрії була ліберальнішою у порівнянні з німецькою. Румуни, на думку історика, самі не знищували євреїв (лише передавали їх нацистам), вони стримувалися від застосування широкого політичного терору [11, с.576].

Новосьолов О.В. Єврейство Бессарабії, Буковини та Трансністрії під румунською окупацією у 1940-1944 рр.

Проте історичні факти свідчать про інше. Показати дійсний стан речей і зокрема розкрити на конкретно-фактичному матеріалі політику румунських окупаційних властей щодо євреїв на Буковині, в Бессарабії та Трансністрії і є завданням цієї статті.

Ще на початку війни кондуктор* дав розпорядження про винищення єврейського населення на загарбаних територіях. Урядом були розроблені спеціальні директиви та настанови для адміністративних інспекторів і префектів, що направлялися у Бессарабію та Буковину [16, р.368-410]. Цими директивами передбачалося, що етнічне очищення румунського народу від чужорідних йому елементів здійснюватиметься шляхом депортацій та ізоляцій у "місця, звідки не зможе поширитися єврейська зараза". Далі зазначалося, що етнічне очищення – це необхідна структурна реорганізація Бессарабії та Буковини, яка вимагає на певний час повної ізоляції цих територій від території Королівства [16, р.384]. Масштаби репресій проти єврейського народу у Бессарабії та Буковині влітку 1941 р., відразу після встановлення тут румунської окупаційної влади, набули значних розмірів [12, р.XLIX].

Так, уже 8 липня 1941 р. у селі Маркулешти Сорочинського повіту (сучасна територія республіки Молдова) були зібрані всі мешканці єврейської національності – чоловіки, жінки, діти, виведені за село, страчені та поховані у протитанковому рові. Таким чином було знищено 100 осіб.

У наступні дні так само вчинили з євреями у Гура Каменке, Флорештах і Гура Кейнар. У селі Клімауци Сорочинського повіту були зібрані 300 осіб. 12 липня їх знищили та поховали у спільній могилі на околиці села [10, с.114]. В цілому ж єврейські погроми були масовим явищем на усіх територіях, окупованих румунами.

Масове винищення нерумунського мирного населення здійснювалося за особистим наказом генерала І.Антонеску. 17 липня 1941 р. кондуктор наказав окупаційній адміністрації Бельцького повіту за будь-який незначний опір із боку місцевого населення розстрілювати на місці, крім того, ізолювати євреїв у спеціальних таборах, оскільки жоден єврей не повинен залишатися у містах і селах [1, арк.14-15].

У серпні – вересні 1941 р., а також у березні 1942 р. окупаційна влада організувала у місті Рибниця концентраційний табір, де утримувалися радянські активісти, члени партії та євреї. Всього за зазначений період було ув'язнено 3000 осіб. Із цього числа 2731 особу після тривалих тортур було страчено. Серед загиблих було 1470 жінок, 350 дітей, 1180

* Conducator (рум.) – лідер, вождь

чоловіків. Деякі прізвища страчених були встановлені, серед них Вайсман, Хайкім, Мазлер Бася, Мазлер Сойба, Хелімська, Гудіс, Бершадський Ф., Шварц, Берман, Шулім, Хаїт, Шпекер, Лайзер, Зільбертрут, Ройзман, Кац, Гріншпун, Беркович, Фельдман, Губерман [2, арк.2].

Ще 8 червня 1941 р. на засіданні Ради Міністрів Михайл Антонеску, міністр закордонних справ Румунії, заявив, що необхідно здійснити депортацію всього єврейського елемента з території Бессарабії та Буковини. Ці депортації потрібно здійснювати форсованими методами [15, р. 145]. Злочини проти єврейського народу були так би мовити “легалізовані” Законом № 2 507 від 3 вересня 1941 р. Восьма стаття цього закону зазначувала, що всі акти, здійснені цивільною і військовою владою, починаючи від 22 червня 1941 р. і до опублікування даного закону, вважаються урядовими. Пізніше І.Антонеску свідчив, що в усі часи та в усіх народів існує “право окупантів”. Диктатор зазначав, що на загарбаних територіях румуни користувалися і діяли саме згідно з цим правом.

На засіданні Ради Міністрів 6 жовтня 1941 р. І.Антонеску заявив, що він ужив усіх необхідних заходів для того, щоб вислати всіх євреїв із цих областей. Кондукетор зазначив, що в Бессарабії ще залишається 40000 євреїв, які будуть відправлені за Дністер, а якщо дозволять обставини, то й за Урал [15, р.146].

На судовому процесі над І.Антонеску та його урядом у травні 1946 р. у Бухаресті губернатор Буковини К.Колотеску зізнався, що у вересні 1941 р. він отримав наказ від кондукетора про організацію депортацій євреїв Буковини до Трансністрії. 10 жовтня 1941 р. Колотеску віддав наказ про організацію гето у Чернівцях та про початок депортацій. До кінця 1941 р. до Трансністрії було відправлено 3550 євреїв. Усього з Буковини було вислано 55000 євреїв, з яких повернулося лише 6000.

9 грудня 1941 р. К.Васіліу, заступник міністра внутрішніх справ, начальник головного управління поліції та жандармерії рапортував у Бухарест, що евакуація євреїв із Буковини та Бессарабії завершена. Крім того, Васіліу повідомив, що депортовані, яких є 108002 особи, були розміщені згідно з генеральним планом на анексованій території [15, р.147].

Губернатор Трансністрії Г.Алексяну на суді над І.Антонеску та його урядом свідчив, що було декілька хвиль депортацій. Якщо розглянути їх у хронологічному порядку, то спочатку були депортації єврейського народу з території Румунії до Трансністрії у вересні 1941 р., до падіння Одеси. Пізніше, за свідченнями Алексяну, до Трансністрії прибуло два полковники, надісланих особисто кондукетором, для організації

Новосьолов О.В. Єврейство Бессарабії, Буковини та Трансністрії під румунською окупацією у 1940-1944 рр.

депортацій євреїв із Буковини та Бессарабії. Він також повідомив, що депортації здійснювалися військовими та жандармерією, цивільна ж адміністрація мала забезпечувати харчування і тимчасове проживання перед їх відправкою до концентраційного табору у Голті (м.Первомайськ Одеської області), де вони були по-варварськи страчені [14, р. 184].

Одним із головних організаторів страт у таборі Голта був підполковник Ізопеску, якого у жовтні 1941 р. призначили префектом міста. Він створив у повіті гето та табори для євреїв і циган, яких депортували з Бессарабії, Буковини та Румунії. Ізопеску організував табори “Вазідовка”, “Богдановка”, “Думановка”, “Акмететка”, “Голта”. У таборах були створені нестерпні умови, щоденно від голоду та тортур вмирало 400 – 500 осіб. Масові страсти розпочалися у грудні 1941 р. Протягом двох місяців тривали розстріли, під час яких загинуло 18000 осіб. Узагалі у таборах “Богдановка”, “Думановка”, “Акмететка” страчено та замордовано близько 70 тис. осіб [10, с.126].

Режим, що був встановлений у Бессарабії та Буковині, дещо відрізнявся від того, який встановився в Трансністрії. Хоча методи та способи його впровадження були однаково жорстокі. Підписаний генералом І.Антонеску 19 серпня 1941 р. декрет призначав губернатором Трансністрії палкого прихильника політики кондукетора, доктора права Г.Алексяну [13, р.86]. Депортації євреїв із Буковини та Бессарабії, а також і з інших областей Румунії здійснювалися за особистим наказом кондукетора [14, р.186].

Особливо активно ці депортації здійснювалися протягом 1941-1942 рр. Протягом цього періоду 150000 євреїв було депортовано до Трансністрії й лише одна четверта з них вижила [9, с.712]. Терористичний режим, що був встановлений тут, ускладнювався ще й законом, за яким карали смертю у випадку уникнення депортацій у цю “зону смерті”.

На окупованих територіях румунська адміністрація впроваджувала режим примусової праці. Це здійснювалося за законом, який був прийнятий ще 4 грудня 1940 р. у Румунії, а з моменту встановлення румунської влади у Бессарабії, Буковині і Трансністрії поширився і на ці землі. За цим законом усі євреї віком від 18 до 50 років, незважаючи на соціальне походження, притягувалися до примусових робіт чи то індивідуально, чи групами, чи загонами [12, р.1].

Згідно із законом № 3 205 від 14 листопада 1941 р. євреї, що були притягнуті до примусових робіт, організовувалися у спеціальні табори або ж у трудові колонії. Ці табори підпорядковувалися Державному Секретаріату Праці, Генеральному інспекторату таборів і трудових колоній та Генеральному Штабу. Самовільне відлучення з трудового

табору або ж узагалі повернення з Трансністрії до місць колишнього проживання жорстоко каралося. Згідно із законом від 19 вересня 1942 р. усі євреї чоловічої та жіночої статі, що були депортовані до Трансністрії і самовільно повернулися до місць проживання, каралися смертю. Коли б хтось їм допомагав у цьому, тому загрожувало покарання примусовими роботами від 5 до 25 років [12, р.11].

Таким чином, зміни у військово-стратегічній ситуації на Східному фронті навесні – влітку 1944 р. та вступ радянських військ на територію Румунії спричинили державний переворот, що призвело до повалення диктатури І.Антонеску. Політика, здійснювана румунським урядом на українських землях протягом 1941-1944 рр., була окупаційною, а методи її здійснення – терористичними. Щодо ставлення румунської окупаційної влади до єврейського народу, то необхідно зазначити, що загалом понад 200 тис. євреїв було депортовано до Трансністрії, де понад 100 тис. з них загинуло.

Отже, є очевидним, що єврейське питання в політиці Румунії в роки диктатури І.Антонеску як наукова проблема, як тема спеціальних окремих досліджень далеко не вичерпана, залишається гостро актуальною, полемічною і потребує подальшої наукової розробки.

1. Arhiva Națională a Republicii Moldova (ANRM), ф.112, оп. 1, спр. 445.
2. Там само, ф. 1026, оп. 2, спр. 31.
3. Буковина // Довідник з історії України / Заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – К.: Генеза, 2001. – С.91-92.
4. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
5. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
6. Краткая история Румынии. С древнейших времён до наших дней / Отв. ред. В.Н.Виноградов. – М.: Наука, 1987. – 542 с.
7. Кушплір Д. Трансністрія // Довідник з історії України / Заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – К.: Генеза, 2001. – С.873.
8. Огнев'юк В., Підкова І. Бессарабія // Довідник з історії України / Заг. ред. І.Підкови, Р.Шуста. – К.: Генеза, 2001. – С.62.
9. Очерк истории еврейского народа / Под ред. Ш.Эттингера. – Библиотека-Алия, 1994. – 892 с.
10. Попович К.Ф. Память времени: Записки военного разведчика. – М.: Фонд Андрея Первозванного, 2002. – 240 с.
11. Субтельний О. Україна: Історія. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
12. Evreii din România între anii 1940 – 1944. – București: Hasefer, 1993. – 486 p.
13. Nistor I. Istoria romanilor din Transnistria: Organizarea cultura și jertfa lor. – București: Eminescu, 1995. – 477 p.
14. Procesul lui Ion Antonescu / Ed. Ingr. de Craca I. – București: Eminescu, 1995. – 477 p.

Новосолов О.В. Єврейство Бессарабії, Буковини та Трансністрії під румунською окупацією у 1940-1944 рр.

15. Procesul Mareșalului Antonescu: Documente: in 2 v. / Ed. Ingr. de Ciuca M-D. – București: Saeculum; Europa noua. – 1996. – V.1. – 432 p.
16. Procesul Mareșalului Antonescu: Documente: in 2 v. / Ed. Ingr. de Ciuca M-D. – București: Saeculum; Europa noua. – 1996. – V.2. – 480 p.
17. Romanitatea transnistriana: Antologie/ Ed. Ingr., note și coment. de F.Rotaru. – București: Semne, 1996. – 420 p.

The article considers and analyses the of occupation policy of Royal Romania on Ukrainian earths in the years of Second world war. The special attention is spared to the fate the Jews of Bessarabia, Boucovina and Transnistria during Romanian occupation of these territories.

Кучернюк М.Я.

**МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В ГАЛИЧИНІ
(КІНЕЦЬ 80-х – ПОЧАТОК 90-х РОКІВ ХХ ст.)**

Проблема міжконфесійних відносин у Галичині кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття вивчена недостатньо. Обмежений доступ до опрацювання церковних архівів звужував сферу дослідницької роботи до використання матеріалів періодичних видань та архівів регіональних відділень КДБ та КПУ. У другій половині 90-х років були здійснені перші спроби комплексного підходу до вивчення проблем міжконфесійних відносин у Галичині В.Пашенком [8; 9] (проблема легалізації греко-католицької та усамітнення православної церков в Україні), С.Кобутою [4; 5; 6] (політичні аспекти легалізації УГКЦ), В.Марчуком [7] (легалізація Української греко-католицької церкви) та М.Байраком [2] (державотворчий потенціал національної церкви).

Проте історія міжконфесійних відносин у Галичині ще не знайшла достатнього і всебічного висвітлення в науковій літературі. Залишився поза увагою регіональний фактор розвитку духовно-релігійного життя, який мав певні особливості у кожній з областей Західної України. Тому пропонований аналіз розвитку міжконфесійних відносин у Галичині має на меті окреслити регіональну специфіку загальноукраїнського процесу легалізації греко-католицької та усамітнення православної церков.

Події 90-х років ХХ століття стали переломними в історії державотворення та консолідації українського народу в єдину націю. Проїшовши довгий і нелегкий шлях суспільно-політичних перетворень у рамках радянської системи, на теренах Української держави сформувалася нова політична еліта, яка, усвідомивши національну ідентичність українського народу, стала на позиції легалізації української церкви. Однак Україна як самостійна держава отримала неоднозначну, складну церковно-релігійну спадщину. На хвилі національно-культурного й духовного піднесення кінця 80-х років у країні проростала тенденція до усамітнення православної церкви та легалізації заборонених раніше церков. Це стало наслідком, з одного боку, загострення суспільних проблем, а з іншого, – зняття заборон на релігійне життя і забезпечення з боку держави реальних гарантій свободи совісті [3, с. 1].

Україна як суверенна держава сьогодні має певні суперечливі дискурси у міжконфесійних процесах, є суттєві розбіжності в стратегії державного будівництва. Останнє явно не сприяє національній єдності,

Кучернюк М.Я. Міжконфесійні відносини в Галичині (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ ст.)

а, навпаки, є чинником духовного розколу, насамперед, серед представників титульної нації, які є прихильниками різних церковно-релігійних центрів [2, с.66].

На регіональному рівні причини виникнення конфліктів між різними конфесіями мають переважно богословсько-канонічний, соціальний, правовий характер. Виникненню конфлікту сприяє недосконале законодавство у релігійній сфері, наявність у ньому відірваних від сучасного життя декларативних заяв та романтичних настроїв. Відсутність у законі положень про регіональну специфіку створює основу для появи підзаконних актів, тенденційного тлумачення законодавства на місцях [11, с. 13].

Розв'язанню проблеми церковної інтеграції в Галичині може сприяти й вивчення та переосмислення історичного досвіду, який засвідчує, що Україна протягом багатьох століть майже не знала прикладів справді успішних церковних об'єднань. Тим більше, що впродовж усієї історії державотворення в Україні її еліта була зацікавлена у власній церкві. При цьому суверенність держави, серед іншого, передбачала й самостійний її статус. На значущість релігійного чинника у боротьбі українського народу в національно-визвольних змаганнях за власну державу вказували багато відомих історичних діячів української держави і церкви. Зокрема, митрополит В.Липківський зазначав, що "...в захопленні народу українською Церквою відзначається національна риса, народ полюбив свою рідну Церкву, як свою національну відміну", "народ ще досі дивиться на Церкву очима своїх пращів ще 17-го віку, що рідну Церкву вважали своєю головною національною прикметою" [2, с. 67].

Важливою складовою української опозиції радянській системі кінця 80-х – початку 90-х років став широкий суспільний рух за відновлення діяльності Української греко-католицької церкви, який активно набирив обертів у Галичині – П'ємонті національно-політичного та церковно-релігійного відродження українського народу. За слухним висловом С.Кобути, духовно-релігійне піднесення "за своїми масштабами вийшло за рамки суто релігійного питання, набувши політичного характеру" [7, с. 148].

Поштовхом для розгортання широкого релігійного руху в Галичині став феномен "Грушівського дива" – поява 26 квітня 1987 року на недіючій греко-католицькій капличці в с. Грушів Дрогобицького району Львівської області зображення Богородиці. Це явище викликало велике піднесення серед віруючих і до місця події потяглися тисячі паломників [4, с. 24].

Події в Галичині не залишилися поза увагою партійного керівництва. Так, секретар ЦК Ю.Єльченко та завідувач відділу пропаганди

і агітації Л.Кравчук інформували ЦК Компартії України у листі від 3 червня 1987 року “про спалах релігійного фанатизму в деяких західних областях республіки”. Автори вказували, що 26 квітня 1987 року релігійні фанатики розпустили чутки про “явлення богородиці” у недіючій уніатській каплиці в с. Грушів Дрогобицького району на Львівщині. Вони викликали ажіотаж, привернули увагу значної маси зацікавлених не лише з навколишніх сіл, але й з інших районів та сусідніх областей [9, с.448].

На зібраннях, які відбувалися після богослужінь, лунали заклики до влади дозволити релігійні відправи за греко-католицьким обрядом, передати в руки віруючих зняті з обліку, занедбані в радянські часи культурні споруди УГКЦ. Оскільки греко-католицька церква навіть в умовах її підпільної діяльності мала на Прикарпатті досить стійкі позиції (у 1987 р. на території Івано-Франківської області мешкали 45 греко-католицьких священників, 73 монахи, понад 15 тис. активних віруючих), то рух за її легалізацію набрав значного розмаху. Його зростанню сприяли відкрита заява групи священнослужителів та віруючих УГКЦ від 4 серпня 1987 року в західних засобах масової інформації про свій вихід із підпілля і моральна підтримка українських греко-католиків із боку Папи Римського Івана Павла II та ряду провідних політичних діячів західних країн. Велику роботу проводили священники та активісти УГКЦ під проводом єпископів Павла Василика та Софрона Дмитерка. Важливу роль у координації дій греко-католиків західноукраїнських областей відіграли члени створеного восени 1987 року у Львові Комітету захисту УКЦ, до складу якого входили і мешканці Прикарпаття: Ярослав Лесів із м. Болехова та Стефанія Петра-Січка з м. Долини [6, с.76].

Усвідомлюючи небезпечний для системи розвиток подій в Галичині, партійні та правоохоронні структури запобігали наростанню греко-католицького руху. Вони поклали великі надії на православну церкву, ієрархія якої відверто виступила проти легалізації УГКЦ. Митрополит Київський та Галицький Філарет залякував суспільство: “А що буде як, не дай Боже, легалізується Українська католицька церква? Нові месії розведуть таку ворожнечу, що ми усі будемо не раді”. Отже, компартія, влада і Російська православна церква єдиним фронтом виступили проти відродження УГКЦ [7, с.150].

Вороже ставлення РПЦ до діяльності підпільних греко-католицьких громад постійно було характерне для її представників. Яскравим прикладом такої конфронтації можуть слугувати факти, наведені дослідником І.Гречком у статті “Відновлення УГКЦ в Україні”. Вивчаючи проблему легалізації УГКЦ, автор зосередив свою увагу на висвітленні подій ювілейного торжества у Львові, зауваживши, що “... у травні

1986 року російсько-православний Львів вирішив ще раз поглумитися над “уніатами”, справивши на святому Юрі гучні святкування з нагоди 40-річчя урядової ліквідації УГКЦ...”. Ювілейні доповіді, виголошені переважно російською, мали на меті лише одну мету: ганьбити “уніатство”, католицизм і, зрозуміло, Ватикан [9, с.446]. Варто також зазначити, що місцеве партійне керівництво, щоб уникнути масових народних виступів, у цей день заарештувало всіх підпільних греко-католицьких священників, чим ще раз продемонструвало свою ворожу позицію до церковно-релігійного руху в Галичині.

З огляду на це, на думку Л.Кравчука, духовно-релігійний рух у Галичині набрав якісно нових рис, зазнавши докорінних перетворень. Вжиті на місцях заходи, спрямовані на припинення незаконної діяльності решток уніатства, з одного боку, послабили їх активність, а з іншого, – примусили перебудуватися, змінити тактику. Вони все глибше йдуть у підпілля, здійснюють обряди невеликими групами за різними адресами, частіше всього в так званих “домашніх церквах”, обладнаних колишніми уніатськими священниками, ченцями, найбільш відданими віруючими. В другій половині 80-х років “такого роду зборища” досить часто фіксувалися в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях. У таких “церквах” були встановлені радіоприймачі, налаштовані на Ватикан, Польщу. Виявлені випадки організованого колективного прослуховування радіопередач про приїзд Папи Римського в Польщу в містах Долина і Калуш Івано-Франківської, Бучач Тернопільської областей. Продовжувалася практика роз’їздів колишніх священників із метою нелегального проведення обрядів, обслуговування “уніатськи налаштованих віруючих” за місцем їх проживання [8, с.401].

Влітку 1988 р. у Галичині розгорнувся рух громадсько-політичних організацій. Нечисленні неформальні товариства зробили перші спроби перетворити український рух на масову суспільно-політичну силу. Основним ідейним мотивом цих спроб була підтримка і поглиблення процесу демократичної перебудови суспільства. Однак, на наш погляд, що більше офіційна ідеологія терпіла поразок, то активнішим був пошук “підпільних ворогів” [9, с.470]. Партійно-державні органи свідомо провокували конфліктні ситуації на релігійному ґрунті, в яких вони були на боці прихильників РПЦ. При цьому ЦК КПУ заявляв, що його позиція стосовно УГКЦ “це не обмеження, заборона для віруючих, а недопущення використання релігії в антисоціальних, націоналістичних цілях”. На його думку, реєстрація УГКЦ викликала б “серйозний конфлікт, почався б розкол віруючих по релігійно-національній ознаці”, а її прихильники “попали б у підпорядкування реакційному емігрантському

центру УКЦ". І, врешті-решт, було б завдано значного удару по лояльних миротворчих позиціях РПЦ. А тому "партійні і радянські органи, особливо західноукраїнського регіону, відносяться до спроб реанімації уніатства як релігійно-політичної організації на націоналістичній основі різко негативно. Категорично проти цього УПЦ та інші релігійні об'єднання" [4, с.26].

Активізації західноукраїнських віруючих сприяло відзначення християнським світом у 1988 р. тисячолітнього ювілею хрещення Київської Русі. Радіо "Свобода" відзначило навесні того ж року, що "серед віруючих Західної України відчувається велике піднесення, спонтанно люди збирають підписи і їдуть із зверненнями до Москви домагатися легалізації їхньої парафії" і що протягом перших трьох місяців було зібрано близько 10 тис. підписів на підтримку УГКЦ [4, с.25]. На святкуванні річниці хрещення Русі до Львівсько-Тернопільської єпархії прибули голови Ради у справах релігій М. Колесник, екзарх України митрополит Філарет, що мало вселити впевненість у учасників і гостей свята. В обласних центрах Галичини відбулися божественні літургії, урочисті збори, прийоми в облвиконкомах. Архієреї, віруючі свідчили, що "західноукраїнська гілка православної церкви, колись насиллям відірвана від свого кореня – Київської Русі, хоч і була зранена, стомлена поневолювачами, повернулася до Матері – Православної Церкви, до своїх єдинокровних братів і сестер під дбайливим доглядом першосвятителів... Життя віруючих галицької землі в лоні матері Церкви в дні цього ювілейного свята свідчить про немеркнучу справу нащадків віри святого князя Володимира, про освячений обов'язок віків і єдність православного народу" [9, с.466].

Однак варто зауважити, що громадсько-суспільні настрої галичан були спрямовані зовсім в інше русло і не співпадали з поглядами православного духовенства Московського патріархату.

Помпезне святкування річниці хрещення Русі, яке проходило під офіційним гаслом єдності православної церкви, все ж таки не змогло стати на перешкоді розвитку регіональних релігійних рухів. Першою реакцією командно-адміністративного управління держави на активні дії греко-католиків у Галичині послужила поява в серпні 1988 року доповідної записки секретаря ЦК Ю. Єльчука та голови КДБ республіки М. Голушка "Про нові тенденції в діяльності уніатських екстремістів у західних областях республіки та додаткових заходах для їх нейтралізації". У ній наголошувалося, що підбурювані західними піддривними центрами, "зловживаючи демократією і гласністю, уніатські верховоди

організували серед населення збір підписів під листами з вимогами про реєстрацію УГКЦ" [9, с.477].

Аналогічні звернення надходили до центру також із регіональних обкомів КПУ та КДБ. Так, управління МВС і КДБ Івано-Франківської області до обкому КПУ була надіслана доповідна записка "Про організований греко-католицькими священиками молебень і похід вулицями Івано-Франківська". В записці мова йшла про те, що "Василик та інші священики під час проведення проповіді зверталися до мирян із закличками добиватися позитивного вирішення питання про легалізацію УКЦ" [1, с.84]. Секретар Тернопільського обкому партії В. Острожинський інформував ЦК Компартії України у листі від 1988 року про "незаконне зборище прихильників уніатства" в с. Зарванця Терехівлянського району. За його словами, 16-17 липня біля шанованого віруючими "святого місця" зібралось понад 2 тисячі вірних із Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей. Серед них чимало молоді із засобами звукозапису, відеокамерами. Виступи, на думку В. Острожинського, мали "політичний, наклепницький характер. Демагогічно посилалися на висловлення В. Леніна, М. Горбачова, Конституції СРСР, рішення XIX Всесоюзної партійної конференції про свободу совісті і демократизацію. Звучали вимоги визнати Українську католицьку церкву і збирали для цього підписи учасників зборища, заклики йти до людей і агітувати "за нашу Українську церкву" [9, с.472].

У цей час широкого розмаху починає набирати релігійна полеміка, ініційована РПЦ із метою обґрунтування тези існування єдиної православної церкви з часів Київської Русі. Часопис "Православний вісник" збільшив кількість публікацій, спрямованих проти УГКЦ. Вони, власне, були однаковими за змістом. Тому для прикладу наведемо дві. Протоієрей Р. Андріанович, член Ініціативної групи та учасник Львівського собору 1946 року, у статті "Унії немає вороття" наголошував: "Є події, значущість яких не зменшується, хоч вони все далі й далі відходять в історію. До таких подій належить історичний Львівський Церковний Собор, який відбувся 1946 року в храмі святого Юра у Львові. На ньому представники від духовенства і мирян усіх греко-католицьких єпархій Галичини вирішили одностайно раз і назавжди скасувати Брестську унію 1596 року і возз'єднатися з Руською Православною Церквою, тобто вернутися до православної віри батьків, віри святої Ольги і святого Володимира та інших наших православних святих. Як заблукані діти, повернулися вони в лоно своєї матері – Православної Церкви, від якої були колись відірвані гнобленням шляхетського панства королівської

Польщі та лукавим підступом зрадливих духовних керівників, єпископів, призначуваних королями”. Завершує він статтю досить оптимістично: “Отож немає і не може бути в Україні до унії вороття” [8, с.413].

Таку саму позицію займав Перший секретар Івано-Франківського обкому КПУ І.Посторонко, заявляючи, що “уніатське питання не що інше, як прикриття націоналізму”, а голова Ради у справах релігії при Раді Міністрів УРСР М.Колесник був категоричний: “У нас в республіці ніякої греко-католицької церкви немає” [4, с.25].

Однак жодні намагання партійного керівництва і православного духовенства Московського патріархату заперечити історичність та легітимність існування УКЦ не дали бажаного результату. Під впливом зростання національної свідомості та ідеї повалення командно-адміністративної системи громадськість Галичини стала на міцні позиції боротьби за легалізацію та реабілітацію Української греко-католицької церкви. Питання української церкви на кінець 80-х років потрапило в призму ідеологічних протистоянь перших громадсько-політичних організацій, які ототожнювали поняття самостійності церкви з поняттям самостійності Української держави.

У другій половині 1989 року релігійний рух у Західній Україні набув масового характеру. Особливо масштабною була 100-тисячна маніфестація греко-католицьких віруючих, яка пройшла вулицями Львова 17 вересня 1989 р. під гаслами легалізації УГКЦ. Вона, за оцінкою радіо “Свобода”, стала “найбільшим досі виявом могутності Української католицької церкви в офіційно атеїстичній державі...”. Після таких подій, за його прогнозами, “питання легалізації УКЦ по суті було вирішене фактично, залишилося його оформити тільки юридично” [4, с.26].

Переломним моментом у процесі становлення УГКЦ стала зустріч Голови Верховної Ради СРСР М.Горбачова з Папою Римським Іваном Павлом II 1 грудня 1989 р., яка відкрила шлях до організаційної легалізації та розвитку УГКЦ. Цього ж дня голова Ради у справах релігій при РМ УРСР М.Колесник заявив, що греко-католицькі парафії реєструватимуться Радою на тих самих умовах, що й інші, визнані державою релігійні товариства, додавши, очевидно, для збереження власного обличчя, що ухвала про це прийнята ще 24 листопада 1989 р. [9, с.501]. За цих умов архієпископ В.Стернюк скликав 23 січня 1990 року у Львові церковний Собор УГКЦ за участю 6 єпископів і 150 священників. Він проголосив легалізацію церкви, визнав неканонічним Львівський псевдособор 1946 р., висунув вимогу повернути церкві її храми та визнати церковну ієрархію УГКЦ [7, с.154].

Отже, легалізація Української греко-католицької церкви дала новий поштовх для розвитку міжконфесійних відносин у Галичині. Вихід

релігійних громад із підпілля супроводжувався активним процесом створення парафій на місцях. Однак, вирішивши одну проблему, радянське керівництво не підозрювало виникнення іншої: конфлікт розгорнувся між православною та греко-католицькою конфесіями за право володіння храмами та іншими культовими спорудами.

Водночас звертає на себе увагу таке. Галичина наприкінці 80-х років, будучи регіональною базою більшості новітніх партій і неформальних організацій, стала ареною гострого міжконфесійного конфлікту не лише між греко-католиками і православними, а й самими православними. Оскільки Східна і Південна Україна мали порівняно невелику кількість активних віруючих, які до того ж залишалися лояльними до РПЦ, відродження Української автокефальної православної церкви відбувалося в основному в Західній Україні, де й з’явилася її перша парафія. “Іронія ситуації, – пише Я.Грицак, – полягає в тому, що в Галичині УАПЦ не мала за собою історичних традицій: до 1946 року місцеве населення було поголовно греко-католицьким. Щоб перешкодити відродженню більш небезпечної для них Української католицької церкви, партійні органи й органи державної безпеки воліли надавати підтримку УАПЦ у Галичині, водночас перешкоджаючи її відродженню на Сході і Півдні України” [9, с.505].

У лютому 1989 р. розпочав діяльність “Ініціативний комітет за відновлення УАПЦ”. У Києві 5-6 червня 1990 р. відбувся Всеукраїнський Собор УАПЦ, на якому було заявлено про відновлення Української автокефальної православної церкви та ухвалено рішення про утворення її патріархату. Визнано недійсним акт приєднання української церкви до Московського патріархату у 1686 р. [2, с.69]. З цього приводу російський дослідник Д.Поспеловський у своїй монографії “Русская православная церковь в XX веке” висунув власну версію скликання першого собору УАПЦ. Він пише, що, очевидно, головною причиною була ініціатива архієпископа Львівського і Галицького Івана, його небажання залишатися під керівництвом митрополита Філарета. Після усунення останнього з Київської кафедри на соборі єпископів у Харкові у квітні 1992 року колишній єпископ РПЦ Іван звернувся з проханням до патріарха прийняти його в лоно РПЦ та поновити в сані. Отже, у 1990 році в Україні функціонувало дві гілки православ’я – УПЦ та УАПЦ, котрі ставились одна до одної досить неприязно [9, с.507].

Незважаючи на те, що офіційна позиція державного апарату стала лояльною відносно діяльності релігійних громад, все ж таки процес повної легалізації УГКЦ супроводжувався зростанням релігійної напруги, оскільки керівництво РПЦ і партійно-державні органи, які його підтри-

мували, намагалися всіляко перешкодити відновленню прав гнаній церкви. 21 січня 1990 р. частина священників та віруючих РПЦ провела церковне зібрання у м. Галичі, заявивши про свій вихід із РПЦ і перехід до Української автокефальної православної церкви. На початку лютого на базі Київського патріархату було утворено Українську православну церкву на чолі з екзархом Філаретом. Таким чином, релігійна палітра, особливо в західних областях України, різко змінилася. Церковний поділ зумовив боротьбу не тільки ідейну, але й за культові споруди і церковне майно, втягуючи у міжконфесійне протистояння не лише служителів культу, але й віруючих. Одним із перших прикладів резонансного протистояння в Івано-Франківській області стала боротьба за володіння Івано-Франківським кафедральним собором. Під тиском громадськості, на вимогу віруючих греко-католиків було відновлено історичну справедливість і собор переданий у підпорядкування УГКЦ. Однак у багатьох містах і селах області боротьба за культові приміщення виходила за рамки толерантності, ускладнюючи релігійну і соціальну ситуацію [5, с.39].

Конфлікти між українськими православними церквами, греко-католиками і православними носили яскраве політичне забарвлення. Різні політичні утворення при розв'язанні своїх проблем зверталися до церкви, залучаючи віруючих у свої ряди для розширення соціальної бази діяльності, зміцнення власних позицій в суспільстві. Політична ситуація в Україні впливала й на церкву, інтерпретацію духовенством та мирянами сутності міжконфесійних протистоянь, шляхів їх подолання, різних соціальних проблем, особливо характеру і спрямованості соціально-економічних реформ у забезпеченні соціальної та політичної стабільності в регіонах [11, с.14].

Однак головною причиною міжконфесійних конфліктів у Галичині були суперечності щодо розподілу церковно-храмових споруд між різними релігійними течіями. Такі суперечності досить часто набирали рис аморального характеру. На підтвердження сказаного ми можемо навести декілька фактів, що мали місце в регіоні. Так, у селі Переволока Бучацького району Тернопільської області внаслідок релігійної сутички був убитий греко-католиком православний християнин, батько п'яťох дітей В. Мокрицький. У м. Івано-Франківську помер священник М. Новосад, працівник редакції газети "Православний вісник". Його тіло протягом тривалого часу не могли поховати через пікетування цвинтарів греко-католиками. Тут же греко-католицькі екстремісти погрожували фізичною розправою пастору баптистської общини, якщо він відмовиться перейти до УГКЦ [9, с.516]. Таким чином, релігійна агресія здійсню-

валася католиками східного обряду не тільки проти православних, а й проти протестантів, релігійні вірування яких були чужими для українського народу і не мали історичного коріння в Галичині. Однак для об'єктивного висвітлення проблеми міжконфесійних відносин у Галичині варто зазначити, що зі середини 90-х років прояви агресивних дій православних проти греко-католиків набули систематичного характеру.

Проголошення України незалежною державою докорінно змінило церковно-релігійну ситуацію в Галичині. Релігійні конфлікти досягли небаченої гостроти. Основним лейтмотивом несприйняття більшістю галичан православної церкви була впевненість у її проросійській орієнтації. Ситуація в Західній Україні змінилася на краще лише після того, як православні громади, що залишилися у краї, перейшли під зверхність Української православної церкви Київського патріархату чи УАПЦ. І головне – православна церква в Галичині поступово втратила свій імідж виразника інтересів Москви, що надзвичайно важливо для цього регіону [10, с.14].

У 90-ті роки була проведена значна робота з підведенням правової бази під церковно-державні стосунки, діяльність релігійних організацій. Держава усвідомила значення релігії в житті суспільства. В Преамбулі Конституції України є слова "про відповідальність перед Богом". Однак держава прагне не втручатися в церковне життя. Умови діяльності релігійних організацій визначено Законом України від 23 квітня 1991 року. Пріоритетним у державно-церковних відносинах вважається забезпечення конституційних положень про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, рівноправності всіх офіційно діючих в Україні релігій та права громадян на свободу совісті [3, с.2].

Однак, попри значний прогрес у розвитку відносин між УГКЦ, УПЦ КП, та УАПЦ, проблемні питання між ними досі ще не зняті повністю. Одним із найгостріших таких питань залишається проблема спільного богослужбового використання храмів, яка й дотепер остаточно не врегульована і яка тісно пов'язана з питанням розв'язання проблеми власності на церковне майно. Можна прогнозувати, що з вирішенням проблеми відповідного забезпечення усіх культовими спорудами питання міжконфесійних протистоянь у Галичині між УГКЦ, УАПЦ та УПЦ КП буде остаточно зняте [10, с.14].

Отже, на початок 90-х років ХХ ст. у Галичині сформувалася нова структура церковно-релігійних конфесій греко-католицького та православного віросповідань. Однак законодавче врегулювання міжконфесійних відносин все ж таки не змогло зняти напруги в середовищі

релігійних громад. Активно розгорілась боротьба за право власності на храмові споруди. Крім того, релігійне питання стало основою для політичних маніпуляцій різних політичних сил у Галичині, що негативно позначилося на духовно-культурному розвитку регіону.

Подальшого, глибшого дослідження потребують питання ролі церкви в суспільно-політичному житті регіону та у національному і морально-етичному вихованні молоді Галичини кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття.

1. Довідка управління МВС і КДБ Івано-Франківської області і обкому КПУ про організований греко-католицькими священиками молебень і похід вулицями м. Івано-Франківська та установчі збори осередку НРУ в с.м.т. Бурштин 14 серпня 1989 р. // Галичина. – 1999. – №3.
2. Байрак М. Державотворчий потенціал національної церкви // Віче. – 2003. – №2.
3. Даниленко В. Релігійне життя в Україні в 90-ті роки // Історія України. – 2002. – груд. (№45).
4. Кобута С. Політичні аспекти легалізації Української греко-католицької церкви (1987-1991рр.) // Людина і політика. – 1999. – №3.
5. Кобута С. Прикарпаття в новітній Українській національно-демократичній революції (1988-1991рр.) // Галичина. – 2001. – №7.
6. Кобута С. Розвиток політичної боротьби на Прикарпатті в 1989-1990 роках // Галичина. – 1999. – №3.
7. Марчук Василь. Українська Греко-Католицька Церква. Історичний нарис. – Івано-Франківськ: Плай, 2001.
8. Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х рр ХХ ст. до наших днів) – Полтава, 2002.
9. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Частина друга. – Полтава, 2001.
10. Перевезій В. “Ліві” та “Праві” шляхи церкви. До перехрестя?: релігійна ситуація в Україні // Дзеркало тижня – 2001. – 24 березня.
11. Уткін О. Міжконфесійні конфлікти в регіоні. Чому? // Віче. – 1999. – №6.

The author of the scientific article tried to explore the problem of the religions relations in Galychyna at the end of 80-s the beginning of 90-s of the XX-th century. The peculiarity of this problem is that the process of development and prosperity of church-religious relations was closely connected with the crash of totalitarian system and disintegration of the U.S.S.R.

The object of the given problem is the religious communities of Greek-Catholic and Orthodox creed in Galychyna.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ВІДРОДЖЕННЯ ІСЛАМУ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ (1991-2003 рр.)

Етнополітичний розвиток Криму на сучасному етапі відбувається на фоні етнічного ренесансу у цілому світі та швидкої політизації етнічності, в умовах загострення політичної боротьби в країні, активізації зовнішньополітичних чинників, посилення їх присутності та впливу у внутрішньополітичному житті країни, періодичного зростання сепаратистських настроїв у різних регіонах України, низького рівня етнополітичної культури значної частини населення. Проблема реінтеграції ісламу в етноконфесійне середовище Криму стає надзвичайно важливою у світлі необхідності збереження політичної стабільності, єдності та територіальної цілісності України.

Характеризуючи стан наукової розробки теми, слід насамперед констатувати, що досі немає жодної спеціальної праці монографічного характеру з даної проблеми. Найбільш ґрунтовно дослідженням процесу відродження ісламу в регіоні займаються вітчизняні науковці двох установ – Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України (Київ) та Таврійського університету (Сімферополь). Публікації Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України і, зокрема, центру проблем церкви і етноконфесійних досліджень (керівник – доктор філософських наук М.Рибачук) на базі відділу національних меншин (завідувач – доктор історичних наук М.Панчук) поглибили вивчення та аналіз проблем відродження мусульманської віри в Криму на сучасному етапі. Інститут має серйозні здобутки в осмисленні релігійної ситуації в державі та в Криму. Серед наукових праць, що вийшли друком протягом 90-х років і на початку ХХІ ст., необхідно згадати передусім: “Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку” [26], О.Рафальський “Національні меншини України у ХХ ст.: історіографічний нарис” [38], “Релігія і політика в сучасній Україні: “Кесарева – кесарю, а Боже – Богу” [39], І.Курас “Етнополітика: історія і сучасність” [33], М.Рибачук, О.Уткін, М.Кирюшко “Національне відродження і релігія” [40], “Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / О.Майборода, Р.Чілачова, Т.Пилипенко та ін.” [42]. Відділом національних меншин готується до друку колективна монографія, присвячена етнополітичним процесам на Кримському півострові у ХХ та на початку ХХІ ст.

Невеликі за обсягом роботи російських і зарубіжних дослідників вирізняються певною політичною заангажованістю авторів. Протягом

90-х років дослідження мали переважно фрагментарний характер, і лише на початку ХХІ ст. розпочалася серйозна систематична робота над темою. Загалом, науковий доробок українських та зарубіжних учених з даної теми, досягнутий за роки незалежності України, можна кваліфікувати як початковий етап або фундамент для глибшої і докладнішої розробки цієї важливої та актуальної проблеми сьогодення. У цій статті ми ставили собі за мету показати всю багатоманітність проявів релігійного відродження мусульманського населення АРК, простежити вплив ісламського фактора на найважливіші тенденції розвитку етноконфесійної ситуації в регіоні впродовж 1991-2003 рр.

На фоні масової репатріації в АРК кримських татар, яка розгорнулася з кінця 80-х рр., процес “ісламського відродження” у Російській Федерації та інших державах СНД протікає дещо простіше, оскільки в Криму молода українська держава має справу не просто з відродженням, а з реінтеграцією ісламу в православне етноконфесійне середовище, яке вже майже сформувалося (на рубежі 80-90-х рр. тут абсолютно домінувало населення православної орієнтації, до того ж треба брати до уваги відомі антитатарські упередження).

З кінця 1980-х рр. масова репатріація кримських татар розгорнулася спочатку в степові, а згодом у гірські райони, на Південний берег Криму тощо. Загальна динаміка збільшення питомої ваги кримськотатарського населення в регіоні виглядає таким чином. Згідно з переписом 1989 р., кримські татари становили дуже невелику частку населення АРК – приблизно 1,2% (38365 чол.) [27, с. 14], уже в середині того ж року відсоток кримських татар зріс до 1,7% (44,2 тис. чол.) [5, с. 42], причому 5716 кримських татар розселилися в межах сусідньої Херсонської області. На липень 1991 р. кримські татари становили 4% (135 тис. чол.) [35, с. 520], станом на 1 січня 1992 р. – 4,9% (165, 7 тис. чол.) [22, с. 100], а на 1 січня 1993 р. – 9,6% (240 тис. чол.). На середину 1994 р. більше 10% усього кримськотатарського населення розселилося на півострові [47, с. 31]. На 1 січня 1995 р. у Криму було зареєстровано 250 тис. кримських татар [50]. На кінець травня 2001 р. вони склали вже біля 12% [49] населення Криму (2.024 млн. чол.). Їх чисельність, за даними останнього перепису (грудень 2001 р.), становила 243,4 тис. чол. [15, с. 3]. Отже, в порівнянні з 1989 р. кількість кримських татар у Криму збільшилась у 6,3 раза.

Умовно можна виділити три фази процесу реінтеграції ісламу у Криму. Перший етап початкової фази, який охоплює 1989-1992 рр., може бути визначений як фаза піднесення. На даному етапі формуються мусульманські релігійні общини. відновлюються старі та будуються нові

мечеті, створюються ісламські установи, ісламські політичні організації (Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), “Адалет” (“Справедливість”)). Уже в 1991 р. у Криму було утворено Кадіат (згодом – ДУМК) зі статусом мухтасібату, тобто канонічно самостійної адміністративної одиниці. ДУМК визнає над собою авторитет муфтія, підкоряється його розпорядженням. Першим муфтієм став Хаджі Сеїтджаліль-ефенді Ібрагімов [28, с. 26]. На даному етапі виникли достатньо гострі протиріччя між головою Меджлісу М.Джемільовим та муфтієм Криму Ібрагімовим, оскільки останній був одночасно членом Меджлісу, і був зобов’язаний підпорядковувати релігійну діяльність кримських татар мусульманської общини національно-етнічним пріоритетам, сформульованим у “Декларації про національний суверенітет кримськотатарського народу”, яку затвердив ІІ Курултай* у червні 1991 р. [24, с. 16]. Амбіції муфтія та його занадто незалежна позиція щодо лідерів Меджлісу призвели в кінцевому підсумку до того, що в 1996 р. Сеїтджаліль був зміщений з поста під приводом від’їзду у Саудівську Аравію для продовження освіти [48].

Неправильно було б недооцінювати роль політики в мусульманському русі Криму. Уважно вивчаючи ситуацію, можна виявити досить широкий спектр різноманітних проявів політичної боротьби в релігійному житті, де іслам виступає як фактор етнічної мобілізації. В Криму це виявилось особливо чітко. Це стає зрозумілим, якщо пригадати тезу академіка В.В.Бартольда про те, що “...для народів, позбавлених політичної незалежності, релігія є єдиною можливим виявом національної єдності” [37, с. 70].

Намагання муфтія зайняти більш незалежну позицію по відношенню до Меджлісу, очевидно в силу відомої зацікавленості Києва в Меджлісі як допоміжному інструменті боротьби проти “російських сепаратистів” у Криму, не знайшло підтримки з боку центральної влади. В цей період формування ісламської громади ще не викликало в неї особливих побоювань. Перше з гострих зіткнень кримських татар із представниками місцевої адміністрації в с.Красний Рай відбулося 5-6 жовтня 1992 р. У березні 1993 р. у зв’язку з проведенням слідства у цій справі Меджліс визнав етнічний зміст конфлікту [31, с. 47]. Усвідомлення загрози радикалізації ісламу в Криму виникло після цих подій та під впливом “ісламського досвіду” Чечні. Між тим, роль ісламу як потужного фактора етнічної мобілізації була своєчасно оцінена керівництвом Меджлісу [24, с. 17]. Вже у вересні 1991 р., під час перебування в Криму групи громадських діячів та бізнесменів із Туреччини, М.Джемільов та

* Курултай – загальнонаціональний з’їзд і вищий орган національного самоврядування, обирається на 5 років.

голова Товариства турецької інтелігенції Невзат Ялчінташ заклали символічний камінь у фундаменті мечеті Кебір – Джамі в Сімферополі. В лютому 1992 р. під час візиту в Туреччину М.Джемільов був обраний почесним членом Релігійного фонду ім. Хезрета Акшем Сейтдіна. Фонд зобов'язався побудувати релігійний центр у Бахчисараї, голова фонду ім. Азіза Махмуда Хюдаггі Осман Тонбаш заявив про свій намір побудувати в Криму ряд релігійних об'єктів. 10-11 липня 1992 р. Ібрагімов обговорював із делегацією Ісламського банку розвитку (ІБР) питання надання допомоги кримським мусульманам. Восени 1992 р. М.Джемільов та Ібрагімов брали участь у роботі II Міжнародного мусульманського форуму, який прийняв резолюцію про необхідність надання допомоги мусульманам колишнього СРСР [32, с.8, 14]. Як наслідок активної зовнішньополітичної позиції та внутрішніх орієнтирів, питома вага мусульманських релігійних організацій в Криму почала швидко зростати. У 1990 р. було зафіксовано 4 мусульманські громади (12,37% загальної кількості релігійних громад на півострові) [30, с.60], в 1992 р. – 32 мусульманські організації (18,18%) [43, с.61], на кінець 1992 р. кількість мусульманських громад становила вже 44, причому в Євпаторії, Феодосії було по 3 мусульманські громади, в Сімферополі, Бахчисараї – по 2, в Севастополі, Керчі, Джанкої, Красноперекопську, Саках – по 1 громаді [6, с.2].

На першому етапі реінтеграції репатріантів достатньо добре проглядається деяка етнічна “автономність” кримськотатарських мусульман щодо ісламської громади України загалом. Це знайшло відображення у відомих протиріччях між ДУМК та Духовним управлінням мусульман України (ДУМУ), в їх неспроможності домовитись про створення єдиного інтегрованого ісламського центру.

Повернувшись в АРК, кримські татари внесли певний дисонанс, доволі різко змінили конфесійну ситуацію. Активізація діяльності ісламського духовенства стала “викликом” для населення Криму. Однак реінтеграція ісламу в конфесійну структуру Криму протікала досить толерантно. В листопаді 1992 р. була створена Рада всіх релігійних конфесій Криму “Мир – дар Божий” з метою збереження та зміцнення національного та релігійного миру. Ініціювали її створення муфтії Криму та глава місцевої єпархії УПЦ Московського патріархату архієпископ Сімферопольський та Кримський Лазар разом із представниками інших конфесій [16, с.5].

В.Григор'янц вважає, що основною причиною цього дивовижного прояву “кримської толерантності” є етнічна “мозаїчність” загального процесу релігійного відродження [24, с.17]. Існують також думки, що

ісламський чинник у Криму найменше означає формування ісламського фундаменталізму. Для цього там немає ані соціального ґрунту, ані психологічної атмосфери, “іслам відроджувався на той час як культура і моральність” [46, с.4].

Другий етап початкової фази охоплює 1992-1995 рр. У цей період на тлі збройного супротиву ісламської опозиції в Таджикистані, накопичення релігійно-політичного потенціалу на Північному Кавказі йде кристалізація системи ісламської освіти, перебудова духовних управлінь, розширення та зміцнення зв'язків з іноземними ісламськими центрами, формування нової генерації ісламського духовенства, консолідація навколо мечетей стійких мусульманських громад [25, с.15]. Це стає особливо зрозумілим у контексті одного з висновків відомого сучасного дослідника Е.Сміта про те, що “поєднання часто неприхильних зовнішніх чинників та багатьох внутрішніх або “етно”-історії може посприяти кристалізації та увічненню етнічних ідептичностей” [41, с.35].

Станом на 1993 р. ДУМК зареєстрував біля 100 громад мусульман, діяло 30 мечетей, біля 20 будувалося. У 1995 р. мусульманам повернули мечеті в Євпаторії, Бахчисараї, Керчі та Феодосії [20, с.2]. На 1995 р. зареєстровано 136 мусульманських громад, порівняно з 1992 р. питома вага їх серед усіх релігійних громад півострова зросла на 8,15% (1992 р. – 18,18%, 1995 р. – 26,33%) [33, с.60-61].

Нагальною потребою того часу була відбудова освітніх центрів. Із 1994 р. у Сімферополі функціонує медресе, навчання в якій здійснюється на основі програм ліцеїв Туреччини, що готують імамів [23, с.28-29].

Детального розгляду потребує питання зв'язків Меджлісу і ДУМК з іноземними ісламськими організаціями. Найбільш міцні зв'язки були встановлені з ісламськими організаціями Туреччини. З 1993 р. налагоджені стосунки з Паргією благоденства Туреччини та її головою П.Ербаканом, головою об'єднаного кримськотатарського Товариства культури та взаємодопомоги в Туреччині Ахметом Ісханом Кирилми, Релігійним фондом та Міністерством народної освіти, які допомогли своїми програмами підготовки імамів [23, с.28-29]. Також спостерігається розвиток “арабської орієнтації” в структурі зовнішніх зв'язків Меджлісу і ДУМК з іноземними ісламськими центрами, що, очевидно, продиктовано й об'єктивними фінансовими міркуваннями.

Програму “ісламізації” Криму та його населення відверто виклав М.Джемільов: “Для досягнення незалежності (йдеться про майбутню державно-політичну незалежність кримськотатарського народу. Ю.І.) потрібна гостра боротьба, якщо б росіяни, подібно кримським татарам повернулися на свою власну землю, це значно б полегшило завдання,

однак вони виховані в дусі шовінізму..., тому дуже важливе зміцнення єдності на всіх напрямках” [17, с.3]. Подібного роду радикальні заяви лише загострюють проблему міжнародних відносин.

У цей самий час активізуються зв'язки Меджлісу з протурецькими релігійними організаціями в Європі. Так, у травні 1993 р. у Кельні М.Джемільов та С.Керімов зустрілися з генеральним секретарем ісламської організації “Міллі Герюш” Алі Юкселем, а наприкінці серпня – на початку вересня М.Джемільов взяв участь у конференції мусульман Європи в Давосі (Швейцарія). В резолюції конференції містився заклик до всіх мусульман світу надати допомогу та сприяння боротьбі кримських татар. На початку 1994 р. він брав участь у роботі конференції мусульман Європи в Базелі, де виступив із доповіддю з проблем кримських татар, зустрічався з Алі Юкселем, Н.Ербаконом, який допоміг організувати поїздку делегації Меджлісу в Саудівську Аравію [25, с.15].

Особливо сильно вплинула на підвищення рівня етнополітичної конфліктованості та збереження стану міжетнічної напруги жорстка антиросійська позиція Меджлісу та ДУМК у зв'язку з конфліктом у Чечні. Так, 1 березня 1994 р. М.Джемільов прийняв муфтія Чечні. З цього часу підтримка повстанців Чечні здійснювалась під гаслами ісламської солідарності [25, с.15]. 26 серпня 1994 р. у Бахчисарай відкрився Курултай тюркської молоді. Він виступив із рішучою підтримкою Чечні проти Росії, Азербайджану проти Вірменії. Виступаючи на Курултаї, Р.Чубаров нагадав спільний тюркський девіз: “Єдність у мові, думках, справах”. “Керуючись цим девізом, – сказав Р.Чубаров, – ми доб'ємося розв'язання наших проблем у відродженні тюркського світу” [4, с.109]. 12 вересня у Сімферополі Меджліс організував масовий мітинг протесту кримських татар проти введення російських військ на територію Чечні. 3 грудня Партія Ісламського відродження звернулася “до всіх людей доброї волі” об'єднати зусилля для протидії російській агресії у Чечні і того ж дня перший загін кримськотатарських добровольців вирушив на Кавказ [46, с.8-9].

Друга фаза охоплює період 1995-1999 рр., її можна умовно визначити як “еволюційну”. Розвиток ісламського фактора характеризувався підйомом релігійно-політичної активності на фоні посилення ісламської опозиції Таджикистану, конфліктом ісламистів із владою в Узбекистані, виникненням ісламських політичних угруповань у Киргизстані, військовим протистоянням між Росією та Чечнею. Найбільш впливові ісламські політичні партії країн СНД відмежовуються від деструктивних сил, які стоять на позиціях націонал-сепаратизму та ісламського екстремізму. В Криму було взято курс на тотальну політизацію ісламу.

Під час візиту в Туреччину 14-17 березня 1995 р. М.Джемільов зустрівся з духовним лідером Туреччини Ф.Гюленом, з яким обговорював питання будівництва в Криму мечетей, шкіл та ліцеїв кримських татар. 29 вересня 1995 р. він прийняв делегацію Духовного управління Туреччини на чолі з Я.Устюком. У 1996 р. під час перебування муфтія Мустафасва в Саудівській Аравії він підписав з ІБР протокол-намір про виділення 466 тис. дол. США на будівництво в Сімферополі ісламського центру, медресе, ісламської школи, бібліотеки [25, с.17]. В 1997 р. підписано протокол між Україною і Саудівською Аравією про перше організоване паломництво (хадж) мусульман України до святинь ісламу, більшість віруючих, які поїхали до Мекки, були з Криму.

24-27 липня 1998 р. у Криму представники Кувейту – доктор Адель Абдаллах аль-Фаллах, заступник міністра у справах релігій, голова Комітету мусульман Азії, та генеральний директор Міжнародної корпорації розвитку Ель Лаббан Саїд Ільдим разом із представниками ДУМК та Меджлісу брали участь в урочистому відкритті мечетей в с.Розлив, Строганівці та Родніковому, був підписаний протокол про наміри. 13 січня 1996 р. М.Джемільов виклав журналістам позицію Меджлісу щодо подій у Дагестані: “Не зважаючи на те, що кримськотатарський національний рух керувався іншими, ненасильницькими методами боротьби, ми не вважаємо дії чеченських братів бандитизмом. Це адекватна реакція на тероризм у Росії” [11, с.4].

24 березня 1998 р. відбулося блокування кримськими татарами залізничних шляхів у Сімферополі, а 27 березня М.Джемільов на прес-конференції, торкаючись цього питання, заявив: “Відносно дзеленчання зброєю, концентрації збройних сил у Криму, цього психозу я хотів би сказати, що коли не вистачає свого розуму, то потрібно було б повчитися на помилках своїх сусідів” [18, с.6-7].

Спроби радикалізації та ісламізації національного руху кримських татар продовжувались і в подальшому. Так, ісламські та чеченські зелені знамена були характерними атрибутами традиційного масового мітингу 18 травня 1998 р., на якому був присутній представник президента Чечні Масуд Хумбаров. Потрібно наголосити на тому, що інформаційний фактор у цей час формує психологічні стереотипи середньостатистичного мешканця Криму, він є свого роду підтримкою радикальних політичних сил. Однак у цілому спроби насадити ідеї ваххабітського гатунку не мали успіху, оскільки наштовхнулися на несприйняття мусульманським духовенством. Про необхідність посилення контролю за друкованою релігійною літературою говорилося і в доповіді Нурі Мустафасва та у виступі Р.Чубарова на III Курултаї (грудень 1999 р.) [25, с.18].

У цей період відбулися певні позитивні зрушення на шляху порозуміння між релігійною структурою кримських татар та УПЦ Київського патріархату. Символічно, що саме за ініціативи кримських татар у першій у Криму українській церкві було відправлено панахиду за генералом П. Григоренком [7, с.4].

За період 1995-1999 рр. відбулися конструктивні зміни в релігійній мережі Криму. Можна констатувати реальне збільшення кількості релігійних громад мусульман, питома вага яких серед релігійних організацій АРК збільшилась на 19,17% (1995 р. – 26,33%, 1996 р. – 27,78%, 1997 р. – 30,53%, 1998 р. – 29%, 1999 р. – 45,5% від загальної кількості релігійних громад регіону) [36, с.452]. Коштом Всесвітньої організації ісламської молоді збудована мечеть у с.Піонерському, відреставрована мечеть у м. Сімферополі. За підтримкою Об'єднаних Арабських Еміратів збудовані мечеті в с.Зуя та у Джанкої [1, с.29].

У Криму добродійними справами опікуються різні ісламські фонди. Так, у вересні 1998 р. фонд “Арайд” організував у Бахчисараї оздоровчий пункт, який обслуговує 300 родин без урахування релігійної належності, такою ж діяльністю займається організація “Ахрад” у Сімферополі [28, с.29].

Сучасний етап, який охоплює 1999-2003 рр., можна визначити як третій етап реісламізації Криму. Етнополітична та етноконфесійна ситуації в АРК ускладнилися новим параметром уявної конфліктності між ісламом і православ'ям, який раніше в політичній боротьбі майже не використовувався, подіями в США, антитерористичною кампанією, протиставленням ісламського світу християнській цивілізації, мусуванням у ЗМІ проблеми загрози ісламського екстремізму в Криму.

Уж в липні 2000 р., після зустрічі М.Джемільова з головою УПЦ КН Філаретом, на якій обидві сторони висловили критичне відношення до дій архієпископа Лазаря (УПЦ МП), відносини у міжконфесійній раді різко погіршились. Каналами Кримського інформаційного агентства (КІА) була розповсюджена заява ДУМК, в якій муфті Криму виступив проти масового розповсюдження християнської символіки в Криму, “деструктивної позиції керівництва АРК” [13, с.3]. 25 липня 2000 р. загальний збір священнослужителів Сімферопольської і Кримської єпархії відповів на заяву ДУМК. Лазар заявив: “Керівництво Муфтіяту могло б випести свої претензії на обговорення Ради” [10, с.3]. Представник кримської єпархії підкреслив: “Хрест – це символ спасіння, ми не заважаємо встановлювати свою символіку на півострові та будувати мечеті”. Однак позиція ДУМК була суперечливою: “...те, що ми припинили своє членство в міжконфесійній раді, зроблено для того, щоб нас почули” [12, с.3].

Ці події викликали серйозний дисонанс в етнорелігійному середовищі Криму, конфліктогенний заряд набирив свої оберти. Кульмінацією конфлікту став демонтаж православного хреста на пагорбі над с.Морське 25 жовтня 2000 р. через чотири години після його встановлення. А 1 листопада в с.Кіровське знятий та вкрадений православний хрест, який був встановлений на місці майбутнього будівництва храму Св. Амвросія Оптинського. Повалено православні хрести в Інкермані [11, с.4]. Тут же було знищено кілька пам'яток на мусульманському цвинтарі, здійснено акт вандалізму щодо пам'ятного знака жертвам депортації біля залізничного вокзалу [8, с.3]. Тільки за 2000 р. у Криму було знищено 4 голгофських хрести і під загрозою знищення опинився хрест на Кабаньому перевалі в Байдарській низині [14, с.2].

Демонтаж хрестів викликав вибух емоцій та резонанс міркувань із приводу виправдання дій сторін, їх коректності у правовому аспекті. У намаганні розв'язати конфліктну ситуацію було прийнято рішення залишити вже встановлені хрести в Євпаторії, Феодосії, Саках, Мазанці, а хрест у с.Морському встановити менших розмірів на схилі тієї гори, де знаходиться християнське кладовище. Отже, на рівні компромісу все ж вдалося владнати цей локальний конфлікт, однак про стабільність говорити було б зарано. 25 липня 2001 р. меджлісівські активісти на чолі з І.Умеровим та Е.Аблаєвим штурмують бахчисарайський Свято-Успенський монастир, використовуючи момент призупинення дії постанови Ради Міністрів від 25 квітня 2000 р. про повернення у власність Сімферопольської і Кримської єпархії братських корпусів монастиря [9, с.4].

Отже, через конфлікти, які нерідко цілеспрямовано прив'язуються до протиріч віросповідання, на півострові складається міжрелігійна напруга. Цієї ж думки дотримується В.Маліборський, голова Комітету у справах релігій при Раді Міністрів АРК [2, с.46-47]. У цей період потенційно вибухонебезпечна ісламська ідея, яка була спочатку периферійною в русі кримських татар, стає однією з домінуючих.

Заслугує на згадку і вплив ісламського світу. Крим досі перебуває в зоні стратегічних інтересів Туреччини. На даному етапі підвищується увага Туреччини до мусульман Криму. Це пояснюється тим, що в Туреччині мешкає 5 млн. кримських татар, деякі з них обіймають впливові посади в державному, військовому апаратах, плани та інтереси Туреччини щодо Криму підтримують впливові кола кримськотатарської діаспори в США. Як наслідок, Туреччина вбачає у допомозі кримським татарам важливий напрям своєї зовнішньої політики.

Разом із тим, П.Фещенко вважає, що “мусульманський рух у Кри-

му не становить будь-якої загрози стабільності, у Криму немає власних проявів ісламського фундаменталізму та ваххабізму заради якоїсь політичної дії [45, с.393-394]. Безперечно, міжнародна допомога має й позитивне значення. Так, представники Міжнародної корпорації розвитку (МКР) через своє кримське відділення здійснили серед мусульманського населення АРК низку довготривалих економічних проектів [44, с.21]. У березні 2000 р. хадж здійснили близько 100 мусульман із Криму. В 2002 р. у дар шести школам із кримськотатарською мовою навчання посол Ірану Ахмед Сади Бомаба передав комп'ютери та оргтехніку на суму 300 тис. грн. [21, с.6]. Помітною є тенденція до зростання мережі релігійних громад мусульман у цей період: у 1999 р. кількість громад у складі ДУМК становила 206 (крім того, 23 знаходилися поза реєстрацією), у 2000 р. – 222 (плюс 45 поза реєстрацією), у 2001р. – уже 293 громади, у 2002 р. – 315 [29, с.303], у 2003 р. – 329 (плюс 29 поза реєстрацією) [3, с.38].

Однак загалом Муфтіят Криму опинився в досить делікатній ситуації: з одного боку, він не проти, щоб заможні араби будували мечеті в Криму, а з іншого, – він налаштований на несприйняття ортодоксальних течій ісламу.

Отже, процеси репатріації кримських татар на історичну батьківщину та відродження ісламу в Криму на початку 90-х рр. протікали досить толерантно. Іслам у Криму виступив як потужний фактор етнічної консолідації. Категорична позиція української влади щодо проникнення радикальних ідей ваххабізму в АРК призвела до прагнення мусульманських лідерів півострова активно протидіяти насадженню ісламістської ідеології у регіоні. Поряд з тим, спостерігається процес активізації зовнішньополітичних контактів кримських татар із країнами ісламського світу, які фінансують будівництво мечетей на півострові, запрошують на навчання кримськотатарську молодь, спонсорують хадж до Мекки. Найбільше занепокоєння викликає втручання політики в релігійне життя кримських татар та зворотний процес ісламізації політичного проводу мусульман.

Перспективним напрямком подальшого вивчення цієї проблематики є наукові дослідження міждисциплінарного плану. На часі створення науково-дослідного спеціалізованого центру або підрозділу, який би аналізував ситуацію у мусульманському середовищі АРК у контексті загального розвитку релігійної ситуації на півострові. Поза належною увагою залишається також налагодження контактів України з аналогічними центрами країн Європи.

1. У Державному Комітеті у справах релігій. Інформаційний звіт Держкому за 1999 р. про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації і державно-церковних відносин в Україні // Людина і світ. – 2000. – № 3. – С.24-30.
2. У Державному Комітеті у справах релігій. Офіційний вісник. Про закон, конфлікти, тенденції та експансію // Людина і світ. – 2001. – № 10. – С.43-49.
3. У Державному Комітеті у справах релігій. Офіційний вісник // Людина і світ. – 2003 – №1. – С.31-38.
4. Хроніки сучасної України: 1993-1994. – К.: Основні цінності, 2001. – Т.1. – 160 с.
5. Чумак В. Кримська карта // Політика і час. – 1994. – № 9. – С.42-48.
6. Швець А. Релігії на карті Крима // Таврические ведомости. – 1993. – 26 ноября.
7. Вольвач В. Шляхи інтеграції кримських татар в українське суспільство // Флот України. – 1997. – 15 лютого.
8. Івченко В. Хрест і півмісяця над Кримом // Сільські вісті. – 2000. – 28 листопада.
9. Кожух Ю. В разгар курортного сезону // Флаг Родины. – 2001. – 4 сентября.
10. Маркелов О. Архиепископ Симферопольский и Крымский Лазарь // Крымское время. – 2000. – 20 сентября.
11. Машенко А. Балканский синдром // Крымское время. – 2001. – 28 августа.
12. Межконфессиональный конфликт в Крыму набирает обороты // Крымское время. – 2000. – 19 июля.
13. Неживой А. Нас сталкивают лбами // Крымское время. – 2000. – 13 июля.
14. Нестеров Н. Крестокрушители // Слава Севастополя. – 2001. – 21 февраля.
15. Рост численности крымских татар в Крыму наиболее высок // Голос Крима. – 2003. – 17 января.
16. Семена Н. Мусульмане Крима оскорблены действиями УПЦ МП // Украина и мир сегодня. – 2000. – №3. – С.2.
17. Сидоров Н. Взойдет ли над Крымом луна ислама? // Флаг Родины. – 1995. – 14 июня.
18. С места происшествия. – 1998. – 26 марта – 2 апреля.
19. Терехов В. Как людей поссорили ...крестом // Крымское время. – 2000. – 4 ноября.
20. Усеинова Г. Ислам – религия прощения, мира и добра // Голос Крима. – 1995. – 19 мая.
21. Усеинова Г. Подарок государства исламской республики Иран крымскотатарским школам // Голос Крима. – 2002 – 11 января.
22. Аметов Р. Тернистый шлях додому // Віче. – 1998. – № 9. – С.100-106.
23. Васильовський В. Офіційний вісник Духовної освіти в Україні: проблеми і напрями розвитку // Людина і світ. – 1998. – № 10. – С.28-29.
24. Григорьянц В. О некоторых особенностях процесса возрождения ислама в Крыму // Персонал. – 2001. – № 2. – С.15-17.
25. Григорьянц В. О некоторых особенностях процесса возрождения ислама в Крыму // Персонал. – 2001. – № 3. – С.15-19.
26. Етнічні меншини Східної та Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. К.: ІНТЕЛ, 1994. – 208 с.
27. Заставний Ф. Д. Населення України. – Львів: МП "Край". Товариство української мови ім. Т. Шевченка "Просвіта", 1993. – 224 с.
28. Кирюшко М. Іслам у житті кримських татар // Людина і світ. – 2001. – № 1. – С.26-29.
29. Кирюшко М. Іслам у системі чинників національної інтеграції кримськотатарського народу // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991-2000 років. Збірник. К., 2002. – С.284-318

30. Климів В. Іслам у політичному контексті // Політика і час. – 1994. – № 8. – С. 58-67.
31. Котигоренко В. Етнічний конфлікт. Наукове і політичне бачення // Нова політика. – 2001. – № 5. – С. 47-50.
32. Краткая хроника деятельности Меджлиса крымскотатарского народа. Симферополь, 1996. – 137 с.
33. Крымские татары: возвращение, обустройство, адаптация. Симферополь, 1995. – 152 с.
34. Курас І. В. Етнополітика. Історія і сучасність. – К.: ШПЕНД, 1999. – 656 с.
35. Народы и религии мира: Энциклопедия. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 928 с.
36. Павлов С., Мезенцев К.В., Любіцева О.О. Географія релігій. – К.: Арткв, 1998. – 504 с.
37. Полюнская Л.Р. Восток. XX век. Взгляд из России // Ислам в СНГ. – М., 1998. – 243 с.
38. Рафальський О.О. Національні меншини України у XX ст.: історіографічний нарис. – К., 2000. – 446 с.
39. Релігія і політика в сучасній Україні. – К., 2000. – 272 с.
40. Рыбачук М.Ф., Улкін О.І., Кирюшко М.І. Національне відродження і релігія. – К.: Асоціація “Україна”, 1995. – 208 с.
41. Сміт А. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.
42. Сприяння монирешню толерантності у поліетнічному суспільстві. – К.: Фонд “Європа XXI”, 2002. – 312 с.
43. Стопський Я. Релігійна ситуація в Україні: проблеми і тенденції розвитку (1988-1998 рр.). – Тернопіль, 1999. – 120 с.
44. Ткач С. Ісламська економіка: виклик сучасності // Людина і світ. – 2000. – №3. – С. 21-24.
45. Фенченко П. Етнополітичне тло релігійних процесів в Україні // Історія релігій в Україні (праці X Міжнародної наукової конференції). – Львів, 2000. – 16-19 травня. – С. 388-394.
46. Червонова С. Іслам у Криму: історія і сучасність // Людина і світ. – 1998. – №3. – С. 2-10.
47. Якемчук Р. Міжнародний захист меншин // Політика і час. – 1997. – № 10. – С. 27-36.
48. Бахревский Е. После возвращения // <http://www.moscow--crimea.ru/history/narod/islam.html>.
49. 28 мая в Симферополе состоялась религиозная конференция “Культура ислама”, приуроченная к празднованию дня рождения Пророка Муххамеда // <http://www.crimea.ru/news.one.htm>.
50. Полюнский А.П. Крымские татары: возможен ли конфликт на полуострове? // <http://search.rambler.n/news.maint.2.php>.

The article deals with the analysis of the main aspects of the islam revival process in Autonomy Republic of Crimea for 1991 – 2003, a line of practical recommendations to an establishment of dialogue between religious communities in APK, the periods of this process, dynamics of changes in structure of the religious organizations of moslems and their position for the period 1991 – 2003, opens a place and a role of the islamic factor in development of attitudes between religious communities in the region.

РЕЦЕНЗІЇ

Сигидин М.В.

НОВА ПРАЦЯ АКАДЕМІКА В.В. ГРАБОВЕЦЬКОГО З ІСТОРІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА*

Минуло рівно півстоліття з того часу, як на шпальтах однієї з львівських газет була опублікована невелика стаття молодого вчителя історії В.Грабовецького, присвячена героїчним походам козацького війська під проводом гетьмана Б.Хмельницького в Західну Україну. Відтоді ця тема не полишала свідомість і глибоку наукову зацікавленість історика, який протягом кількох наступних десятиліть раз у раз звертався до неї. Ставши відомим дослідником української історії і продовжуючи славні наукові традиції львівської історичної школи дослідників козацтва, академік Володимир Грабовецький надрукував понад 80 наукових і науково-популярних праць з історії запорізького козацтва. Всі вони за своєю формою різні (монографії, брошури, статті, довідники), але спільними для них є любов автора до козацької проблематики і глибоке знання та використання ним у працях історичних першоджерел.

Не стала винятком, а радше своєрідним творчим підсумком для вченого у його дослідях над історією запорізького козацтва нещодавно видрукувана в івано-франківському видавництві “Нова Зоря” монографія “Запорізьке козацтво в історії Західної України XVI–XVIII ст.”. На жаль, ця праця довго йшла до свого читача. Написана з благословення академіка І.Крип’якевича ще у шістдесятих роках минулого століття, вона в силу суб’єктивних обставин тільки тепер змогла побачити світ.

Нова монографія В.В.Грабовецького присвячена проблемі, яка до цього часу не висвітлювалась в українській історіографії. Дослідник поставив перед собою непросте завдання – на основі уважного аналізу опублікованих праць і джерел, а також виявлених архівних документів якнайповніше простежити зв’язки запорізького козацтва із західно-українськими землями впродовж XVI–XVIII століть. Якщо попередники В.Грабовецького здебільшого акцентували увагу на військових аспектах вказаної проблеми, то прикарпатський учений намагався дослідити це питання комплексно, вивчаючи ще й політичні, економічні, соціальні, демографічні та географічні чинники. Праця В.Грабовецького покликана насамперед систематизувати й поглибити вже відомі історичній науці факти, пов’язані з перебуванням на західноукраїнських землях запорізь-

---

* Грабовецький В. Запорізьке козацтво в історії Західної України XVI–XVIII ст.: Посібник для істориків України. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. – 263 с.

ких козаків, дослідити роль Запорізької Січі в історії західного регіону, а також узагальнити досягнення історичної науки у вивченні даної проблеми.

Зауважимо, що цю проблему частково намагалися розв'язати ще зі середини XIX століття такі відомі галицькі вчені, як Ю.Целевич, І.Франко, В.Свистун, С.Томашівський, І.Крип'якевич, Є.Яцкевич та ін. Але віддаючи належне авторитетним історикам минулого, слід зазначити, що найповніше названа проблема висвітлена у рецензованій праці.

Монографія складається із вступного слова автора, трьох розділів, висновків та додатків. Запропонована дослідником структура, яка базується на дотриманні хронологічного принципу, дає змогу читачам простежити зв'язки запорізького козацтва із західноукраїнськими землями на всьому їх протязі від перших контактів і згадок про них із кінця XV століття до 70-х рр. XVIII століття, коли козаки востаннє побували у багатьох селах Покуття і Гуцульщини.

У першому розділі, який хронологічно охоплює події кінця XV – середини XVIII ст., зроблено об'єктивний аналіз економічних взаємозв'язків західноукраїнських земель із Наддніпряниною. Автор слушно вважає, що важливим чинником у зміцненні економічної єдності між Західною і Східною Україною у цей період був соляний і чумацький промисли. Інтенсивний експорт прикарпатської солі у Велику Україну сприяв налагодженню сталих економічних і торговельних зв'язків між Галичиною та низовим і реєстровим козацтвом. Козаки закуповували дрогобицьку, долинську і покутську сіль, а на Прикарпатті продавали збіжжя, сушену рибу, коней та волів. Крім того, між населенням Галичини і Наддніпрянини за допомогою козаків-чумаків і галицьких купців-прасолів відбувався інтенсивний обмін новинами та різноманітною інформацією.

У цьому ж розділі автор, аналізуючи козацькі реєстри та інші джерела, переконливо доводить, що населення західноукраїнських земель брало активну участь у формуванні запорізького козацтва та суспільно-політичному житті Запоріжжя і Києва. Окремий параграф присвячено з'ясуванню проблеми часу, місця і обставин появи українських козаків у Галичині та їх впливу на внутрішнє життя західноукраїнських земель.

Події, про які йде мова в другому розділі рецензованої праці, повністю відтворюють перебіг, характер та особливості західноукраїнської Хмельниччини. Зокрема, академік В.В.Грабовецький поглиблює свої висновки, зроблені ним у попередній монографії “Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр.” (1972). Дослі-

джуючи впливи визвольних походів козацької армії в західні землі України у 1648-1655 рр., автор висловив думку, що саме завдяки їм у всьому краю “від Збруча, Сяну і Карпат” спалахували “масові збройні виступи селян і міщан”. В окремих місцевостях вони виливалися у великі вогнища повстань. Дослідник виділяє три головні центри, причому найбільшим із них стало Покуття, де діяла справжня народна армія на чолі з Семеном Височаном, та Калущина, де народні виступи очолив Іван Грабовський. На думку В.Грабовецького, саме присутність козаків у краї була головним чинником, що зумовив масове добровільне покаяння народних мас і водночас сприяв формуванню українського самоврядування у містах і селах Галичини за козацьким зразком.

Не менш важливими і цікавими є параграфи, присвячені Збарасько-Зборівській кампанії 1649 р. та визвольному походу української армії Б.Хмельницького у Західну Україну 1655 р. При цьому автор значну увагу приділяє дослідженню проблеми, яка в сучасній історіографії не має остаточного вирішення, зокрема з'ясуванню ролі і місця західноукраїнських земель у планах Б.Хмельницького. Логічним доповненням даного розділу є параграф, присвячений відтворенню і шанобливому збереженню пам'яті про події західноукраїнської Хмельниччини 1648-1655 рр. у народній творчості, художній літературі і мистецтві, що, безумовно, є свідченням великої любові і шани галичан до свого славного минулого і козацької героїки.

Третій розділ монографії В.Грабовецького присвячено з'ясуванню характеру і особливостей зв'язків, які склалися між запорізьким козацтвом і західноукраїнськими землями у другій половині XVII – середині XVIII ст. Дотримуючись традиційної схеми, автор зупиняється на економічних, військово-політичних, дипломатичних зв'язках та детально досліджує вплив козацько-гайдамацького руху 30-60-х рр. XVIII ст. на західноукраїнські землі. Оперуючи багатим джерельним матеріалом, відомий учений аргументовано довів, що посилення козацько-гайдамацького руху на Правобережжі і Поділлі та похід російсько-козацьких військ у Західну Україну в 1734 р. сприяли значному поживленню селянсько-опришківського руху у регіоні. Події ж Коліївщини стали чи не головним чинником піднесення народно-визвольної боротьби в Галичині, на Лемківщині і Закарпатті. Щоб залякати галицьких повстанців – опришків, а також мирних галичан, польська шляхта чинила привселюдно жорстокі страти гайдамаків у містах і селах краю, яких спеціально для цього привозили з Поділля і Правобережної України. Проте й ці страхітливі тортури не могли приборкати повстанців. Як засвідчує академік В.Грабовецький, гайдамацька традиція “свячення ножів” зберігалася у Гали-

чині ще в середині XIX ст. Водночас автор, досліджуючи етимологію деяких галицьких прізвищ, зробив висновок, що значна частина галичан брала активну участь у гайдамацьких рухах на Великій Україні. Не менш цінними є виявлені дослідником архівні матеріали про зв'язки Манявського скиту з учасниками гайдамацького руху. Важливим питанням із погляду хронології є встановлення вченим часу останнього перебування запорізьких козаків у Галицькій землі. Ці події мали місце у 1771 р., незадовго до остаточної ліквідації Запорізької Січі російським самодержавством, і були пов'язані, як свідчать джерела, з внутрішньою боротьбою у Речі Посполитій за польську корону та захистом місцевого люду від знущань польських конфедератів.

Логічним завершенням монографії стали висновки автора, де узагальнено досвід історичних зв'язків між запорізьким козацтвом та західноукраїнськими землями з кінця XV ст. до 70-х років XVIII ст. Із результатів дослідження В.Грабовецького випливає, що історію запорізького козацтва неможливо зводити лише до території Наддніпрянщини, оскільки українське козацтво завжди було всеукраїнським історичним феноменом і протягом усього свого існування підтримувало тісні економічні та політичні зв'язки з усіма регіонами України, у тому числі із західноукраїнськими землями.

У цілому, високо оцінюючи дослідження В.Грабовецького, слід відзначити незаперечні позитивні якості рецензованої праці. Однак монографію бажано було би доповнити іменним та географічним покажчиками, а також коротким історіографічним оглядом проблеми.

Висловлені зауваження не применшують цінності видання. Воно являє собою важливе науково обґрунтоване дослідження для широкого загалу науковців, викладачів вузів, учителів, студентів, яке і стане поштовхом до творчих пошуків і подальшої розробки даної проблеми.

The article is a review of the paper "Zaporozhian Cossacks in the History of the Western Ukraine of the 16th – 18th Centuries. Textbook on the History of Ukraine" by Academician V. Hrabovetsky. – Ivano-Frankivsk: Nova Zorya, 2003. – 263 pages. In Ukrainian historiography, it is first research of its kind. The book tops the scholar's works on the history of the Cossacks. In the review, Academician Hrabovetsky's conclusions concerning the role of Zaporozhian Sich in the history of Western Ukraine are analyzed.

ЗМІСТ

ДО 60-РІЧЧЯ КРАЄЗНАВЦЯ БОГДАНА ГАВРИЛІВА <i>Грабовецький В.В.</i> Богдан Гаврилів – дослідник історичного краєзнавства Прикарпаття.....	3
ЕТНОПОЛІТИЧНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ	
<i>Жерноклєсв О.С., Райківський І.Я.</i> Політичний портрет Левка Ганкевича.....	9
<i>Мельник В.І.</i> Утворення та організаційні засади діяльності політичного товариства "Руська Рада" (1870-1871 рр.).....	30
<i>Сич О.М.</i> Дмитро Донцов у творчій спадщині Степана Ленкавського.....	40
<i>Ходак В.Я.</i> Діяльність ОУН на східноукраїнських землях у міжвоєнний період.....	48
ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН	
<i>Алексієвець Л.М.</i> Відродження державної незалежності Польщі: крізь призму 85-річчя.....	55
<i>Пендзей І.В.</i> Соціально-економічні і політичні перетворення в Угорщині (1988-1990 рр.).....	69
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	
<i>Марчук В.В.</i> Греко-католицька церква в етнокультурному житті України новітньої доби: історіографічний аспект.....	79
<i>Шологон Л.І.</i> Джерела до вивчення діяльності українських педагогічних товариств Галичини 80-х рр. XIX – початку XX ст.....	100
ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ	
<i>Голіней Л.В.</i> Соціальні параметри дрібної шляхти у Галичині (кінець XVIII – початок XX ст.).....	113
<i>Єгоров В.В.</i> Понятійно-категоріальний апарат в історичних розвідках М.І.Костомарова (етнокультурний аспект).....	120
<i>Скоморовський В.Б.</i> Краєзнавчі студії Івана Франка.....	129
<i>Костючок П.Л.</i> Гуцульщина в етнографічних дослідженнях кінця XIX – початку XX ст.	137
<i>Щербін Л.В.</i> Національне питання в програмах російських політичних партій (1905-1907 рр.).....	145
<i>Бабич В.В.</i> Політика етноциду в Україні: теоретико-методологічні аспекти.....	154
<i>Новосьолов О.В.</i> Єврейство Бессарабії, Буковини та Трансністрії під румунською окупацією у 1940-1944 рр.....	164

НАУКОВА РОБОТА СТУДЕНТІВ

<i>Кучернюк М. Я.</i> Міжконфесійні відносини в Галичині (кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.).....	170
<i>Гранат Ю. С.</i> Особливості процесу відродження ісламу в Автономній Республіці Крим (1991-2003 рр.).....	181
РЕЦЕНЗІЇ	
<i>Сигидин М. В.</i> Нова праця академіка В. В. Грабовецького з історії запорізького козацтва.....	193

CONTENTS

ON THE 60TH ANNIVERSARY OF REGIONAL ETHNOGRAPHER BOGDAN HAVRYLIV	
<i>Hrabovetskyi V.</i> Bogdan Havrylin – a researcher of historical country studies of the Precarpathian region.....	3
ETHNOPOLITICAL AND NATION-CULTURAL PROCESSES IN UKRAINE	
<i>Zhernokleyev O., Raykivsky I.</i> The political portrait of Levko Hankevych....	9
<i>Melnyk V.</i> The formation of the political society “Ruska Rada” and the Organizational Principles of its activity.....	30
<i>Sych O.</i> Dmytro Dontsov in the literary heritage of Stephan Lenkavsky....	40
<i>Khodak V.</i> Activity OUN on the East-Ukrainian grounds in between-war period.....	48
HISTORY OF FOREIGN COUNTRIES	
<i>Alexiyevets L.</i> Revival of the state independence of Poland: through the point of view of its 85 anniversary.....	55
<i>Pendzey I.</i> Social-economic and political transformations in Hungary (1988-1990).....	69
HISTORIC SOURCES STUDIES AND HISTORIOGRAPHY	
<i>Marchuk V.</i> Greek-catholic church in ethic cultural life of Ukraine in new age: historiography aspects.....	79
<i>Shologon L.</i> Sources for study of activities of the Ukrainian Pedagogical Societies of Galychyna Region from the 80-ies of the 19th century to the beginning of the 20th century.....	100
RESEARCH OF THE YOUNG SCIENTISTS	
<i>Goliney L.</i> Petty nobility in Galicia at the end of the XVIII-th at the beginning of the XX-th centuries.....	113
<i>Yegorov V.</i> Concertions and categories of M. Kostomarov historical works...	120
<i>Scomorovskiy V.</i> The researches in countrystudy by I. Franko.....	129
<i>Kostyuchok P.</i> Ethnografical researching of Hutsusschyna during period from XIX to beginning XX century.....	137
<i>Shcherbin L.</i> The National problem in the Russian political parties programs (1905-1907).....	145
<i>Babich V.</i> The policy of ethnocide in Ukraine: historical and political ethnology aspects.....	154
<i>Novosiolov A.</i> The Jews of Bessarabia, Boucovina and Transnistria under Romanjan occupation 1940-1944 years.....	164
STUDENT’S RESEARCH WORK	
<i>Kuchernyuk M.</i> The religions relations in Galychina at the end of 80-s the beginning of 90-s of the XX-th century.....	170
<i>Granat Y.</i> The peculiarities of the islam revival process in Autonomy Republic of Crimea for 1991-2003.....	181
REVIEW	
<i>Sygydyn M.</i> Academician’s New Work on the History of Zaporozhian Cossacks.....	193

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський університет імені Василя Стефаника

ВІСНИК
Прикарпатського університету

ІСТОРІЯ
Випуск 8

Видається з 1995 р.
Адреса редколегії: 76000, м.Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57,
Історичний факультет
Прикарпатського університету імені Василя Стефаника,
тел. 59-60-21

Ministry of Education of Ukraine
Precarpathian University named after V.Stefanyk

NEWSLETTER
Precarpathian University named after V.Stefanyk

HISTORY
ts № 8 Issue
Published since 1995

Publishers' adress: Historogy Departament,
Precarpathian University named after V.Stefanyk
57, Shevchenko Str., 76025 Ivano-Frankivsk, tel. 59-60-21

Старший редактор: БОЙЧУК О.П.
Літературні редактори: ЛЕНІВ О.В., ОБОДЯНСЬКА Л.Н.
Комп'ютерна верстка: КУРІВЧАК Л.М.
Комп'ютерна правка: КЛИМЕНКО О.В., БОЙКО О.Є.
Коректор: СПЛАВНИК М.І.

Друкується українською мовою
Ресстраційне свідоцтво КВ №435.

Здано до набору 20. 05 2004 р. Підп. до друку 11. 06. 2004 р.
Формат 60x84/16, Папір ксерокс. Гарнітура "Times Neu Roman".
Ум. друк. арк. 12. Вид. арк. 12,75. Тираж 100 прим. Зам. 599.

на "Плай" Прикарпатського університету
Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, тел. 59-60-51